

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ім. М.В. ПТУХИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАУКОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ
ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ

1 (13) / 2010

Науково-економічний та суспільно-політичний журнал «Демографія та соціальна економіка». — К. Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, №1(13) 2010. — 204 с.

Випуски журналу присвячуються теоретико-методологічним та прикладним проблемам демографії, соціальної політики та економіки, праці, зайнятості та соціально-трудових відносин.

Широко висвітлюються тенденції динаміки і структури народжуваності; чинники народжуваності та її взаємоув'язки з іншими демографічними процесами; дослідження народжуваності й плідності у реальних поколінь жінок України; підходи до питання вивчення сучасної та майбутньої народжуваності; структура народжуваності в Україні на початку XXI століття; розвиток соціального страхування у контексті сучасних тенденцій народжуваності; оцінка впливу соціальних програм на динаміку народжуваності в Україні; регіональні аспекти народжуваності; народжуваність в Україні: вплив сучасних тенденцій на перспективи формування та майбутні характеристики людського капіталу; трансформація репродуктивної поведінки під впливом освітніх чинників; плюралізація форм шлюбу та її вплив на дітородні орієнтації; прогнозування народжуваності сільського населення на основі імітаційної моделі; сучасні тенденції народжуваності на радіоактивно забруднених територіях України; чинники генеративної активності населення; розглядаються сучасні тенденції та особливості народжуваності у Білорусі, у Молдові; сучасний стан та перспективи, тенденції народжуваності у великих містах України на початку XX століття та інші.

Дане видання є некомерційним і розраховане на широке коло фахівців.

Згідно з постановою Президії ВАК України №01–05/1 від 10 лютого 2010 р. журнал «Демографія та соціальна економіка» включено до Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата економічних наук.

Голова редакційної колегії: Е.М. Лібанова — директор Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, академік НАН України, доктор економічних наук, професор

Заступник голови редакційної колегії: Пирожков С.І. — академік НАН України, доктор економічних наук, професор

Заступник голови редакційної колегії: В.В. Онікієнко — доктор економічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України

Відповідальний секретар: О.В. Макарова — доктор економічних наук, заступник директора Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

Члени редакційної колегії: Власенко Н.С.; Гнибіденко І.Ф., д.е.н., професор; Грішнова О.А., д.е.н., професор; Денисов А.Ф., к.і.н.; Дмитренко Г.А., д.е.н., професор; Єріна А.М., д.е.н., професор; Заяць Т.А., д.е.н., професор; Калачова І.В., д.е.н.; Карлін М.І., д.е.н., професор; Колот А.М., д.е.н., професор; Курило І.О., д.е.н.; Левчук Н.М., к.е.н.; Лісогор Л.С., д.е.н.; Малиновська О.А., д.н. з держ. управління; Новіков В.М., д.е.н., професор; Новікова О.Ф., д.е.н., професор; Петрова І.Л., д.е.н., професор; Палій О.М., к.е.н.; Позняк О.В., к.е.н.; Романюк М.Д., д.е.н., професор; Саріогло В.Г., д.е.н.; Стещенко В.С., д.е.н., професор; Тимошенко Г.М.; Ткаченко Л.Г., к.е.н.; Черенько Л.М., к.е.н.; Черніченко В.В. к.е.н.; Шевчук П.Є., к.е.н.

Денисов А.Ф. (редакційна підготовка до друку)

Москаленко Г.О. (технічний секретар редакційної колегії)

УДК 314.33(477)

В. С. СТЕШЕНКО,
*доктор економічних наук, професор,
головний науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М. В. Птухи НАН України*

ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДЖУВАНOSTІ Й ПЛІДНОСТІ У РЕАЛЬНИХ ПОКОЛІНЬ ЖІНОК УКРАЇНИ: ВИСНОВКИ ДЛЯ СЬОГОДЕННЯ

Постановка проблеми та завдання. Метод реального покоління, або метод когорт, дає можливість вивчати міри демографічних явищ, які стосуються певного покоління в конкретних умовах його життя. За допомогою цього методу досліджують ті або інші особливості „демографічної біографії” (М. В. Птуха) окремих поколінь (когорт). Навіть короткий екскурс у статистичну історію дітородної діяльності жінок України свідчить про неординарні особливості її динаміки, що не можуть бути досить повно розглянуті без вивчення народжуваності у реальних поколінь. Ми застосували цей метод для дослідження народжуваності й плідності жінок в Україні, статистична база для якого формувалась автором з 1962 р. до наших днів. Це обумовлено характером когортного методу, який потребує щорічного поповнення статистичної бази щодо досліджуваних подій у когортах¹.

Побудовані нами розгорнуті (за черговостями народження) таблиці народжуваності й плідності реальних поколінь жінок охоплюють 90 когорт, які на початку дослідження перебували на різних ступенях дітородного періоду. Закінчували його 22 когорти на різних ступенях завершення (1899/1900–1920/1921 рр. народження); у 2004 р. мали вік від 15 до 45 років 30 когорт (1959/1960–1988/1989 рр. народження). Найцінніший матеріал для аналізу дають показники народжуваності й плідності тих когорт, які пройшли через повний дітородний період. На сьогодні маємо відповідну статистичну базу щодо 38 поколінь жінок — 1921/1922–1958/1959 рр. народження, які пройшли через повний дітородний період. Основна **мета**, поставлена в статті в рамках проблеми низької народжуваності в

¹ Значну допомогу у зборі статистичних матеріалів і в первинних розрахунках когортних таблиць народжуваності й плідності (за відсутності комп’ютерної техніки) мені надала провідний інженер Надія Іванівна Брикер, за що я їй дуже вдячна.

Україні, — дослідити ті особливості дітородної активності жінок, які не можна виявити інструментами умовного покоління. Завдання в межах зазначеної мети:

- охарактеризувати зміни, що відбуваються у повіковій народжуваності й плідності у когорт більш пізніх років народження порівняно з ранніми, та ідентифікувати вплив екстраординарних подій на дітородну активність тих вікових груп жінок, які «проходили» через ці події;
- вивчити вплив на поточну народжуваність попередньої плідності за умов посилення залежності рівня народжуваності від кількості вже народжених дітей і ослаблення його залежності від віку жінки;
- шляхом побудови таблиць народжуваності й плідності для кількох суміжних реальних поколінь установити, чи приводить підвищення або зниження народжуваності в той чи інший період життя когорт до зміни вичерпаної плідності (середньої кількості дітей, яких народжує жінка за весь дітородний період), чи це тимчасове, минуле явище, не характерне для даного режиму народжуваності;
- проаналізувати народжуваність за черговостями народження за відсутності даних про розподіл жінок за кількістю народжених ними дітей;
- прослідкувати особливості впливу суттєвих змін у заходах демографічної політики на дітородну активність поколінь.

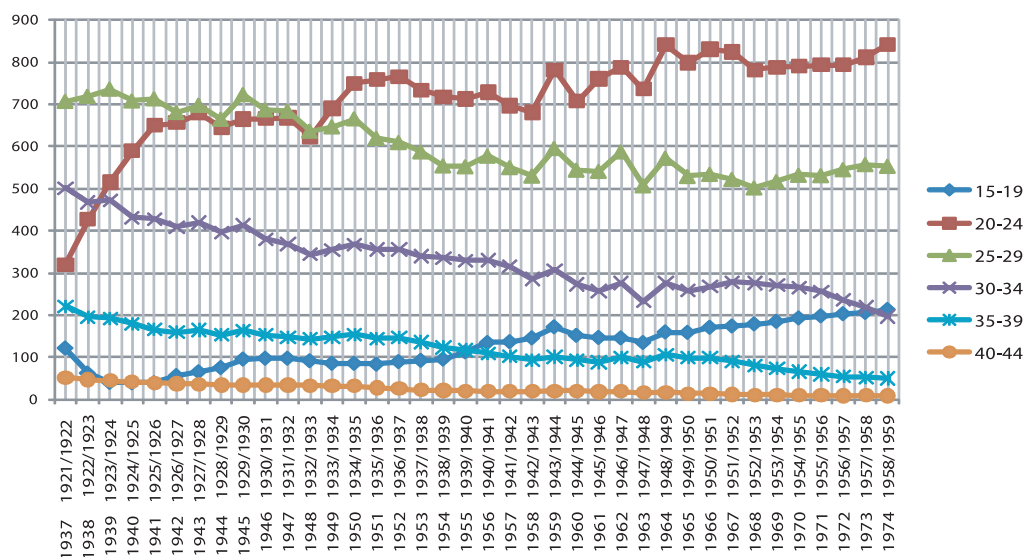
Основне спрямування даної публікації — зосередитись на тих висновках дослідження, які становлять актуальний інтерес для національної демографічної політики і демографічної статистики.

Стан вивченості проблеми. Наскільки мені відомо, інші автори когортний аналіз народжуваності й плідності в Україні не проводили. У зарубіжних країнах він хоча й нечасто застосовується (насамперед через «протяжність» у часі формування статистичної бази для нього), але вже має досить давню історію. Одним із перших дослідників когортної народжуваності й плідності був американський демограф Паскаль К. Велптон, якому належить фундаментальна монографія з цієї проблематики, видана у 1954 р., де він узагальнив свої здобутки у галузі когортного методу дослідження народжуваності [15]. В середині 1970-х рр.. когорти з низькою плідністю 1901–1910 років народження в США вивчали Дебора Даусон і Христина Бекреч [12]. Дослідницьку роботу з аналізу когортної плідності проводили в Угорському центральному статистичному управлінні [14]. Значну увагу вивченню народжуваності реальних поколінь в СРСР у 1970-і роки приділила Р. І. Сіфман [7, 8 та ін.]. У Російській Федерації ці дослідження проводились у Центрі демографії та екології людини Інституту народногосподарського прогнозування РАН [4; 5, с. 35–47] і нині проводяться в Інституті демографії Державного університету – Вищої школи економіки в Москві [3]. Останніми роками цьому напрямку аналізу народжуваності почали приділяти увагу в Білорусі [10].

Основні результати. Аналіз побудованих нами когортних таблиць народжуваності й плідності показав, що у повіковій народжуваності поколінь відбувалися значні зміни — підвищення народжуваності у молодих жінок і її зниження в середньому й старшому дітородному віці у молодших когорт порівняно зі старшими. Якщо кількість дітей, народжених у наймолодшому дітородному віці (15–19 років) у жінок, які народилися в довоєнний період, трималася на відносно низькому рівні, то у жінок, які народилися після Другої світової війни, відбувся справжній бум ранніх народжень. У віці 20–24 роки у молодих когорт порівняно зі старшими народжуваність також зростала. У жінок віком 25–29 років спостерігалася тенденція до зниження народжуваності, дещо загальмована

в когортах 1952/1953–1958–1959 рр. народження, але відновлена в більш молодих когортах. При проходженні когорт через вікові групи 30–49 років зниження дітородної активності було тим значнішим, чим на більш пізній ділянці дітородного періоду перебували жінки (рис. 1).

Сплеск народжуваності у молодих жінок (20–24 роки) спостерігався у когорт на початку 1950-х рр., тобто під час післявоєнного підвищення дітородної активності компенсаційного характеру. Повернення в сім'ї чоловіків після демобілізації з армії і вступ до шлюбу жінок, які не мали можливості створити сім'ю в період війни, сприяли підвищенню народжуваності. Оскільки початок 1950-х рр. був щодо цього найбільш сприятливим, саме на ці роки припадає максимум повікової народжуваності кількох однорічних когорт, незважаючи на те, що всі вони були в різних вікових групах дітородного періоду.

Примітка: Тут і далі календарними роками позначені роки входження кожної з когорт в початковий вік даного п'ятирічного інтервалу.

Рис. 1. Сумарні повікові показники народжуваності² у жінок когорт 1921/1922–1958/1959 рр. в п'ятирічних інтервалах віку (у розрахунку на 1000 жінок)

З 38 досліджуваних когорт із повним дітородним періодом чітко виділяються 12 (1921/1922–1932/1933 рр. народження³), крива народжуваності яких мала положисту вершину, максимум народжуваності в 25–29 років і відносно високу народжуваність у

² Щоб узагальнити показники і надати їм більш компактного вигляду при вивченні дітородної активності в різних когортах автор скористався порівнянням відносної чисельності дітей, народжених в п'ятирічних інтервалах віку жінок. Ці показники отримані шляхом підсумовування однорічних повікових коефіцієнтів народжуваності в п'ятирічних групах віку кожної з когорт.

³ Для побудови когортних таблиць народжуваності потрібні дані про народжених за роками народження їхньої матері. Наша статистика має лише дані про розподіл народжених за її віком. У зв'язку з тим, що кожна однорічна вікова група складається з подій двох суміжних років народження, в назву когорт включено обидва роки. Зазначу також, що для переходу від даних про народжених за віком матері до даних за роками її народження автором розроблена спеціальна методика [9].

жінок другої половини дітородного періоду. Криві повікової народжуваності більш пізніх 26 когорт із завершеним дітородним періодом (1933/1934–1958/1959) мали гостру вершину, що змістилася з вікової групи 25–29 років у групу 20–24 роки, і низьку порівняно з попередніми когортами народжуваність після 30-літнього віку. У 12 когортах (перша група) більш ранніх років народження народжуваність у віці 20–24 роки була помітно нижчою, ніж у віці 25–29 років, а в когортах пізніших років народження (друга група), тобто після того, як максимум дітородної активності перемістився у вікову групу 20–24 роки (1957 р.), — значно вищою (рис. 2).

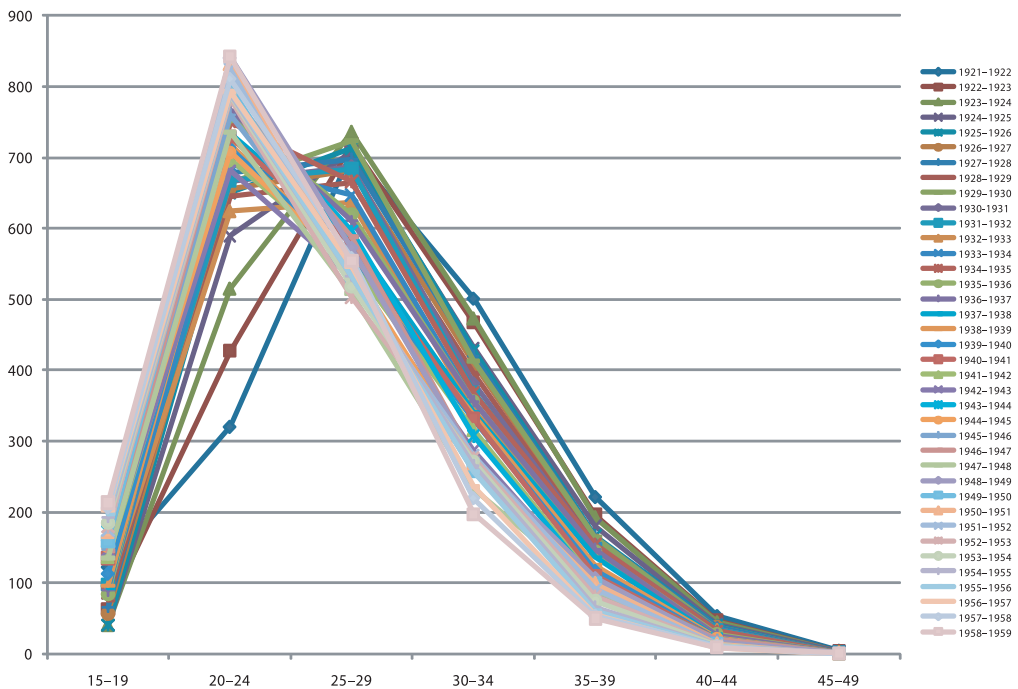

Рис. 2. Сумарні повікові показники народжуваності у жінок когорт 1921/1922–1958/1959 рр. народження у п'ятирічних інтервалах віку (у розрахунку на 1000 жінок)

Чіткіше уявлення про зміни у формі кривих повікової народжуваності дають усе-реднені дані по двох згаданих групах когорт (рис. 3).

Оскільки зміни форми кривої повікової народжуваності полягали у підвищенні дітородної активності у молодому дітородному віці (15–24 роки) та її спаду в наступних вікових групах, це викликало значне зниження середнього віку жінки при народженні дитини. У когорті 1958/1959 рр. порівняно з когортою 1921/1922 рр. воно становило 3,9 року.

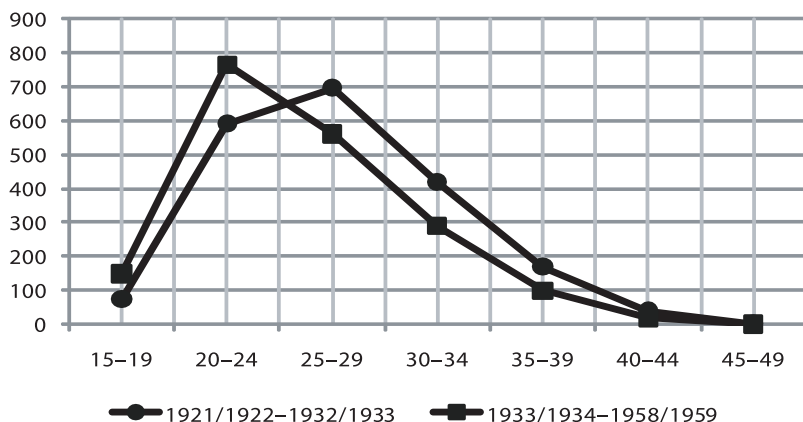

Рис. 3. Усереднені сумарні повікові показники народжуваності у жінок сукупностей когорт 1921/1922–1932/1933 та 1933/1934–1958/1959 рр. народження у п'ятирічних інтервалах віку (у розрахунку на 1000 жінок)

Підвищення народжуваності в молодих дітородних вікових групах у когорт жінок пізніших років народження порівняно з більш ранніми частково обумовлене нормалізацією статевих пропорцій, порушеної під час Другої світової війни. Важливим чинником також було те, що молоді сім'ї формувалися (й тепер формуються) значною мірою за рахунок матеріальної підтримки батьків. Певну роль відіграє також прагнення, в умовах укорінення настанови на малодітну сім'ю, в ранньому віці народжувати дітей, щоб потім сконцентрувати зусилля на підвищенні освітнього й професійного рівнів. Відносно висока народжуваність у наймолодших дітородних групах в Україні значною мірою була пов'язана також із традиційно більш ранньою, ніж в інших країнах, шлюбністю.

З порівняння проаналізованих нами показників випливає, що особливо сприятливі або несприятливі умови минулого характеру сильніше впливали на народжуваність у молодих жінок (оскільки її рівень у них значною мірою залежить від шлюбності), ніж у жінок середніх і старших вікових груп дітородного віку; навпаки, тенденції загального характеру, що проявляються протягом тривалих проміжків часу, більшою мірою позначалися на народжуваності у жінок старших вікових груп.

Розгляд сумарних повікових показників народжуваності у когорт з незавершеним дітородним періодом свідчить, що в передкризові роки, і особливо в період глибокої кризи демореальності (1990–2000-і роки) [2], відбулися кардинальні зміни у характері динаміки повікової народжуваності когорт. Її попереднє підвищення в молодих дітородних вікових групах в 1980-х роках змінилось на значне зниження. Якщо в 15–19-річному віці у когорт 1971–1980 рр. народжувалось в середньому 252 дитини на 1000 жінок, то у когорт 1981–1988 рр. народження — 146. Особливо значно знизилася народжуваність у віці 20–24 роки (рис. 4), що може бути певною мірою пов'язано з її попереднім підвищенням у віці 15–19 років (особливо у когорт 1970–1974 рр. народження).

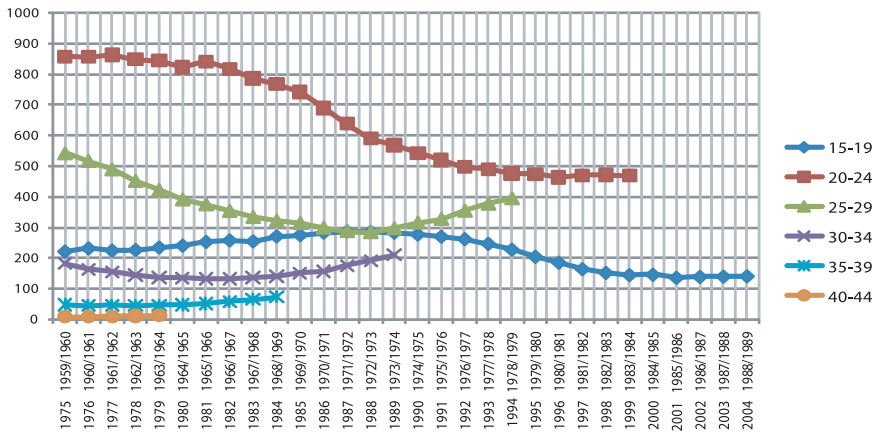

Рис. 4. Сумарні повікові показники народжуваності у жінок когорт 1959/1960–1988/1989 рр. в п'ятирічних інтервалах віку (у розрахунку на 1000 жінок)

Аналіз цих показників дає можливість наочно показати вплив на рівень повікової народжуваності заходів 1982 р. щодо посилення державної допомоги сім'ям з дітьми у жінок, які проходили через дітородний вік після впровадження цих заходів. Як свідчить діаграма на рис. 4, жінки, які в досліджуваній період мали вік 20–29 років, майже не відреагували на ці заходи. На динаміку їхньої дітородної активності впливали в основному загальноісторичні тенденції. Найбільшою мірою «відгукнулися» на ці заходи жінки наймолодшого (15–19 рр.) дітородного віку та жінки, які практично завершували дітородження (30–39 років). Що стосується когорт жінок, які мали в той час вік 25–29 років, то вони відреагували на згадані заходи «із запізненням», у них народжуваність почала підвищуватись у 1990 р., що мало характер компенсації низької дітородної активності попередніх років. Про це, зокрема, свідчить той безпрецедентний факт, що в 1987–1988 рр. рівень дітородної активності у жінок, які мали в той час вік 25–29 років, зрівнявся з її рівнем у 15–19-річних. Разом з тим, як видно з рис. 3, суттєве зниження народжуваності у віці 20–24 роки на початку 1990-х рр. почало компенсуватись її підвищенням у віці 25–29 років, але, як відомо, компенсація ніколи не буває повною.

Вичерпана плідність у жінок із завершеним дітородним періодом у досліджувані роки коливалася в межах 1,7–2,1 дитини на одну жінку (рис. 5). Найвищою вона була у жінок 1929/1930 рр. народження і мала, скоріше всього, компенсаційний характер. Відносно висока вичерпана плідність була й у когорти 1933/1934 рр. як сукупності народжених у жінок, які вижили після голодомору 1932–1933 рр., тобто таких, що мали більш високий потенціал здоров'я. Слід зазначити, що когорти 1948–1949 рр. народження, яка мала найвищу за весь досліджуваний період народжуваність у віці 20–24 роки (рис. 2), мала і найвищу вичерпану плідність, ніж суміжні покоління. Тобто і в інших групах дітородного віку цього покоління дітородна активність була більш високою, ніж в «сусідніх» поколіннях. Цей феномен можна певною мірою пояснити психологічним (а може й «генетично-психічним») впливом⁴ післявоєнної ейфорії щодо налагодження більш-менш нормального сімейного життя, і згаданий вплив діяв у цих жінок протягом майже всього їхнього дітородного періоду.

⁴ Цей вплив може нести в собі як позитивну (оптимістичну) налаштованість у майбутньому житті дорослого, так і негативну (песимістичну). Тут не можна не згадати слова Тараса Шевченка про матір, яка «повиваючи співала, свою нудьгу *переливала* (виділено автором) в свою дитину» [11, с. 252].

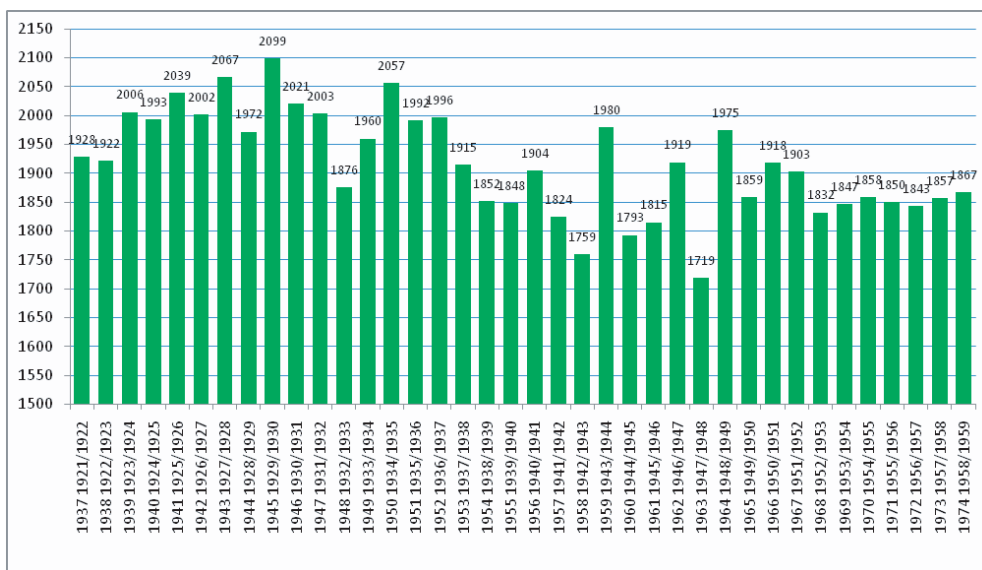

Рис. 5. Показники вичерпаної плідності у когорт жінок України 1921/1922–1958/1959 рр. народження (у розрахунку на 1000 жінок)

Показники вичерпаної плідності яскраво свідчать також про вплив на рівень народжуваності голодомору 1932–1933 рр., Другої світової війни та післявоєнного голоду. Як свідчить діаграма на рис. 5, особливо низькою дітородна активність була у жінок 1932–1933, 1942–1943 і 1947–1948 рр. народження, причому найбільш низьку з них мала когорта 1947–1948 років народження, тобто та, яка відчула на собі наслідки не тільки війни, а й голоду 1946–1947 рр. Значний інтерес становить «демографічна доля» когорти жінок 1932/1933 рр., які народилися в роки голодомору і ввійшли в дітородний вік після голоду 1946–1947 рр., тобто відбулось «накладення» наслідків цих двох екстраординарних подій, що не могло не відобразитися на їхньому здоров'ї, в кінцевому підсумку, — на дітородній активності. Підтверджується думка відомого українського культуролога і політолога С. Грабовського про те, що «пазурі Великого Голоду сягнули сьогодення» [1].

Отже, жінки, які народилися в роки лихоліть, мали нижчу народжуваність, ніж суміжні когорти. Це пов'язано не тільки із впливом на виношування, народження й здоров'я дитини у ранньому віці несприятливих умов тяжких років і зазначеного вище «генетично-психологічного» феномену, а й з тим, що в Україні не було отримано «вигоди» від того, що згадані когорти були меншими за чисельністю. За результатами дослідження когорти 1930 року народження, проведеного в США Карлом Хартером [13], ця когорта, яка народилася в «поганий час», мала переваги, тобто «гарні часи» у кожному наступному періоді свого життя, оскільки для її меншої чисельності було більше у розрахунку на одну особу місць на всіх рівнях навчання, робочих місць, житла і т. д.

Загальна закономірність формування вичерпаної плідності полягала у посиленні впливу на її загальну величину народжуваності у віці до 30 років (рис. 6). Якщо жінки покоління 1921–1922 рр. народження у віці до 30 років народили 59,6% загальної кількості дітей, то жінки покоління 1958–1959 рр. — 86,2%. Відповідні показники для віку 30–34 роки становлять 85,6% (покоління 1921/1922 рр.) і 96,7% (покоління 1958/1959 рр.), тобто дітородна діяльність українських жінок більш пізніх поколінь практично завершалась до 35-річного віку, і рівень плідності в них визначав рівень вичерпаної плідності. У когорти

1921/1922 рр. після 35-річного віку народилось 14,4% дітей від величини вичерпаної плідності, а у когорти 1958/1959 рр. — лише 3,3%).

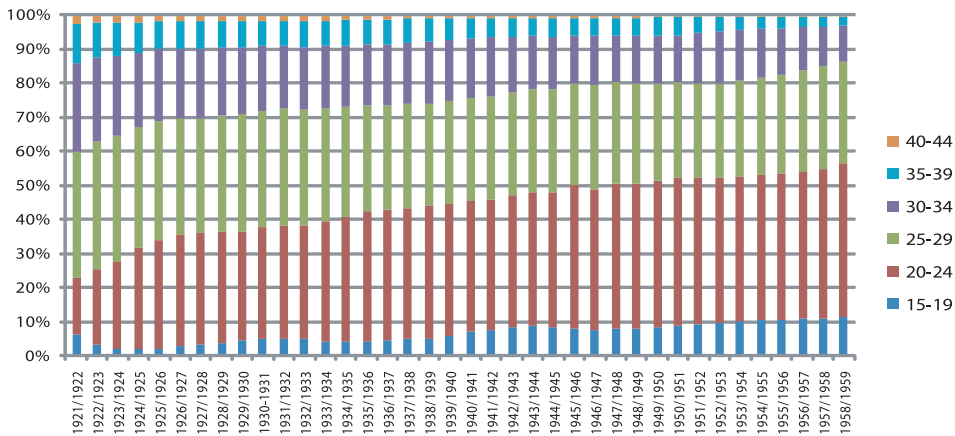

Рис. 6. Сумарні повікові показники народжуваності як складові вичерпаної плідності жінок когорт 1921/1922–1958/1959 рр. за п'ятирічними інтервалами віку, %

Хоча плідність у молодих жінок зростала, цей ріст виявлявся недостатнім, щоб компенсувати зниження народжуваності в середньому й старшому віці. Якщо в ранніх когортах порівняно невисока плідність у молодих вікових групах надолужувалася завдяки більш високій, порівняно з пізніми когортами, народжуваності в середньому й старшому дітородному віці, то вплив на вичерпану плідність більш високої народжуваності у жінок пізніх когорт у молодих вікових групах зводився нанівець нижчою, ніж у ранніх когортах, народжуваністю в середньому й старшому дітородному віці, в результаті чого відбувалося зниження вичерпаної плідності молодих когорт порівняно зі старшими.

Підвищення дітородної активності у жінок молодих вікових груп обумовило збільшення ролі дітей перших черг народження у формуванні показника вичерпаної плідності. Так, якщо в когорті 1921–1922 рр. народження первістки становили 38,2 %, а другі діти — 29,2 % загальної величини показника вичерпаної плідності, то в когорті 1958–1959 рр. народження — відповідно 51,6% і 36,4 %. Частка третіх дітей і більш високих черговостей народження значно зменшилася.

Побудовані нами таблиці народжуваності й плідності демонструють не тільки зростаючу роль у формуванні плідності дітей перших двох черговостей народження, а й значне зниження бездітності⁵ у жінок пізніх когорт порівняно з ранніми. Особливе значення показники бездітності мають для тих жінок, у яких плідність була завершеною або близькою до вичерпаної. Показово, що після закінчення дітородного періоду в когорті 1921–1922 рр. народження бездітними залишилися 264 жінки, а в когорті 1958–1959 рр.

⁵ Показник бездітності розрахований як відносне число жінок певної когорти, які не народили первістка. Визначається як різниця між початковою чисельністю жінок певної когорти (1000) і кількістю тих, що народили дитину першої черговості народження, у розрахунку на 1000 жінок із завершеною плідністю.

— 36. Якщо в молодих вікових групах зниження бездітності звичайно свідчить про збільшення народжуваності в цих вікових групах у пізніх когорт порівняно з ранніми, то в середніх і особливо в старшому дітородному віці збільшення частоти народжень первістків є проявом дійсного зниження бездітності. Поширеність бездітності знижувалася зі зниженням вичерпаної плідності. На наш погляд, це свідчить про глибше осмислення жінками цінності дитини для людини, сім'ї і суспільства.

Висновки. Дослідженнями змін у дітородній поведінці жінок України з використанням когортного методу починається дуже кропітка, тривала й трудомістка, але необхідна й актуальна робота з вивчення демографічної історії України, результати якої мають бути використані сьогодні не лише з пізнавальною метою, а й в демополітичному контексті. Аналіз показників побудованих автором таблиць народжуваності й плідності у цьому контексті дає підстави для таких висновків.

Сприятливі або несприятливі умови життя під час народження і раннього дитинства дівчинки відображаються на її майбутній дітородній поведінці. Іншими словами, з дослідження випливає гіпотеза про існування феномену, який полягає в тому, що в «демографічну біографію» народжених, в їхній дітородний потенціал як майбутніх матерів закладається оптимістичне чи песимістичне бачення майбутнього, що формується тими умовами, в яких перебували їхні матері в період вагітності та пологів. Цей феномен діє протягом всього дітородного періоду жінок, які в дитинстві відчули на собі ті чи інші особливі умови життя, тобто існує своєрідна стійка «психологічна пам'ять» як фактор дітородної поведінки жінок. Звідси можна зробити висновок практичного характеру про те, що сучасний кризовий період може нести в собі потенціал пригнічення майбутньої дітородної активності поколінь, які народилися в цей час. Така тенденція у молодих когорт, тобто у когорт у віці 15–24 роки, вже почала формуватись (рис. 4). Введення суттєвих за величиною разових допомог жінкам у зв'язку з народженням дитини якоюсь мірою може нейтралізувати цю тенденцію. Тому вдосконалення системи заходів щодо посилення державної допомоги сім'ям з дітьми — це не лише турбота про їх сучасне становище, а й істотний внесок у формування демографічного майбутнього країни. Гіпотеза про «психологічну пам'ять», яка впливає на дітородну поведінку, сформульована на основі демографічних знань, потребує подальшого дослідження психологами з наступною розробкою засобів відповідного соціально-психологічного впливу. Отже, поглиблення когортних розробок потребує розширення міждисциплінарних досліджень найбільш складних і актуальних демографічних і демополітичних проблем.

Зниження бездітності, виявлене в результаті когортного аналізу, свідчить про те, що народження первістків перетворюється на ефективний резерв демополітичного впливу як з погляду збільшення чисельності народжених, так і в аспекті формування сприятливого психологічного клімату для прийняття жінками рішення про наступні народження. Відомо, що чим більше негараздів зазнає мати з утриманням і вихованням першої дитини, тим вона буде менш налаштована на народження наступної. У цьому контексті особливої підтримки потребують жінки 25–29-річного віку, дітородна активність яких, як показало дослідження, може знижуватись до її рівня у 15–19-річних жінок.

Падіння дітородної активності у віковій групі максимальної повікової народжуваності (20–24 роки), що відбулось у поколінь, які проходили через цей вік у кризові 1990-роки, породить демографічну хвилю, яка в майбутньому стане на заваді результативності демографічної політики у зв'язку зі зменшенням контингентів, які виступають об'єктами цієї політики. Ця хвиля через 20–25 років, тобто коли діти, народжені молодими жінками у 1990-і роки, вступлять до віку максимальної народжуваності, може значною мірою

вплинути на сукупну демографічну результативність введення у 2005 р. суттєвої одноразової допомоги жінкам при народженні дитини.

Більш широке розгортання робіт зі створення статистичної бази дослідження демографічної історії на належному науковому рівні бажано проводити в кількох тісно пов'язаних і певною мірою послідовних, але відносно автономних напрямках, основними з яких є: а) когортні дослідження смертності й інших демографічних явищ для заповнення так званої „загальної схеми демографічного уявлення” [6, с. 72–76] і для вивчення взаємозв'язків між демостатистичними показниками; б) доповнення даних про повікову динаміку когорт жінок даними про повікову динаміку когорт чоловіків для дослідження впливу диспропорцій у чисельності „парних когорт” (чоловіки–жінки) на коливання показників шлюбності й розлучності, зрештою, — на динаміку народжуваності, плідності, бездітності та ін.

Актуалізується необхідність вдосконалення поточної статистики для когортних досліджень. Зокрема, досі не задоволена потреба в даних про народжених за роком народження матері. Хоча ця інформація міститься в записах актів про народження, вона розробляється лише за календарним роком спостереження і віком батьків, що утруднює відповідні когортні розробки. Найвищі стандарти демографічної статистики передбачають наявність даних за елементарними сукупностями демографічних подій, тобто в нашому випадку — календарним роком спостереження, віком матері та роком її народження. Принципово нові можливості для розвитку когортних досліджень могло б відкрити введення державного реєстру населення, який поряд з іншими джерелами даних, з часом міг би замінити переписи населення, як це відбулось у деяких європейських країнах⁶, які використовують інтегровану статистичну систему, основу на комбінуванні великої кількості джерел, найбільш значущими групами яких є різноманітні типи реєстрів і обстеження домогосподарств.

Джерела

1. *Грабовський Сергій*. Пазурі Великого голоду // День.— № 216, — 27 листопада 2009 р.
2. *Демографічна криза в Україні*. —К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. — 560 с.
3. *Захаров С. В.* Демографический анализ мер семейной политики в России в 1980-х годах (<http://demoscope.ru/weekly/2007/0309/analit01.php>)
4. *Население и общество*. Информационный бюллетень Центра демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования. — № 68. — 2000. — 4 с.;
5. *Население России 2001*. Девятый ежегодный демографический доклад. — М.: Книжный дом «Университет», 2002. — 216 с.
6. *Птуха М. В.* Очерки по статистике населения. — М.: Госстатиздат, 1960. — 460 с.
7. *Сифман Р. И.* Динамика рождаемости в СССР. — М.: Статистика, 1974. — 184 с.
8. *Сифман Р. И.* Размещение рождений в течение периода плодовитости // Факторы рождаемости. — М.: Статистика, 1971. — С. 13–21.

⁶ Наприклад, останній перепис населення Данії був проведений у 1971 р. (Бошоув ван Корнелис. Жизнь без переписи: датская точка зрения // Материалы встречи экспертов по инновационным методикам для переписей населения и крупномасштабных демографических обследований. Гаага, 22–26 апреля 1996 г. — UNFPA, NiDi, 1997. — С. 108–110).

9. Стешенко В. С. Опыт применения метода когорт для изучения рождаемости на Украине в послевоенный период // Проблемы демографической статистики. — М.: Наука, 1966. — С. 105–127.
10. Шахотько Л. Население Белоруссии накануне переписи. Статья вторая. Итоговая рождаемость женских когорт (<http://demoscope.ru/weekly/2009/0393/tema03.php>)
11. Шевченко Тарас. Повне зібрання творів у шести томах. Т. 2. Поезії 1847–1861. — К.: Вид. АН УРСР, 1963. — 632 с.
12. Dauson Deborah A., Bechrach Christine A. A New National Fertility Survey: the Low Fertility Cohorts of 1901–1910. — Washington, D. C.: Georgetown University, Center for Population Research, 1976. — 12 p.
13. Harter Carl L. The “Good Times” Cohort of the 1930s. Sometimes Less Means More (and More Means Less) // RPB Report. — Vol. 3. — # 3. — Washington: Population Reference Bureau, 1977. — 4 p.
14. *The Cohort Fertility of Females Born in 1937–1968.* — Budapest: Population Statistics Section of the Population Statistics Department of the Hungarian Central Statistical Office, 1986. — 77 p.
15. Whelpton K. Pascal. Cohort Fertility. Native White Women in the United States. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1954. — 492 p.

Анотація. У статті аналізуються показники побудованих автором таблиць народжуваності й плідності для поколінь жінок України 1921/1922–1988/1989 рр. народження з метою розкрити ті особливості дитородної активності жінок, які не можуть бути досліджені методом умовного покоління. Основне завдання даної публікації — зробити висновки з когортного аналізу, які становлять актуальний інтерес для сучасної національної демографічної політики і демографічної статистики.

Аннотация. В статье анализируются показатели построенных автором таблиц рождаемости и плодovitости для поколений женщин Украины 1921/1922–1988/1989 гг. рождения с целью раскрыть те особенности детородной активности женщин, которые не могут быть исследованы методом условного поколения. Основная задача данной публикации — сделать выводы из когортного анализа, представляющие актуальный интерес для современной национальной демографической политики и демографической статистики.

Summary. Indices of the built by the author tables of fertility for Ukrainian women generation of 1921/1922–1988/1989 are analyzed in the article for the purpose to study that peculiarities of childbearing activity which can't be investigated by the method of conventional generation. The main goal of this publication is to draw a conclusions from cohort analysis which are of interest for contemporary national population policy and demographic statistics (see below).

- Favourable or adverse living conditions at time of birth and early childhood of girl have an effect on her future childbearing behaviour. The study afford ground for the next hypothesis: into «demographic biography» of newborns, into their childbearing potential as future mothers has being inserted optimistic or pessimistic vision of the future which is being formed by that conditions in which have being their mothers during pregnancy and delivery. This phenomenon have an effect during all reproductive period of women, who in childhood has a sensation of one or another peculiar living conditions, that is distinctive steady «psychological memory» exists. Current crisis may carry potential of oppression of future childbearing activity of generation which were born at that period. This hypothesis requires further researches by psychologists.

- Decrease of cohort fertility in crises 1990-is in the age of 20–24, i.e. when women of that cohorts passed through the age-specific fertility maximum shall cause demographic wave in future, which will bring down the effectiveness of population policy in connection with reduction of contingents which are the objects of this policy. Decline of childlessness is evidence of turning birth of firstborns into effective reserve of demopolitical influence from viewpoint of increase of the births number and from the aspect of auspicious psychological atmosphere formation for decision taking by women concerning next bearing of child.

- The mainstream direction of cohort study expansion have to be cohort researches of mortality and other demographic processes for investigation of interrelations between appropriate indices. In this context the need of improvement of vital and census statistics for cohort studies in compliance with international standards became urgent. In principle new possibilities for cohort study development might open establishment of the state population register.

Ключові слова і терміни: *таблиці народжуваності й плідності, метод реального покоління, когорта, дитородна активність, вичерпана плідність, бездітність, демографічна політика.*

Ключевые слова и термины: *таблицы рождаемости и плодовитости, метод реального поколения, когорта, детородная активность, исчерпанная плодовитость, бездетность, демографическая политика.*

Key words and terms: *fertility tables, method of real generation, cohort, childbearing activity, total fertility rate, childlessness, population policy.*

Стаття надійшла до редакції журналу 10.01.2010 р.

УДК 314.32

А.А.РАКОВ,
*доктор экономических наук, профессор,
Институт экономики НАН Беларуси, г. Минск*

ОБ ИЗУЧЕНИИ СОВРЕМЕННОЙ И БУДУЩЕЙ РОЖДАЕМОСТИ

Рождаемость, нередко отождествляемая с фертильностью (способностью человека к деторождению, обозначаемую еще термином «плодовитость», также свойством, обозначающим биологический потенциал), составляет важный аспект демографических исследований. Конечными детерминантами рождаемости в рамках биологической фертильности и их колебаний в различных обществах в пределах, установленных физиологическими возможностями, являются экономические, социальные и культурные факторы. В связи с этим необходимо знание физиологических пределов фертильности, затем законов и обычаев, которые влияют на фертильность, и, наконец, основополагающих социально-экономических и культурных факторов, вызывающих существенные изменения фертильности. Именно такое знание служит основанием анализа изучения изменения фертильности и определения перспектив будущей рождаемости.

Хотя есть значительные расхождения в отношении концепций и терминологий, которыми пользуются различные специалисты, описывая фундаментальные факторы, касающиеся экономической и социальной структуры, наметились тенденции к определению группы переменных величин, расположенных между промежуточными и переменными величинами, и мотивировок в этой области. Среди экономических, культурных и социальных факторов особый упор обычно делается на их влиянии на семейные отношения и изменение функций семьи в процессе общей системы жизнедеятельности. Существующая чрезвычайно тесная связь культурных факторов (например, норм, отношений, мотивов и т.д.) со структурой и функциями семьи требует эти два комплекса рассматривать одновременно. По этим же причинам социальные, экономические и другие факторы, хотя и могут рассматриваться отдельно, должны также быть сгруппированы вместе как комплекс взаимоувязанных исходных факторов.

Отправными являются биологические факторы, включающие:

- возрастные пределы фертильного периода жизни — такие как: начало периода потенциальной фертильности и факторы ее изменения (окружающая среда, генетическое факторы); конец периода потенциальной фертильности и факторы ее обуславливающие; а также взаимосвязь возраста и потенциальной фертильности;

- послеродовое бесплодие, возникающее как после родов без смерти ребенка, так и в результате таких родов, когда ребенок умер;
- неестественную внутриутробную смерть и другие причины бесплодия и понижения плодovitости.

Благодаря методу когорт лучше всего изучены изменения рождаемости поколений, демографическая судьба которых обусловлена определенными пертурбациями — экономическими кризисами, экологическими катастрофами, войнами, неурожаем, голодными годами и т.д.

Определенную проблему для анализа представляют конъюнктурные колебания, связанные с изменением календаря брачности и рождаемости, хотя они не отражаются на окончательной величине семьи и тем самым на уровне демовоспроизводства. В современной жизни на первый план выходят социально-экономические факторы. Имеющее концептуальный характер положение о том, что «условия размножения человека непосредственно зависят от устройства различных социальных организмов...», общепризнано. Общепризнана и необходимость системного рассмотрения влияния социально-экономических детерминант на рождаемость. Бесспорно также, что любое существенное изменение фертильности обусловлено всем комплексом факторов жизнедеятельности народонаселения, находящихся между собой в сложном диалектическом взаимодействии. Невозможно объяснить изменения в рождаемости каким-то отдельным фактором, также как и отрицать его на основании того, что его действие в данный момент не отражено. К наиболее существенным факторам изменения фертильности исследователи обычно относили: а) изменение социального состава; б) урбанизацию; в) индустриализацию; г) рост культурного и образовательного уровня; д) изменение характера труда; е) изменение соотношения между смертностью и фертильностью; ж) изменение функций и структуры семьи и рост финансовых, материальных и временных затрат на детей.

Проведенные во многих странах мира обследования обнаруживали четкие зависимости между перечисленными детерминантами и фертильностью, рассматриваемой как в статике, так и в динамике. Вместе с тем следует отметить, что число и структура факторов формировались и формируются все еще произвольно, в зависимости не только от целей исследования, но и от вкусов и предпочтений исследователей. Нет строгого критерия отбора социально-экономических факторов, влияющих на фертильность. Сам механизм причинно-следственных связей социально-экономической обусловленности рождаемости остается часто не совсем ясным. Все это послужило поводом к глубокому пессимистическому выводу о том, что имея довольно хорошее представление о тенденциях рождаемости и не испытывая недостатка в предположениях относительно причинно-следственных зависимостей между социально-экономическими детерминантами и фертильностью, мы не имеем теории, которая могла бы объяснить выявленные зависимости и закономерности, собрав их в единый ансамбль. А, как известно, без соответствующей теории невозможна ни разработка научно-обоснованных прогнозов рождаемости, ни проведение эффективной демографической политики.

Вполне понятно, что в различных условиях степень, сила, и даже направленность влияния различных факторов на фертильность различны, как различны и изменчивы в разных условиях их иерархия и соподчиненность. Этим в значительной мере объясняется то, что попытки дать четкую классификацию и определение факторам, приведшим к историческим сокращениям рождаемости на рубеже XIX—XX вв., затем в XX столетии и продолжающемуся их снижению в настоящее время, привели лишь к ограниченному успеху. Так, ни одна из теоретических моделей, правдоподобно описывающих прошедшее взаимодействие рождаемости и социально-экономических структур, не смогла оправдать

себя в прогнозировании. Например, в ряде стран фертильность снижалась в то время, как смертность оставалась на достаточно высоком уровне. В других странах фертильность падала в сельской местности с такой же силой, как и в городской. В ряде стран индустриализация достигла высокого уровня задолго до снижения брачной фертильности, тогда как в других спаду фертильности предшествовал период индустриализации. Снижение фертильности обнаруживало наиболее постоянную связь лишь с ростом грамотности и образовательного уровня, однако начало спада не имело последовательной связи с образовательным уровнем в этот момент. Есть свидетельства того, что на более низких уровнях образования группы отдельных лиц, имеющих разное количество лет образовательной подготовки, имели почти одинаковую среднюю фертильность, хотя на более высоких уровнях образования разница в фертильности зависела от разных уровней образования. Согласно “гипотезе порога”, улучшающееся до какого-то предела экономическое положение, по всей видимости, также не оказывало большого влияния на первоначально высокую рождаемость.

Кроме того, следует учитывать, что факторы находятся в разных спектрах человеческой жизнедеятельности и неоднородны. Требуется чрезвычайно тонкий аппарат для выявления сравнительной важности каждого из этих основных факторов и способа их взаимодействия друг с другом в качестве переменных величин, влияющих на уровень рождаемости.

Что касается других факторов, которым часто приписывалась важная роль в снижении рождаемости (например, производство и совершенствование противозачаточных средств), то они скорее являлись следствием, а не причиной снижения рождаемости. Там же, где этим средствам приписывался успех, в действительности оказывалось, что он обусловлен изменением социально-экономических условий. Другими словами, иерархически дифференцированное рассмотрение различных по значимости и характеру групп факторов — непременное условие правильного понимания механизма влияния социально-экономических условий на рождаемость.

В общих чертах детерминированную картину понижения рождаемости на рубеже XIX–XX вв. и в настоящее время можно представить на основе динамической модели, согласно которой в результате глубоких технических и технологических преобразований произошла и происходит трансформация экономической и социальной структур, а также жизнедеятельности общества в целом. Ускоряется и видоизменяется социальный и экономический прогресс, изменяются и трансформируются условия и характер труда, уровень и образ жизни всех слоев населения. Эта трансформация влечет за собой все возрастающие капиталовложения в формирование квалифицированных людских ресурсов. В процессе этой трансформации семья, с одной стороны, потеряла и теряет многие из своих прежних функций. С другой стороны, на родителей ложатся новые обязанности обеспечить себя и своих детей квалификацией, которая позволила бы им, особенно женщинам, пользоваться преимуществом огромного роста возможностей деятельности вне дома. Важным следствием глубоких изменений, произошедших на микроуровне, явилось то, что большая семья с большим количеством детей потеряла так много из своих первоначальных преимуществ, что ее актив превратился в явный пассив и негатив.

В области методологии технологии и техники анализа рождаемости и демовоспроизводства в целом в настоящее время достигнуто впечатляющих успехов и результатов. Однако они по-прежнему не обеспечивают достаточной практической или теоретической основы для оценки будущих тенденций фертильности. Возможно, это связано с тем, что не дали ожидаемых результатов попытки зафиксировать и дать оценку влиянию на демографическую среду экономических и социальных факторов. Это означает, что их влияние

на поведение человека и определяющие это поведение экономические и социальные факторы должны быть выражены в более тонких мотивировках и методах.

Процесс формирования гипотез о будущем изменении рождаемости сложен и ответственен, поскольку она под влиянием изменчивых и различных факторов в разные периоды времени может значительно повышаться или понижаться, что ведет к существенным различиям в численности и структуре населения множественных вариантов прогноза, и колебания при этом оказываются довольно существенными.

Как правило, при перспективных расчетах численности населения (особенно при исчислении на длительный период) должно применяться несколько вариантных предположений относительно будущей рождаемости. В соответствии с этим должно производиться несколько вариантов перспективных расчетов.

Факторы и причины изменения рождаемости (демовоспроизводства) весьма многообразны и многочисленны, воздействуют автономно (напрямую) на свой объект, но чаще, если не всегда, совокупностями или всей совокупностью — стихийно и сознательно (индивидуализированными семьями и индивидуумами с учетом участия и мнений родителей, близких и дальних родственников, советов знакомых и т.д.), или сознательно, целенаправленно государством всей силой и властью воздействия социума. Поэтому демографы вместе с представителями других наук (социальных, естественных, биологических и др.) пользуются комбинированными классификациями факторов и их индикаторами силы воздействия как в отдельности, так и в различных сочетаниях.

Естественно, что социумы, находящиеся на разных уровнях своего социального, экономического, технологического, технического, экологического, нравственного, морального и этического развития, имеющие разные системы общего жизнеустройства и системы трудовой организации, квалификации и специализации, а также религию, нравы, обычаи и традиции, должны учитывать все это факторное многообразие и разнообразие, которое воплощается в итоговом демовоспроизводстве и рождаемости. Демографы и представители других наук, а также властные и иные общественные структуры на каждом существенном этапе социумного развития обязаны иметь полный исследовательский инструментарий для системного изучения демографического процесса воспроизводства, находящегося в балансе с другими сферами развития социума и развития населения, с их реальными возможностями и потребностями.

Естественно, главными направлениями прогнозных расчетов должны быть тщательно, логически продуманная выборка и инструмента, которые позволили бы аналитику раскрыть даже по одному социологическому исследованию скрытую тенденцию, логику демографической трансформации. Отметим (или точнее — обратим внимание) на отличие выборки и инструментария исследования в социуме, переходящем в другое, в отличие от традиционного, состояние. Такие (постсоветские) общества не очень удачно, на наш взгляд, названы переходными. Неудачно хотя бы потому, что принятый «эталон», к которому они по мысли «реформаторов» должны были придти, сам в демографическом плане трансформируется неузнаваемо. Это, во-первых. Во-вторых, потому, что даже при «неизменном» качественном «эталоне» берущий с него пример социум никогда не достигнет тождества в силу разности культуры, традиций, природы и т.д.

В традиционном эволюционно развивающемся обществе социологический инструментарий может «не меняться» десятилетиями, варьироваться в нем могут лишь те или иные аспекты, черты, особенности, факторы, объекты анкеты или выборки. В радикально-качественном изменяющемся или меняющемся социуме выборка и анкета изменяют принципиально свою «природу и характер», тем более здесь речь должна идти не о традиционном, долго идущем постепенном мониторинге, а о, подчас, единичном

обследовании, которое должно дать судьбоносный ответ о возможном режиме демо-воспроизводства в результате устанавливаемого политико-экономического устройства социума. Яркий пример — все возникшие на постсоветском пространстве социумы, где практически все сферы утверждались автономно друг от друга, точнее, ключевая сфера возникала в отрыве от других. В том числе и демографическая сфера, что лишь усиливало всеобщую сумятицу в кризис.

Между тем, используя научноверенный инструментарий, можно существенно сократить метод проб и ошибок, обеспечить более успешное преодоление нахождения в потемках. Применительно к демографической сфере, а в ней — в сфере демо-воспроизводства и рождаемости можно было бы, путем научного социологического обследования, соответствующего «намеченным переменам», дать обоснованный прогноз, если надо, ввести сценарии возможных возникновений новых демосфер включая и демо-воспроизводство. Разница между предлагаемым подходом и существующим — это разница между логической социологией и социологией традиционной, идущей не впереди событий, а вслед за ними, социологией бесконечной повседневности, повседневных дел, где «за деревьями не видно леса».

Анотація. У статті обґрунтована необхідність ієрархічно диференційованого розгляду різних за значимістю та характером груп факторів, що впливають на народжуваність. Такий підхід є умовою правильного розуміння механізму впливу соціально-економічних чинників на народжуваність і передумовою розробки ефективних заходів демографічної політики.

Аннотация. В статье обоснована необходимость иерархически дифференцированного рассмотрения различных по значимости и характеру групп факторов, влияющих на рождаемость. Такой подход является условием правильного понимания механизма воздействия социально-экономических факторов на рождаемость и предпосылкой выработки эффективных мероприятий демографической политики.

Summary. The article argues the necessity of hierarchically differentiated consideration of diverse by significance and nature groups of factors which influence on fertility. Such approach is the condition for correct understanding the mechanism of the social and economic impact on fertility and prerequisite for development of effective population policy. The main direction of forecasting calculations must be carefully and logically thought-out sampling and instrument that would allow the analyst to uncover latent tendencies, the logic of the demographic transition. Using scientifically adjusted tools demographers could provide a reasonable forecast.

Ключові слова: народжуваність, фертильність, детермінанти народжуваності, соціо-економічні фактори, концептуальні підходи.

Ключевые слова: рождаемость, фертильность, детерминанты рождаемости, социо-экономические факторы, концептуальные подходы.

Key words: childbearing, fertility, fertility determinants, social and economic factors, the conceptual approaches.

Стаття надійшла до редакції журналу 16.11. 2009 р.

УДК 314.37(477)

П. Є. ШЕВЧУК,
*кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН
України*

СТРУКТУРА НАРОДЖУВАНOSTІ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Вступ. Початок ХХІ ст. позначений найнижчим із зареєстрованих для України рівнів народжуваності та одним із найнижчих у світі. Явищем наднизької (lowest-low) народжуваності, що спостерігалася в Україні в 1997–2005 рр., зацікавилися не лише науковці, а й широка громадськість і Уряд України.

В останні роки показник сумарної народжуваності збільшився майже на третину, що можна порівняти лише з темпами його ж падіння наприкінці минулого століття. Дослідження особливостей народжуваності дасть можливість наблизитися до розуміння причин сучасної динаміки показників народжуваності в Україні. Це, у свою чергу, сприятиме підвищенню якості демографічних прогнозів.

Аналіз останніх досліджень. Динаміці та структурним зрушенням народжуваності в Україні на початку ХХІ ст. присвячено кілька публікацій у наукових виданнях. Найбільш повно структурні зрушення висвітлено у колективній монографії [1], де подано аналіз довготривалих рядів динаміки різних показників народжуваності, детально досліджено чинники народжуваності. Окремі питання динаміки та структурних особливостей народжуваності населення в сільській місцевості висвітлено в монографії з проблем українського села [2, с. 79–117]. У публікаціях С. Ю. Аксьонової [3–4] досліджуються актуальні проблеми ефективного поєднання зайнятості жінок і материнства, які загострилися в останні роки; І. О. Курило та Н. О. Рингач – особливості впливу найважливіших чинників, прямих та опосередкованих (соціально-психологічних, економічних і фізіологічних) на сучасну динаміку народжуваності [5]. Також було здійснено спробу проаналізувати ефективність запровадженої в 2005 р. одноразової грошової допомоги при народженні дитини з погляду поздовжніх і поперечних показників народжуваності [6]. Дві колективні монографії, підготовлені за результатами вибіркового соціально-демографічного обстеження, висвітлюють особливості дітородної поведінки окремих соціально-економічних груп населення та їх вірогідні перспективи [7] та [8]. Б. Крімер проаналізував особливості рівня народжуваності в середовищі європейських іммігрантів за країною їх походження [9]. Робота В. Perelli-Harris зосереджує увагу на зрушеннях народжуваності в Україні за черговістю дітородження, динаміці середнього віку при народженні першої дитини [10, с. 1148–1149], трансфор-

мації повікового профілю народжуваності [10, с. 1152], поясненні різкого зниження народжуваності дією економічних, соціальних та інших факторів.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. На жаль, у наведених роботах не приділено достатньо уваги визначенню структурного впливу на народжуваність. Так, зазначається, що зростанню спеціального коефіцієнта народжуваності в останні роки сприяв також „... структурний фактор — збільшення у складі сільських жителів дітородного віку частки жінок у віці найвищої дітородної активності — від 20 до 29 років” [1, с. 67]. При цьому не вказано конкретно на скільки та не подано порівняння з аналогічними міськими показниками. В цій роботі також йдеться про зближення показників сумарної народжуваності за типом поселення. Проте навіть „найдосконаліший показник” перебуває під впливом зрушень у повіковій моделі народжуваності та за черговістю дітонародження. У багатьох роботах (зокрема [1], [3] та [11]) згадується про трансформацію вікового профілю коефіцієнтів народжуваності, яка відбувається тепер в Україні. Між тим, трансформації структури народжуваності приділяється недостатньо уваги.

Формулювання цілей. Виявити особливості сучасних змін у структурі народжуваності в Україні. Визначити силу та напрям їх впливу на загальний рівень народжуваності.

Виклад основного матеріалу. Особливості динаміки демографічних процесів часто зумовлені змінами у структурах, які їх визначають. Стосовно народжуваності можна виділити такі типи структур:

- рівень народжуваності за віком матері (повіковий профіль);
- структура за черговістю (особливості повікового профілю коефіцієнтів за черговістю народження та віком матері);
- розподіл жінок дітородного віку за типом поселення;
- вікова структура дітородного контингенту;
- розподіл народжених за шлюбним станом (матері);
- структура народжень за національністю (матері).

Навряд чи доцільно повторювати ґрунтовний аналіз етапів трансформації повікових рівнів народжуваності [1, с. 98—101]. Слід лише вказати, що відмічені в цій монографії закономірності характерні і для 2008 р. Так, зростав середній вік матері при народженні і збільшився з 25,0 в 2000 р. до 26,5 року в 2008 р. Іншими словами, профіль повікових коефіцієнтів народжуваності продовжував зміщуватися у бік старшого віку. При цьому темпи зростання були швидшими в міських поселеннях: відповідний показник для міських жінок за цей період зріс із 25,3 до 27,0 років, тоді як для сільських — із 24,4 до 25,6 року.

Зрозуміло, що на середній вік матері впливає структура народжень за черговістю. Так, якщо певна сукупність людей характеризується більш високою народжуваністю (тобто більшою часткою дітей вищих черговостей), то за інших рівних умов середній вік матері в ній буде вищим. Тому для точнішої характеристики моделі народжуваності доцільно порівняти середній вік матері при народженні першої дитини, що є характеристикою початку дітородної діяльності. Зокрема, в останні роки цей показник зростав у міських поселеннях не набагато швидше, ніж у сільських — із 23,5 до 24,6 та з 21,7 до 22,7 року відповідно. В цілому по Україні середній вік матері при народженні першої дитини зріс із 22,9 у 2000 р. до 24-х років — у 2008 р. Таким чином, хоча в селі залишається поширеною модель більш ранньої народжуваності, ніж у містах, швидкість і напрям трансформації (постаріння материнства) майже збігаються.

Не досить повним видається пояснення скорочення інтергенетичних інтервалів між народженнями дітей більш високих суміжних черговостей: „малодітним (зокрема, одnodітним)

важче зважитися на народження другої (третьої) дитини, ніж середньо- та багатодітним — на народження дитини наступної (більш високої) черговості” [1, с. 120]. Воно віддзеркалює лише соціально-психологічний аспект. Можна навести ще принаймні два пояснення феномену зближення середнього віку матері при народженні високих (для України третьої та вище) черговостей. Так, жінки, які народжують третіх і четвертих дітей, на 7–8 років старші за тих, хто народжує первістків. Вочевидь, вони належать до різних реальних поколінь. Тому вірогідним є те, що старші зберігають модель більш раннього дітонародження, від якої молодші поступово відходять, про що вже йшлося. Також у жодному з досліджень не звертається увага на той факт, що народжені в багатоплідних пологах обліковуються як народжені за різною черговістю. Вік матері при цьому в них один. Отже, із статистичного погляду виходить, що інтергенетичний інтервал дорівнює нулю. Хоча кількість таких випадків незначна (кількість багатоплідних пологів у 2008 р. становила менше 1%), вона також вносить певне викривлення у співвідношення цих інтервалів.

Аналіз структури народжуваності за віком для умовних поколінь в Україні традиційно обмежується обчисленням середнього та модального віку матері при народженні дитини [1, с. 102]. Проте окремі особливості повікового розподілу народжуваності можна визначити на основі кумулятивних кривих, застосовувши підхід, аналогічний до використаного при дослідженні народжуваності реальних поколінь [1, с. 83].

Для зручності порівняння повікового розподілу народжуваності різного сумарного рівня видається доцільним обчислити нормовані кумулятивні частки і представити їх у відсотках (рис. 1). Рисунок наочно демонструє особливості трансформації повікової моделі народжуваності в часі та за типом поселення. Так, ліва його частина яскраво свідчить, що розподіл народжуваності стає більш рівномірним за віком (крива наближається до діагоналі прямокутника), а сільські мешканці повторюють шлях міських із певним, досить незначним лагом запізнення у часі. Зокрема, крива для міської народжуваності в 2000 р. майже збігається з кривою для сільської в 2008 р. Також слід зазначити, що ця закономірність справджується і для інших країн та більших проміжків часу. Наприклад, кумулятивна крива народжуваності, яка спостерігалася в Данії тридцять років тому, дуже близька до сучасної української (рис. 1), хоча й демонструє більшу концентрацію народжень у віці 25–30 років. А зміщення кривої праворуч, яке показано на рисунку для України, тривало в Данії впродовж останніх десятиліть у тому ж напрямку, в якому трансформується нині модель народжуваності в Україні.

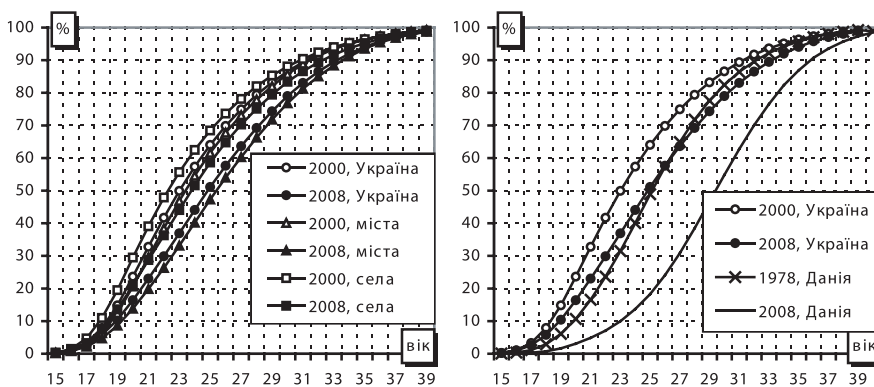

Рис. 1. Частка народжених, накопичених до певного віку матері

За рисунком легко визначити медіанний вік матері та його динаміку на початку цього століття. Якщо в 2000 р. половина всіх народжень реалізовувалася до 23-х років, то в 2008 р. — до 24,8 року. В сучасній Данії половину дітей жінка умовного покоління народжує лише до 29,4 року. При цьому в містах України медіанний вік зростав швидше, ніж у селах. Зокрема, в міських поселеннях цей показник підвищився із 23,4 до 25,4 року, тоді як у сільських поселеннях — з 22,3 до 23,8 року. Слід сказати, що сільські жінки не лише раніше починають народжувати, вони раніше і закінчують. Про це свідчить вік, до якого відбувається 90% народжень (останній дециль). В сільських поселеннях це 32,3 року, тоді як у міських — 33,6, а в цілому по Україні — 33,2 року.

Оскільки народжуваність в останні роки зростала за рахунок других та наступних за черговістю народжень, для яких є характерним старший вік матері, то наведені показники вочевидь перебувають під впливом збільшення черговості дітонародження. Тому слід окремо звернути увагу на аналогічні показники для перших народжень (рис. 2). Саме вони краще вказують на трансформацію вікової структури народжуваності.

Медіанний вік перших народжень також свідчить про старіння материнства. Якщо половина перших народжень у 2000 р. відбувалася вже до 21,1 року, то в 2008 р. — до 22,4 року. Як і в цілому, трансформаційні процеси в селі повторюють шлях міських. Медіанний вік перших народжень у селах — 21,0 рік — в 2008 р. майже досяг середньоукраїнського показника 2000 р. Лідером зрушень у моделі народжуваності є міські жінки, медіанний вік перших народжень у 2008 р. яких становив 23 роки (рис. 2). Варто зазначити, що 90% народжень досягається в селах у віці 26,7, а в містах — 29,6 року (в середньому по Україні — 28,9 року).

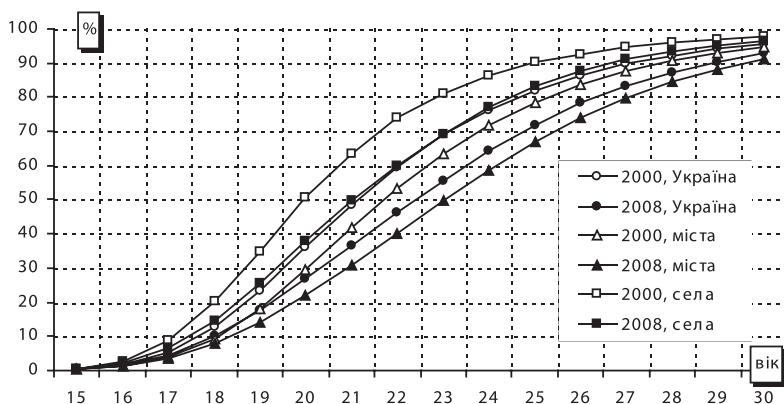

Рис. 2. Частка перших народжених, накопичених до певного віку матері

До 2005 р. показники сумарної народжуваності між міськими та сільськими поселеннями зближувалися (рис. 3). При цьому в селі в 2000–2004 рр. рівень народжуваності майже не змінювався, що може свідчити про відсутність тих тенденцій компенсаційної народжуваності, які чітко спостерігалися у містах. Більш різкий приріст сумарного показника в сільській місцевості в 2006 р., після введення одноразової допомоги при народженні дитини, вказує на більшу важливість грошової допомоги для сільського населення, яке переважно має нижчий рівень життя (вищий рівень безробіття та нижчий рівень оплати праці). Наступні роки розрив у рівні народжуваності за типом поселення почав зростати (рис. 3) та був підсилений введенням прогресивної шкали допомоги при народженні за черговістю дитини, що також мало більше значення для сільських мешканців.

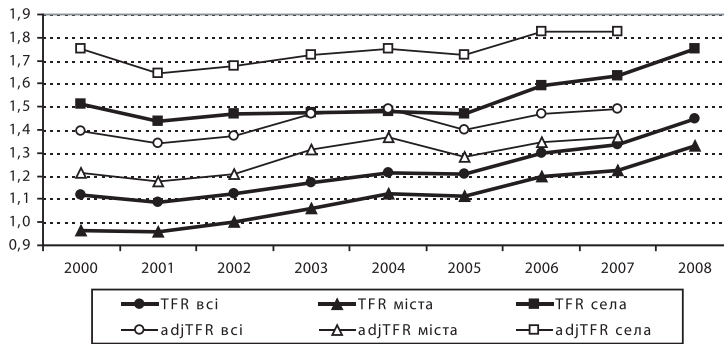

Рис. 3. Показник сумарної народжуваності (TFR) та скоригований показник сумарної народжуваності (adjTFR) в Україні

Скоригований показник сумарної народжуваності (adjusted TFR), запропонований J. Bongaarts та G. Feeney [12, с. 278], змінювався у вузьких межах (рис. 3). Порівнюючи його з відповідним показником для умовного покоління можна сказати, що за відсутності структурних зрушень за віком матері сумарний показник був би помітно вищим і стабільнішим у часі.

Як уже зазначалося, до 2005 р. питома вага жінок фертильного віку збільшувалася. Проте в містах цей процес завершився на рік раніше, а в сільській місцевості тривав до початку 2009 р. Тому очевидно, що в останні роки сільська місцевість отримує додатковий вииграш у народжуваності за рахунок покращення структурного співвідношення на користь жінок молодшого та середнього фертильного віку. В структурі жінок України власне дітородного віку частка сільських мешканок зросла з 27,8% в 2000 р. до 28,4% в 2008 р.

Якщо взяти показники народжуваності та вікової структури жінок дітородного віку в 2000 р. всієї України за стандарт, можна побудувати систему індексів, які вкажуть на напрям і ступінь впливу на рівень народжуваності змін в інтенсивності та віковій структурі за досліджуваний період (2000–2008 рр.). Результати розрахунків наведено в таблиці 1 для зручності сприйняття у відсотках.

Таблиця 1

Внесок інтенсивності та структури в приріст (зменшення) народжуваності в Україні за типом поселення в 2000–2008 рр., %*

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Україна									
структура		-27,1	67,6	34,4	29,9	38,3	28,8	29,2	25,1
інтенсивність		127,1	32,4	65,6	70,1	61,7	71,2	70,8	74,9
Міські поселення									
структура	5,2	0,5	-9,9	-78,4	98,1	115,2	52,7	49,7	37,3
інтенсивність	94,8	99,5	109,9	178,4	1,9	-15,2	47,3	50,3	62,7
Сільські поселення									
структура	4,1	2,7	0,5	-0,3	0,7	3,5	5,3	7,5	8,9
інтенсивність	95,9	97,3	99,5	100,3	99,3	96,5	94,7	92,5	91,1

* Примітка: напівжирним позначено внесок у приріст порівняно зі стандартом, курсивом — внесок у зменшення

Джерело: обчислено за даними Держкомстату України

Так, індексний аналіз показує, що зростання народжуваності в Україні в останні роки порівняно з 2000 р. завдячує передусім збільшенню інтенсивності дітонароджень. Зокрема в 2008 р. внесок інтенсивності склав 74,9%. А поліпшення вікової структури, тобто входження в найбільш репродуктивно активні вікові групи чисельно більших когорт жінок визначало 25,1% зростання рівня народжуваності (табл. 1).

Варто звернути увагу на різний внесок структурних особливостей мешканок міських і сільських поселень. Якщо в 2000 р. вікова структура жінок у містах була гіршою за середню по Україні (додатний внесок у порівняно нижчу народжуваність), а селянок — кращою (додатний внесок у порівняно вищу народжуваність), то згодом у містах ситуація поліпшувалася значно швидше, ніж у сільській місцевості. Так, навіть у 2003 р., коли в містах рівень народжуваності залишався нижчим, ніж в Україні в 2000 р., вікова структура давала від’ємний внесок у більш низьку народжуваність (тобто пом’якшувала від’ємний внесок інтенсивності). В наступні роки більш „вигідна” вікова структура міських жительок не лише давала зіставний з інтенсивністю внесок у зростання народжуваності порівняно зі стандартом, а й нівелювала його від’ємний вплив у 2005 р. У сільській місцевості внесок вікової структури у рівень народжуваності в досліджуваний період був дуже скромним (в 2003 р. навіть від’ємним). Натомість основний внесок у загальний рівень народжуваності дає традиційно більш високий рівень народжуваності (табл. 1). Аналіз наявної вікової структури жінок, яка сформувалася до 2009 р., дає можливість передбачити, що невдовзі суттєво зросте вплив на народжуваність структурного фактора саме в сільській місцевості.

Новітні зрушення народжуваності за шлюбним станом матері в регіональному, віковому розрізах, за черговістю дітонародження та типом поселення подано в уже цитованій роботі [1, с. 123–139].

Як відомо, внаслідок культурно-історичних та релігійних особливостей різні етнічні спільноти мають відмінні репродуктивні настанови та рівень їх реалізації. В європейських країнах дані щодо народжуваності в розрізі корінного населення й іммігрантів за країною народження є доступними. А в Україні найбільш близькою до сучасності інформацією, що дає можливість аналізу народжуваності за етнічною належністю, є перепис 1989 р. Аналіз особливостей народжуваності за ознакою національності за суміжні з цим переписом роки здійснений у колективній монографії [1, с. 139–155].

Таблиця 2

**Структура народжених за національністю матері без урахування матерів,
національність яких не вказано, %**

№	національність матері	1996	2003
1	Українці	79,7	53,8
2	Росіяни	15,0	22,6
3	Молдавани	0,9	1,6
4	Татари	0,6	2,5
5	Білоруси	0,6	0,5
6	Румуни	0,5	0,1
7	Болгари	0,5	0,1
8	Угорці	0,4	0,1

№	національність матері	1996	2003
9	Поляки	0,3	0,4
10	Вірмени	0,2	1,9
11	Азербайджанці	0,1	4,3
12	Корейці	0,0	2,4
13	В’єтнамці	0,0	2,1
14	Узбеки	0,0	1,3
15	Турки	0,0	1,1

Джерело: обчислено за даними Держкомстату України

Із 2006 р. форму статистичної звітності про кількість дітей за національністю матері відмінено, зокрема через різке збільшення частки народжених, національність матері яких не вказано. Тому в останні роки можна відмітити лише певні структурні зрушення в питомій вазі народжених за національністю матері. З огляду на суттєве погіршення охоплення даних щодо народжуваності за національністю матері в останні роки, в таблиці 2 наведено для порівняння 1996 та 2003 рр. За цей період структура найбільш численних породіль помітно змінилася. Найцікавішими видаються значне зростання часток народжень серед жінок переважно мусульманського віросповідання (азербайджанців, татар, узбеків, турок), окремі з яких у 1996 р. були майже не представлені (табл. 2). Значно збільшився також внесок вірмен, корейців, в'єтнамців. Натомість традиційно численні в Україні білоруси, болгар, поляки характеризуються незначними змінами або зниженням частки у структурі народжень.

Висновки. В цілому, на початку ХХІ ст. повікова модель народжуваності в Україні трансформується аналогічно до тих змін, які відбувалися в країнах Європи наприкінці ХХ ст. В авангарді зрушень — міські жінки, проте модель народжуваності в сільській місцевості повторює їх трансформаційний шлях із певним запізненням.

Зростання народжуваності в останні роки пов'язане як із реалізацією відкладених у 1990-ті роки перших народжень, так і збільшенням частки других і вищих за черговістю народжень. Пронаталістські заходи Уряду України мали певний позитивний ефект, більше виражений у сільській місцевості. Це зумовлено традиційно вищою народжуваністю та дітородними установками сільських жінок, а також майновим розшаруванням українського суспільства за типом поселення, що зумовлює більшу значущість грошової допомоги саме для сільських мешканців.

Фактор вікової структури в останні роки сприяв зростанню народжуваності, часом переважаючи внесок інтенсивного фактора. Проте вже в найближче десятиліття очікується зниження питомої ваги жінок у найбільш активному дітородному віці, що поставить Україну перед новими викликами, оскільки негативний вплив структурного фактора буде дуже значним.

Зі збільшенням потоків імміграцій зростатиме теоретичний і прикладний (передусім із погляду державного управління) інтерес до народжуваності в цих спільнотах. Тому для детального вивчення народжуваності серед іммігрантів за країною походження доцільно рекомендувати запровадити форми статистичної звітності, аналогічні до таких у європейських країнах.

Джерела

1. *Населення України. Народжуваність у контексті суспільно-трансформаційних процесів.* — К.: АДЕФ-Україна, 2008. — 288 с.
2. *Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села.* — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. — 468 с.
3. *Аксьонова С. Ю.* Парадоксальність проблем сучасної дітородної активності в Україні // Демографія та соціальна економіка. — 2007. — С. 14–23.
4. *Аксьонова С. Ю.* Форми зайнятості жінок і материнство // Україна: аспекти праці. — 2007. — № 6. — С. 3–8.
5. *Курило І. О., Рингач Н. О.* Народжуваність в Україні: аналіз детермінант та статистична оцінка ефектів пронаталістських заходів // Статистика України. — 2007. — № 4 (39). — С. 80–89.
6. *Лібанова Е. М., Шевчук П. Є.* Оцінка демографічної політики за допомогою поздовжніх і поперечних показників народжуваності // Україна: аспекти праці. — 2008. — № 2. — С. 25–31.

7. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. — К.: ТОВ „Основа-Принт”, 2009. — 248 с.
8. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. — К.: АДЕФ-Україна, 2008. — 256 с.
9. Крімер Б. Особливості народжуваності іммігрантів у країнах Європи // Україна: аспекти праці. — 2008. — № 4. — С. 47–51.
10. Perelli-Harris B. Ukraine: on the border between old and new in uncertain times // Demographic Research. — 2008. — Vol. 19. — P. 1145–1178.
11. Шевчук П.Є. Удосконалення підходів до оцінки рівня народжуваності для умовного покоління // Статистика України. — К., 2008. — № 2 (41). — С. 82–86.
12. Bongaarts J., Feeney G. On the Quantum and Tempo of Fertility // Population and Development Review. — 1998. — № 109. — P. 271–291.

Анотація. В статті розглянуто структурні зміни в моделі народжуваності в Україні в 2000–2008 рр. за віком матері, черговістю дітородження. Показано подібність процесів трансформації народжуваності в міській та сільській місцевості. Виявлені особливості впливу зрушень у сучасній віковій структурі жінок, в тому числі й за типом поселення. Подано особливості змін у структурі дітородження за національністю матері.

Аннотация. В статье рассмотрены структурные изменения в модели рождаемости в Украине в 2000–2008 гг. по возрасту матери, очередности деторождения. Показано подобие процессов трансформации рождаемости в городской и сельской местности. Выявлены особенности влияния сдвигов в современной возрастной структуре женщин, в том числе и по типу поселения. Представлены некоторые особенности изменений в структуре деторождения по национальности матери.

Summary. At the beginning of XXI century Ukraine is reached the lowest fertility in its whole observation history. A rapid increasing of TFR last years can be explained not recuperation only. Thus the generations who enter into childbearing age in last years could be the first that starts adopt a new fertility model — with postponed first births. In the same time elder cohorts begin to realise the second (and the next) order birth, which delayed in last XX decade. This trend led to growing up the parity-specific (and total) fertility rates.

The analysis shows that essential features of modern Ukrainian fertility model transformations pursue the European one with time lag. While rural fertility in Ukraine is more traditional it follows the urban one. At the same time age structure was more favourable for urban population. But in the near future structural proportions in childbearing ages would be changed for benefit rural women in most childbearing ones.

After substantial increasing child assistance in 2005 fertility rates growth more intensively in rural area. This reveals evident income inequality between urban and rural populations. But in any case the Ukrainian value TFR already overcome the magnitude of TFR in many European countries. Also there is substantial increasing of share of born by Muslim women in Ukraine in recent years. The lack of initial data don't allow make out in-depth analysis in this field.

In conclusion the analysis shows an intense influence of various structural factors on fertility dynamics in Ukraine: the age structure (such as age distribution of women and age fertility profile), parity-specific fertility distortions and shifts in childbearing by nationality of mother.

Ключові слова: *профіль повікових коефіцієнтів народжуваності; зрушення за черговістю дітородження; вікова структура жінок.*

Ключевые слова: *профиль повозрастных коэффициентов рождаемости; сдвиг по очередности деторождения; возрастная структура женщин.*

Key words: *age-specific fertility profile; parity-specific fertility distortions; age structure of women.*

Стаття надійшла до редакції журналу 04.12.2009 р.

УДК314.3(476)

*Л.П. ШАХОТЬКО,
доктор социологических наук, профессор,
Институт экономики НАН Беларуси,
г. Минск*

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ОСОБЕННОСТИ РОЖДАЕМОСТИ В БЕЛАРУСИ

Рождаемость на территории Беларуси снижалась практически на протяжении всего XX столетия. Ограничение числа детей в семье в XX веке вызвано сложными социально-экономическими процессами и в первую очередь: изменением характера труда и образа жизни населения; ростом требований к качеству воспроизводства рабочей силы, повышающим затраты времени на поддержание необходимого профессионального уровня; изменением положения женщин в обществе и семье, повышением их занятости в общественном производстве; снижением детской смертности и расширением пенсионного обеспечения, при котором престарелые родители материально не зависят от своих детей; ростом образовательного уровня населения и расширением возможностей для учебы и повышения культурного уровня; возрастанием потребностей семей и изменением их ценностной ориентации; повышением требований к воспитанию детей.

Все это привело к эволюции общественного сознания и сформировало установки на малодетную семью. Влияние этих исторически закономерных процессов усугубляется недостатками социально-экономического развития конкретного периода: недостаточным развитием и ограниченной доступностью сферы дошкольного и внешкольного воспитания, бытового обслуживания населения, жилищного строительства и др.

В послевоенное время в Белоруссии резкое снижение показателей рождаемости отмечалось в 60-е годы минувшего столетия. Несмотря на рост общей численности населения республики, абсолютное число родившихся уменьшилось с 200 тыс. в 1960 г. до 150 тыс. в 1970 г. [1]. В какой-то степени это объясняется тем, что в данный период в активный детородный возраст вступила малочисленная когорта женщин, рожденных в годы Великой Отечественной войны. Еще более значительным было снижение частоты рождения детей на 1000 жителей — с 24,4‰ до 16,2‰ соответственно. После резкого снижения в 60-е годы и относительной стабильности в 70-е годы показатели рождаемости в 80-е годы успели дважды коренным образом изменить тенденции своего развития. В первой половине 80-х годов произошло значительное увеличение количества родившихся и общего коэффициента рождаемости. Это было связано как с особенностями возрастной структуры населения республики, так и целенаправленным воздействием демографической политики в стране.

Еще более резкий спад рождаемости наблюдался в 1990-е годы: снижались практически все показатели рождаемости. Абсолютное количество родившихся снизилось более чем на треть (с 142,2 тыс. человек в 1990 г. до 93,7 тыс. — в 2000 г.). Общие коэффициенты рождаемости за эти годы снизились с 14,0‰ до 9,4‰, соответственно.

Особенно быстрое снижение возрастных коэффициентов рождаемости шло неравномерно. Так, в 1960-е годы максимальная величина коэффициента, характерного для 25–29-летних женщин, переходит в более молодую возрастную группу (20–24 года). Происходит это, в основном, за счет резкого снижения численности детей более высоких очередностей рождений. Семьи все чаще ограничиваются рождением одного — двух детей, реже рожают третьих, четвертых и последующих детей. В эти годы снижался и возраст вступления в первый брак, за счет этого росли показатели рождаемости в возрастах 20–24 года.

В 90-е годы ситуация кардинально изменилась. Стал расти средний возраст вступления в первый брак. Резко упали коэффициенты рождаемости в младших детородных возрастах, в возрастной группе до 20 лет и 20–24 года, в которых до этого росли. Причем снижение было обвальным. Так, в возрасте до 20 лет показатель снизился с 41,6‰ в 1988–1890 гг. до 27‰ в 1999 г.; в возрастной группе 20–24 года — с 178,6‰ до 109,2‰. В 90-е годы снижались также показатели во всех старших возрастных группах, причем значительно: в возрастной группе 25–29 лет с 103,0‰ до 75,4‰, в возрастной группе 30–34 года — с 47,4‰ до 35,5‰ и т.д.

Снижение количества родившихся в стране в 90-е годы было вызвано следующими основными причинами:

- демографический переход страны к новому типу воспроизводства населения — закономерный процесс, который характеризуется снижением рождаемости, уменьшением норм детности семьи;
- особенности половозрастной структуры — с конца 80-х годов в активный детородный возраст начали вступать малочисленные когорты, родившиеся в 60-е годы; социальная и экономическая нестабильность развития страны в 90-е годы XX столетия, снижение уровня благосостояния населения, осложнение жилищных проблем вызвали у большого количества людей нарастание неуверенности в завтрашнем дне и отказ от очередного желаемого ребенка; повышение требований к содержанию и воспитанию детей; высокая занятость женщин в общественном производстве и стремление к карьерному росту; экологические последствия катастрофы на ЧАЭС обострили беспокойство родителей о здоровье детей;
- неблагоприятное положение с репродуктивным здоровьем населения страны, распространение первичного и особенно вторичного бесплодия.

К концу 90-х годов в республике стабилизировалось количество родившихся, однако говорить о стабилизации рождаемости до середины первого десятилетия XXI века оснований не было. Стабилизация количества родившихся происходила на фоне роста численности женщин в активных детородных возрастах.

Основное количество родившихся приходится на женщин в возрасте от 19 до 32 лет. На эту возрастную группу в 2007 году пришлось 84% всех родившихся. Численность женщин в этой возрастной группе последние годы постоянно растет. Так, среднегодовая численность женщин в возрасте 19–32 года в 2007 году была на 82 тыс. человек больше, чем в 2000 году и на 10 тыс. больше, чем в 2006 году. Это, безусловно, повлияло на увеличение количества родившихся в стране в эти годы. В начале столетия количество родившихся

в стране увеличивалось только за счет структурных факторов, при этом интенсивность деторождения продолжала снижаться. Суммарный коэффициент рождаемости, который более адекватно, чем общий коэффициент рождаемости, отражает интенсивность деторождения в стране и не зависит от возрастной структуры населения, продолжал уменьшаться. Так, в 1990 г. этот показатель был равен — 1,913 детей на одну женщину. В 2002 г. он составлял 1,222, в 2003 г. — 1,206, в 2004 г. — 1,201 рожденных детей в среднем на одну женщину за весь репродуктивный период. Показатель суммарной рождаемости в Беларуси в начале ХХІ века был одним из самых низких в мире.

Некоторые позитивные подвижки в рождаемости начались только с 2005 года. В эти годы началось увеличение числа рождений не только первенцев, но и детей более высоких очередностей рождения. Среди родившихся увеличилась доля детей, рожденных в семье вторыми, третьими и более высокой очередности, и сократилась доля первенцев, хотя общее число первенцев тоже увеличилось. Это уже в какой-то степени свидетельствовало о том, что на рождаемость позитивное влияние оказали не только структурные факторы, но и социально-экономические. К социально-экономическим факторам, в первую очередь следует отнести общее улучшение социально-экономической ситуации в стране. Республика не только восстановила уровень благосостояния своих граждан до уровня конца 1980-х годов, но и превысила его.

Начиная с 2005 года, возрастные коэффициенты стали расти. Причем рост по возрастам происходит не равномерно (рис. 1.)

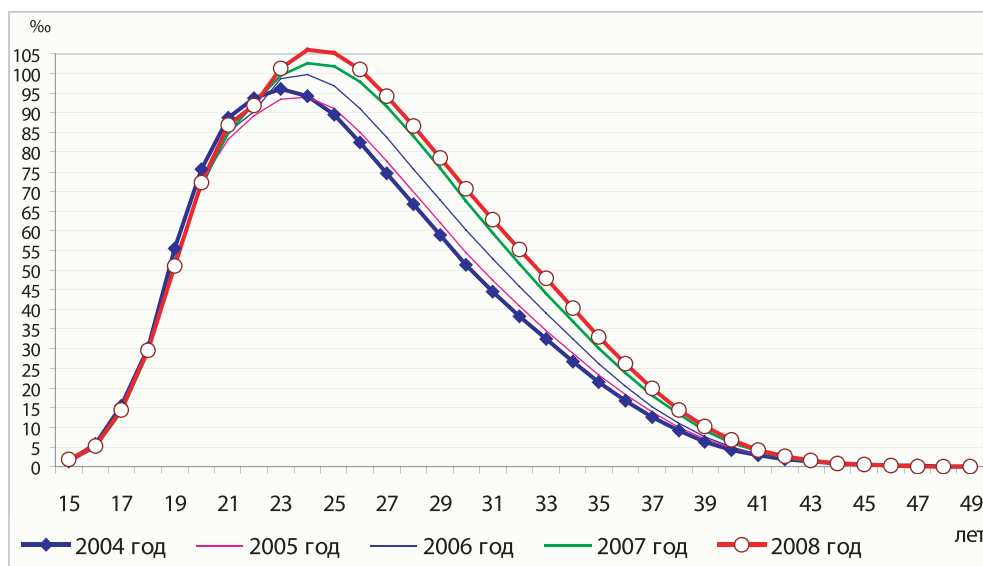

Рис. 1. Вікові коефіцієнти народжуваності в Республіці Білорусь по одногодичним віковим інтервалам за 2004–2008 гг.

В возрастах младше 21 года показатели оставались неизменными все последние четыре года, в то время как показатели в возрастах с 21 года и до 40 лет росли. Особенно быстро они росли в возрастах 30–39 лет. В этом возрасте часто рождаются вторые и третьи дети. Так, в Беларуси в 2008 году средний возраст матери при рождении ребенка составил 27,03 года. При этом при рождении первого ребенка — 24,5, при рождении

последующих детей — 29,8 года. С 2005 года показатели ежегодно плавно увеличивались во всех возрастах от 23 до 40 лет. Соответственно увеличились и суммарные показатели рождаемости. Так, в 2004 году суммарный показатель рождаемости составлял 1,20, в 2005 — 1,21, в 2006 — 1,28, в 2007 — 1,38, а в 2008 году превысил 1,4 рожденных детей на одну женщину.

Тем не менее, и сейчас его величина обеспечивает воспроизводство населения менее чем на 70%. Динамика суммарного показателя рождаемости примерно совпадает с динамикой этого показателя в Украине и России. В последние годы этот показатель в Беларуси ниже, чем во Франции, но примерно такой же уровень и в Евросоюзе (25 стран).

Снижение рождаемости в Беларуси обусловлено, прежде всего, снижением социальных норм детности и степени их реализации. В настоящее время среди населения преобладают ориентации на 1–2-х-детную семью. Особенно низкие репродуктивные установки у молодежи. Дети в условиях невысокого уровня жизни населения стали главным фактором бедности, а соответственно отказ семьи от рождения детей или ограничение их количества являются средством социальной самозащиты населения.

В связи с этим радикально изменились и репродуктивные установки населения. В настоящее время люди ориентированы преимущественно на одно-, реже — двухдетную семью. Тревожным является снижение в 90-ые годы потенциальной реализации планируемого молодыми замужними женщинами числа детей. То есть все больше семей планировали рожать меньшее количество детей, чем они желали бы иметь в своей семье. Согласно социологическим опросам, только у 70% молодых семейных пар ожидаемое число детей соответствовало желаемому. Отказ от рождения желаемых детей стал довольно массовым явлением. Его использовали как наиболее эффективный способ противостоять снижению уровня благосостояния своей семьи. Как показывает мировой опыт, повлиять на ориентацию семей на большее количество детей в семье очень трудно. Повысить же долю семей, которые смогут полностью реализовать свои планы — более выполнимая задача при условии роста благосостояния населения и качества жизни в стране. Поэтому государственная демографическая политика в первую очередь направлена именно на создание условий для полной реализации планируемого семей количества детей. Это дало ожидаемый результат. Повышение благосостояния населения в сочетании со специальными мерами демографической политики способствовали росту рождаемости в последние годы. Без проведения специального обследования сложно определить, повлияли ли эти меры на повышение репродуктивных установок у молодежи страны. Но даже если такое влияние было оказано, нарастающий мировой финансовый кризис может нивелировать достигнутые результаты и негативно сказаться на динамике суммарного показателя рождаемости в будущем.

Динамика численности родившихся у женщин, не состоящих в зарегистрированном браке. В последние десятилетия в Беларуси быстро растет число детей, родившихся у женщин, не состоящих в зарегистрированном браке. В 1990 г. таких было 8,5% от всех родившихся, в 2000 г. — 18,6%, в 2005 г. — 24,1%, в 2008 г. этот показатель несколько снизился — до 20,1%. В настоящее время каждый четвертый—пятый ребенок в стране рождается вне зарегистрированного брака. Наиболее высокая доля рождений вне зарегистрированного брака отмечается у матерей моложе 20 лет (39,5% от всех родившихся у матерей этого возраста в 2008 году) и матерей в возрасте старше 35 лет (35 — 39 лет — 25,5%; 40 — 44 года — 31%, 45 — 49 лет — 23,7%). В средних возрастах доля детей, рожденных вне зарегистрированного брака, значительно ниже (в возрасте 25 — 29 — 18,6%), однако и здесь она довольно высокая: практически каждое пятое — шестое рождение происходит вне зарегистрированного брака.

Причины рождения детей вне зарегистрированного брака имеют существенные различия по возрасту матери. У самых младших из них основная причина связана с низкой культурой контрацепции. Внебрачные рождения в возрасте до 20 лет часто являются результатом нежелательной беременности. В старших возрастах — это в основном результат осознанного намерения женщины родить ребенка, не вступая в зарегистрированный брак. Наряду с трудностями подбора брачного партнера, в данном случае сказываются также возросшие требования к браку и брачному партнеру и экономическая независимость женщин. Кроме того, надо сказать, что не все дети, родившиеся в незарегистрированном браке, живут в неполных семьях. Сейчас в стране распространяются фактические браки, без регистрации брачных отношений в органах Загса. В этих случаях дети часто регистрируются по совместному заявлению отца и матери. Следует отметить, что высокая доля внебрачных рождений характерна для многих развитых стран мира. Ее уровень в республике в сравнении с этими странами не так и велик. Например, в Швеции он выше 50%. Однако для Беларуси это достаточно новое и не совсем привычное явление, хотя отношение общества к таким рождениям в стране стало более толерантным.

Высокий уровень разводимости, рост количества детей, рожденных вне зарегистрированного брака, высокая, относительно западноевропейских стран, материнская смертность и смертность молодых мужчин увеличивают количество неполных семей, доля которых уже сейчас составляет 15%.

Планирование семьи. Существенные изменения произошли в республике в методах внутрисемейного планирования деторождения. Проблема планирования семьи в республике остается серьезной. Женщины довольно часто прибегают к аборту как методу внутрисемейного регулирования рождений. Это негативно сказывается не только на воспроизводстве населения, но и на репродуктивном здоровье женщин, так как риск вторичного бесплодия, особенно при прерывании первой беременности, очень велик. Как положительное явление следует отметить то, что женщины Беларуси все реже прибегают к этому варварскому способу регулирования деторождений. Аборт как метод отказа от нежелательного рождения ребенка постепенно замещается другими методами предупреждения беременности. В результате количество абортотворцев на 1000 женщин в возрасте 15–49 лет довольно быстро снижается (рис. 2.). Снижается и соотношение абортотворцев и родов. Еще в 1995 году было сделано почти в 2 раза больше абортов (193,3 тыс.), чем родилось детей (101,1 тыс.). В 2008 году в стране родилось 107,9 тыс. детей и было сделано 42,2 тыс. абортов.

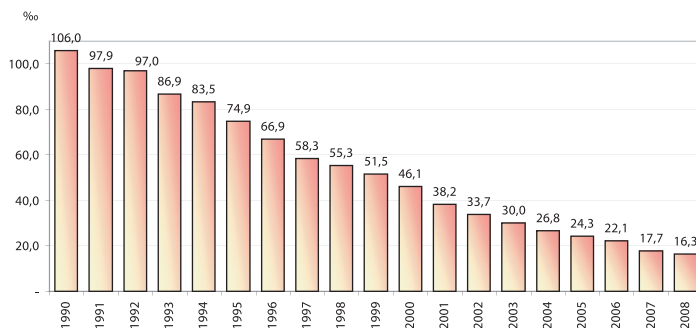

Рис. 2. Динамика числа абортов на 1000 женщин в возрасте 15–49 лет за 1990–2008 гг.

В настоящее время количество абортів в стране составляет 44,7% от количества детей, родившихся живыми. Конечно, это тоже довольно высокий показатель, но позитивная динамика достаточно устойчивая.

Итоговая рождаемость женщин Беларуси. В демографии, при анализе интенсивности рождаемости, чаще всего используют суммарный показатель рождаемости. Он считается наиболее точным и наиболее адекватно отражающим демографическую ситуацию в стране. Однако следует учитывать, что он рассчитывается для условного поколения и соответственно дает адекватную характеристику рождаемости только на тот год, на который рассчитывается показатель. Какие-либо особенности конкретного года могут существенно повлиять на величину данного показателя. Люди могут отложить рождение очередного ребенка с одного года на другой по той или иной причине. Так, даже массовое заключение браков 7.07.2007 года по всему миру, о котором активно говорят СМИ, может существенно поднять рождаемость в начале следующего года. Считается, что наличие в дате регистрации брака трех семерок должно принести счастье семье новобрачных. Однако это не будет свидетельствовать о росте брачности или рождаемости, а только произойдет смещение времени заключения браков и рождений. В следующем году ситуация может измениться. Поэтому гораздо более информативны показатели итоговой рождаемости реальных женских когорт (среднее итоговое число детей на 1 женщину каждого поколения к концу ее репродуктивного периода), поскольку они отражают информацию о рождаемости за все годы, прожитые каждым поколением женщин за время их пребывания в репродуктивном возрасте.

Итоговая рождаемость — показатель, который в меньшей степени подвержен колебаниям, чем показатели условных поколений. Женщины могут по разным причинам рожать в более молодом или в старшем возрасте, откладывать рождения или, напротив, становиться матерями раньше обычного, но в целом родить одинаковое количество детей за всю свою жизнь. Для воспроизводства населения важно, сколько в сумме каждое поколение оставит после себя детей. Показатель итоговой рождаемости не очень часто используется в исследованиях, так как его относительно сложнее рассчитать. Для его получения нужны материалы переписи или проведение специальных обследований.

Мы рассчитали итоговую рождаемость для населения Беларуси по материалам трех переписей: 1979 г, 1989 г. и 1999 г. В виду того, что на дату переписи 1999 года репродуктивный возраст практически закончился только у когорт, родившихся до 50-х годов, то и показатель мы получили для когорт, родившихся с начала XX века до его середины. В результате имеем достаточно плавный динамический ряд итоговой рождаемости женщин Беларуси по пятилетним когортам, родившихся в этот период. Для когорт женщин, родившихся до 1908 года, показатель итоговой рождаемости был равен 3,6. Это значит, что на каждую женщину, родившуюся в этот период и дожившую до переписи 1979 года, приходится в среднем по 3—4 ребенка. Уже в следующей пятилетней когорте родившихся в 1909—1913 гг. на каждую женщину пришлось только трое родившихся детей. Наиболее быстрый спад рождаемости был в когорте женщин, родившихся в 1919—1923 гг., что было связано с внешними факторами. Эти женщины вступили в активный детородный возраст в годы войны. Многие из них до войны не успели вступить в брак, а после войны не смогли из-за дефицита мужчин соответствующего возраста, многие из которых погибли на войне. Это когорта так называемых «невест не вернувшихся с войны солдат». Их итоговая рождаемость значительно ниже, чем у предшествующей возрастной когорты, но и доля женщин, оставшихся совсем без детей, среди них тоже значительно ниже, чем у последующих когорт.

Чем младше когорта женщин, тем меньшее количество детей они родили за всю свою жизнь. Так, когорта женщин, родившихся в первые послевоенные годы, в среднем

родили менее двух детей. У женщин, активный детородный возраст которых пришелся на послевоенные годы, итоговая рождаемость была повышена, по сравнению с соседними когортами. И, тем не менее, итоговая рождаемость у женщин, вступивших в активный детородный возраст в первые послевоенные годы, была уже меньше, чем необходимо для простого воспроизводства населения. Расчет итоговой рождаемости показал, что меры активизации демографической политики, принятые в 80-е годы, существенно повлиявшие на рост суммарной рождаемости в 1983–1986 гг., мало оказали влияния на динамику итоговой рождаемости реальных поколений. То есть подтвердилось предположение, что рост суммарного показателя в эти годы произошел в основном за счет смещения «календаря рождений».

Среднее число детей, приходящееся на одну женщину, в значительной степени зависит от брачного состояния женщины. Данные переписи в какой-то степени дают представление об их дифференциации. Женщины, состоящие в браке, имеют значительно большее количество детей, чем не замужние. Разница достигает пяти и более раз. Однако следует отметить, что количество родившихся детей практически не зависит от того, зарегистрирован брак или не зарегистрирован. Разница отмечается только для женщин старших возрастов, старше 60 лет. Это связано, во-первых, с более лояльным в последние годы отношением в обществе к незарегистрированным бракам и, во-вторых, с тем, что ряд женщин, состоявших в незарегистрированном браке на дату переписи, вступили в этот брак уже в возрасте старше 45 лет.

Наименьшая величина суммарного коэффициента рождаемости на территории Республики Беларусь была отмечена в 2004 году, когда она составила всего 1,201 рожденных детей на одну женщину (в городах – 1,103, в сельской местности – 1,611). С 2005 года этот показатель начал расти и в 2008 году составил 1,424 рожденных детей (в городах – 1,337, в сельской местности – 1,796). Однако этого слишком мало даже для простого воспроизводства населения страны, оно воспроизводится всего на 60–65%. Увеличение общего количества родившихся в республике произошло не только за счет роста суммарного показателя рождаемости, но и за счет увеличения численности и доли женщин в активных детородных возрастах. Для того чтобы провести количественную оценку влияния на динамику числа родившихся отдельно структурных и социально-экономических факторов нами была проведена их количественная оценка по данным 2007 года (рис.3).

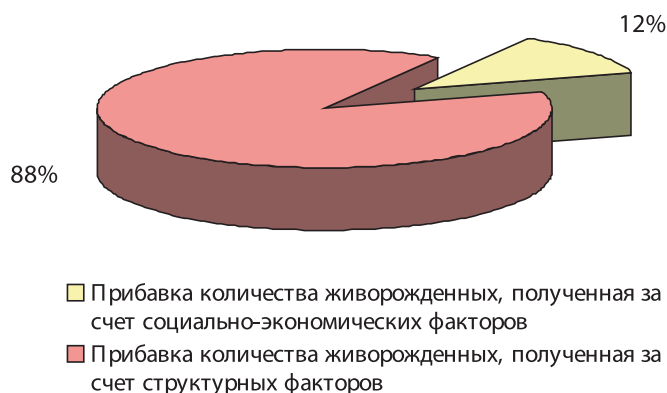

Рис. 3. Структура факторов прироста количества родившихся в Беларуси в 2007 г.

Как показали результаты расчетов, прирост в республике количества родившихся в 2007 году зависел от структурных факторов всего на 12%. Остальные 88% — следствие увеличения рождаемости в результате других факторов, в основном, — социально-экономических [2, с.218.]. Прежде всего это результат общего улучшения социально-экономической ситуации в стране, а также и целенаправленного воздействия реализации мер, предусмотренных в Национальной программе демографической безопасности Республики Беларусь на 2007—2010 гг.

Но, как мы отмечали выше, увеличение количества родившихся и даже увеличение суммарного показателя рождаемости не всегда говорит об увеличении итоговой рождаемости поколений. Следует предположить, что увеличение рождаемости в 2006 и 2007 гг. в значительной степени связано с появлением в эти годы детей, рождение которых в 90-е годы XX века было отложено в связи со сложностью социально-экономической ситуации в стране в те годы. Роль реализации мер Национальной программы демографической безопасности в создании условий для более полной реализации сложившихся у населения Беларуси репродуктивных установок достаточно велика. Особенно популярна мера по предоставлению льгот родителям с 2 и 3 детьми при строительстве жилья. Однако пока эти результаты не столь велики, и население республики продолжает воспроизводиться лишь на 68%.

Выводы. Как подтверждает опыт большинства стран мира, в которых пытались быстро решать проблему низкой рождаемости, экстренные разовые меры не дают устойчивого эффекта. Только постоянное внимание к проблемам семьи и оперативное их решение может дать более длительный эффект. Так, наиболее успешная демографическая политика проводится во Франции и странах Скандинавии. Там взято направление на проведение долгосрочной демографической политики. Во Франции, например, обращает на себя внимание высокое равноправие отношений в семье между супругами и реальная эмансипация женщин. Отец, как и работающая мать, берет нередко отпуск по уходу за ребенком, активно участвует в воспитании детей. Каждую среду один из родителей школьников имеет право получить на работе оплачиваемый выходной, чтобы этот день посвятить детям. Причем отца обязывают брать такие дополнительные выходные регулярно [3]. Скандинавы изначально сделали ставку на улучшение качества жизни ребенка, а не на увеличение количества рождений. Дешевый и качественный детский сад, доступное образование — для каждого малыша, независимо от того, родился ли он у одинокой женщины, в зарегистрированном союзе или в сожительстве. Не случайно именно в Скандинавских странах женщины почти безболезненно сочетают семейную жизнь с экономической и политической активностью [4]. Этот опыт следует учитывать в практике проведения демографической политики и в нашей стране.

Источники

1. Все статистические данные взяты из статистического сборника «Население Республики Беларусь». Минск 2009.
2. *Методика* расчета см. Шахотько Л.П. Модель демографического развития Республики Беларусь. — Минск, «Беларусская навука», 2009.
3. *Детки в клетке* / Газета «Труд», от 15 февраля 2007 года.
4. *Пушечные деньги* / «Огонек», 12 февраля 2007 года.

Анотація. У статті проведено професійний аналіз динаміки народжуваності у Білорусі. Розглянуті тенденції динаміки абсолютних та відносних показників, сумарних показників та показників підсумкової народжуваності. Виявлені основні причини тенденцій, які склалися. Визначено можливі напрями демографічної політики щодо підвищення народжуваності.

Аннотация. В статье проведен профессиональный анализ динамики рождаемости в Беларуси. Рассмотрены тенденции динамики абсолютных и относительных показателей, суммарных показателей и показателей итоговой рождаемости. Вскрыты основные причины сложившихся тенденций. Определены возможные направления демографической политики в области повышения рождаемости.

Summary. The absolute, relative, total indicator changes tendencies of birth rate in Belarus are professionally considered in this article. Principal causes of the currency changes are determined. Possible demographic policy directions for increasing of birth rate are defined. It was revealed, birth rate decreases almost all XX centuries in the country. Separate rising are connected with the state demographic policy measures, such as program of the early eighties. In 2005 in Belarus the total birth rate was one of the lowest in the world. Since 2005, increasing of number of birth has been consequence of a number of factors: 88% – improvement of social and economic household status and the realization of the National demographic safety program for 2007-2010; 12 % – age composition features.

Ключові слова: народжуваність, Білорусь, динаміка, абсолютні, відносні показники, сумарні показники, показники підсумкової народжуваності, демографічна політика.

Ключевые слова: рождаемость, Беларусь, динамика, абсолютные, относительные показатели, суммарные показатели, показатели суммарной рождаемости, демографическая политика.

Key words: fertility, Belarus, dynamics, absolute and relative indicators, total rates, TFR, demographic policy.

Стаття надійшла до редакції журналу 16.11.2009 р.

НАРОДЖУВАНІСТЬ В УКРАЇНІ
НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОРІЧЧЯ:
СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ, ПЕРСПЕКТИВИ,
НОВІ СОЦІАЛЬНІ ВИКЛИКИ

УДК 314.3(478)

О.Е. ГАГАУЗ,
кандидат социологических наук, доцент,
Институт Европейской Интеграции и Политических наук
АН Молдовы, г. Кишинев

РОЖДАЕМОСТЬ В МОЛДОВЕ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Вступление. Молдова, как и другие европейские страны, переживает длительный спад рождаемости, что привело не только к сокращению естественного прироста населения, но и к естественной убыли. Уменьшение доли людей молодых возрастов в структуре населения и увеличение доли пожилых людей является общеευропейской тенденцией, однако темпы этих процессов в Молдове и других странах СНГ впечатляющие.

Изложение основного материала. Показатели демографического развития Молдовы за 1990–2008 гг. свидетельствуют об установившейся тенденции к сокращению численности населения – начиная с 1999 года, число смертей превышает число рождений. В этот период коэффициент суммарной рождаемости уменьшился почти вдвое (табл.1).

Таблица 1

Основные показатели демографического развития Молдовы, 1990–2008 гг.

Годы	Число рождений (тыс.)	Число умерших (тыс.)	Естественный прирост (убыль), тыс. чел.	Число смертей/ Число рождений	Коэффициент суммарной рождаемости, детей	Ожидаемая продолжительность жизни (оба пола), лет
1990	77,1	42,4	34,7	0.55	2,39	68,0
1991	72,0	45,8	26,2	0.64	2,26	67,7
1992	69,6	44,6	25,2	0.64	2,21	68,0
1993	66,2	46,7	19,5	0.71	2,10	67,5
1994	62,1	52,1	9,9	0.84	1,95	66,1
1995	56,4	52,9	3,5	0.94	1,76	65,8
1996	51,8	50,1	1,8	0.97	1,60	66,7
1997	45,6	42,2	3,3	0.93	1,70	66,6

Годы	Число рождений (тыс.)	Число умерших (тыс.)	Естественный прирост (убыль), тыс. чел.	Число смертей/Число рождений	Коэффициент суммарной рождаемости, детей	Ожидаемая продолжительность жизни (оба пола), лет
1998	41,3	39,9	1,4	0.97	1,49	67,8
1999	38,5	41,3	-2,8	1.07	1,37	67,4
2000	36,9	41,2	-4,3	1.12	1,29	67,6
2001	36,5	40,1	-3,6	1.10	1,25	68,2
2002	35,7	41,8	-6,1	1.17	1,21	68,1
2003	36,5	43,1	-6,6	1.18	1,22	68,1
2004	38,3	41,7	-3,4	1.09	1,26	68,4
2005	37,7	44,7	-6,9	1.19	1,22	67,9
2006	37,6	43,1	-5,5	1.15	1,23	68,4
2007	38,0	43,0	-5,1	1.13	1,26	68,9*
2008	39,0	42,0	-2,9	1.07	1,27	69,1*

Источник: Национальное бюро статистики РМ

*Расчеты автора

Анализ динамики рождаемости во второй половине XX века показывает, что до 1990 года коэффициент суммарной рождаемости в Молдове превышал уровень, необходимый для простого воспроизводства населения. После начавшегося снижения рождаемости в '60-е годы прошлого века, в 1985 г. наблюдался всплеск рождаемости, достигший своего максимума в абсолютных и относительных показателях. Число рождений составило 90,5 тыс., а коэффициент суммарной рождаемости 2,75. Это связано с введением мер по стимулированию рождаемости в 1981 г: увеличение продолжительности отпуска по уходу за ребенком, размера пособий по рождению и уходу за ребенком.

Но уже с 1990 г. происходит катастрофическое падение уровня рождаемости. Сокращение рождаемости в этот период часто связывается с влиянием социально-экономических факторов: снижением уровня жизни населения, социальной незащищенностью, ростом безработицы, что, безусловно, нельзя отрицать. Однако, некоторые ученые считают, что снижение рождаемости в этот период связано не только с ухудшением социально-экономической ситуации, но также является следствием семейной политики 1980-х годов. Как показывают исследования, главным следствием введенных мер выразился не столько в повышении итоговой рождаемости, то есть увеличении числа детей в семье, а во временной и мощной дестабилизации возрастной функции рождаемости и календаря рождений – снижении возраста материнства, сокращении интервалов между рождениями [1].

Главным отрицательным последствием структурных эффектов в рождаемости является то, что вследствие неизбежного компенсаторного снижения годовых показателей рождаемости в конце 80-х – начале 90-х годов XX века началось резкое падение естественного прироста. Таким образом, переход к негативной динамике численности населения был во многом обусловлен предшествующей эволюцией рождаемости и не за-

висел от социально-экономических и политических конъюнктурных изменений. В то же время затянувшийся социально-экономический кризис и резкое падение уровня жизни населения в период после 1990 г. стали причиной ухудшения здоровья населения и роста смертности, что значительно усугубило ситуацию и привело к убыли населения.

В 1990–2008 годы снижение коэффициента суммарной рождаемости происходило быстрыми темпами и в городской, и в сельской местности. На селе этот показатель упал с 3,07 до 1,5, тогда как в городе – с 1,91 до 1,0. За указанный период снижение коэффициента суммарной рождаемости составило 1,12 пункта (с 2,39 в 1990 г. до 1,27 в 2008 г.), уменьшились также различия в уровне рождаемости между сельской и городской местностью. Если в 1990 г. разница между коэффициентом суммарной рождаемости в городе и на селе составляла 1,2 пункта, то в 2008 г. она сократилась до 0,5 пункта.

При анализе снижения рождаемости неизбежно возникает вопрос: это «количество» или «время»? Коэффициент суммарной рождаемости может обуславливаться двумя механизмами: изменением количества детей, которое имеет женщина, и изменением времени деторождения. Коэффициент суммарной рождаемости рассчитывается по среднему количеству деторождений, которые женщина могла бы иметь к моменту достижения ею окончания репродуктивного возраста в случае, если бы ее детородная активность соответствовала повозрастным показателям рождаемости данного периода. Таким образом, модель репродуктивного поведения конкретного периода переносится на время жизни целой когорты. Откладывание сроков деторождения вносит некоторые коррективы при расчетах уровня рождаемости. Для оценки влияния временного эффекта на уровень рождаемости используются скорректированный коэффициент суммарной рождаемости (adjusted fertility rate) и коэффициент исчерпанной плодовитости (cohort fertility rate), который представляет собой фактическое среднее количество детей, приходящееся на женщин конкретной когорты к концу их детородного периода. Так, для Молдовы скорректированный коэффициент суммарной рождаемости для 2003–2005 гг. составил 1,36 ребенка на одну женщину, что несколько выше коэффициента суммарной рождаемости для этого периода (1,21–1,23 согласно данным Национального бюро статистики). В то же время коэффициент исчерпанной плодовитости для женской когорты 1965 года рождения, которая подходит к завершению своего детородного периода, составил 1,97 [2].

Динамика повозрастной рождаемости последних лет свидетельствует о наличии структурных изменений, которые, начавшись в середине '90-х годов прошлого столетия, как показывает опыт европейских стран, могут продолжаться несколько десятилетий (табл.2).

Данные таблицы свидетельствуют о смещении рождений в старшие возрастные группы, особенно в городской местности. Наблюдается сокращение рождаемости в возрасте 15–19 и 20–24 лет и ее увеличение в возрастных группах 25–29, 30–34 и 35–39 лет. Неуклонно сближаются показатели рождаемости у женщин в возрасте 20–24 и 25–29 лет. В 2006 г. показатель рождаемости в возрасте 25–29 лет у городских женщин впервые оказался выше, чем в возрастной группе 20–24 года. Рождаемость женщин в возрасте 30–34 лет за период 2001–2008 гг. увеличилась на 61%. Схожие тенденции наблюдаются и в сельской местности, однако, на селе этот процесс протекает более медленными темпами, а самое заметное изменение связано с сокращением рождаемости в возрасте 15–19 лет и ее увеличением в возрасте 20–24, 25–29 лет. В молодых возрастных группах от 15–19 до 29–30 лет возрастные коэффициенты рождаемости у сельских женщин значительно выше, чем у городских, в старших возрастах они резко снижаются и выравниваются примерно на одинаковом уровне и у горожанок, и у сельчанок.

Таблиця 2

Динамика повозрастной рождаемости (число живорожденных на 1000 женщин соответствующего возраста) в Молдове по типу поселения, 2001–2008 гг.

Возраст матери	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Город								
15-19	21,5	19,8	18,9	18,7	18,6	16,9	14,4	14,2
20-24	84,1	79,7	76,9	82,2	75,3	61,1	51,2	50,0
25-29	57,6	60,9	62,6	72,3	71,8	68,8	65,3	69,1
30-34	29,2	33,4	34,4	37,3	36,2	40,0	43,5	47,0
35-39	9,7	11,2	12,2	14,0	14,4	16,1	17,7	19,8
40-44	2,0	2,0	2,2	2,3	2,2	2,2	2,5	3,23
45-49	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0	0,1	0,1
Село								
15-19	41,0	36,7	35,5	35,8	35,4	36,8	33,6	33,6
20-24	107,3	99,0	97,8	96,8	94,6	107,7	131,3	125,3
25-29	75,4	70,3	71,3	71,0	70,0	73,8	81,7	85,6
30-34	42,7	43,8	47,1	45,2	40,0	40,0	42,8	42,2
35-39	14,1	14,6	15,2	16,1	17,3	16,0	16,4	16,7
40-44	3,2	2,9	3,1	3,3	2,7	3,1	2,9	3,0
45-49	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,16

Источник: Национальное бюро статистики РМ

Тенденция к сокращению рождаемости в самых молодых и молодых возрастах и смещение календаря рождений к старшим возрастам способствовали увеличению среднего возраста матери при рождении ребенка. Несмотря на то, что этот показатель остается одним из самых низких в Европе, он постепенно увеличивается. Так, в 2008 г. средний возраст матери при рождении первого ребенка составил 23,1 года, а средний возраст матери 25,5 лет (в городской местности, соответственно, 24,4 года и 26,7 лет, в сельской местности 22,2 и 24,8 года). Современные изменения среднего возраста материнства свидетельствуют об исчерпании долгосрочной тенденции к его омоложению, наблюдавшейся в последние три десятилетия XX века. Темпы повышения данного показателя невысоки, и его значение еще не приблизилось к уровню 1980 года.

Сокращение рождаемости в последние два десятилетия сопровождалось ярко выраженной тенденцией к повышению доли первенцев в общем числе новорожденных и сокращению рождений второго и более порядка. В 2008 г. удельный вес первых рождений составил 53,7%, что на 11,1% больше, чем в 1990 г. При этом, если доля вторых рождений в период 1990–2008 гг. уменьшилась незначительно и в рассматриваемый период сохраняется на уровне 30–33%, то рождения третьего и четвертого порядка сократились почти вдвое. Эта тенденция свидетельствует об утрате традиций многодетности и утверждении норм малодетности, что характерно для большинства европейских стран.

Одной из причин сокращения рождаемости и изменения ее возрастной модели является изменение брачного поведения молодежи, более позднее вступление в брак, откладывание и отказ от регистрации брака. Если в 1989 г. согласно данным переписи, доля еще не вступивших в брак в возрасте 25–29 лет составляла у женщин 8,7% и 14% у мужчин, то к 2004 г. она возросла, соответственно, до 21% и 40%. Более позднее вступление в брак определяет и более позднее рождение первого ребенка.

Все большее распространение получают незарегистрированные браки, в которых, как показывают исследования, временной период от начала совместного проживания до рождения ребенка намного больше, чем в зарегистрированных браках [3]. В последние годы значительно увеличилась доля внебрачных рождений. Достигнув в 2004 г. своего максимума 24,5%, в 2008 г. этот показатель снизился до 22,7% (в городе – 19,7%, на селе – 24,5 %). При этом более половины детей, родившихся у женщин, не состоящих в браке, регистрируются согласно заявлению отца и матери.

Надо отметить, что на уровень рождаемости последних десятилетий существенное влияние оказала трудовая миграция, не имеющая прецедента по своим масштабам и продолжительности, а также социально-экономическим и демографическим последствиям. Внешняя трудовая миграция, особенно долгосрочная, приводит к разрыву семейных связей, и, как следствие, неполной реализации репродуктивных установок. Так, согласно данным Пограничной службы РМ на 1 января 2009 в Молдове отсутствовали более года 237,6 тыс. человек, из них 98,5 тыс. женщин репродуктивного возраста (15–49 лет), причем 36,7 тыс. приходится на женщин в возрасте 20–29 лет, которые отличаются более высокими по возрасту коэффициентами рождаемости. Если предположить, что эти женщины находились в стране, и каждая десятая из них произвела бы на свет ребенка, то получим плюс около 3,7 тыс. рождений, или 10% к общему числу рождений в 2008 г.

Кроме того, так как показатели рождаемости рассчитываются по отношению к постоянному населению, а не наличному, то они явно занижены. В перерасчете к наличному населению коэффициент суммарной рождаемости в 2008 г. составил 1,44 ребенка на одну женщину, что свидетельствует об относительно более высоком уровне рождаемости, чем тот, который показывает официальная статистика.

Сокращение рождаемости оказало существенное влияние на динамику возрастно-половой структуры населения Молдовы, что, в свою очередь, определит численность рождений в последующие десятилетия. Тенденции рождаемости в будущем и ее влияние на динамику численности и структуры населения Молдовы анализируются на основе долгосрочного прогноза до 2050 года. Расчеты производились по трем вариантам – пессимистическому: рождаемость и смертность останутся на уровне 2008 г. (КСР – 1,268, ожидаемая продолжительность жизни – 65,12 лет для мужчин и 73,08 для женщин); умеренно-пессимистическому, который предполагает постепенное повышение коэффициента суммарной рождаемости до 1,5 в 2050 г. и увеличение продолжительности жизни до 69 лет для мужчин и 76 лет для женщин; и оптимистическому, согласно которому коэффициент суммарной рождаемости увеличится до 1,5 в 2025 г. и 1,8 в 2050 г., а сокращение смертности, особенно в трудоспособном возрасте, будет способствовать увеличению ожидаемой продолжительности жизни до 74 лет для мужчин и 80 лет для женщин в 2050. Все варианты прогноза рассчитаны для закрытого населения, т.е. без учета миграции.

Согласно полученным результатам, в первой половине ХХІ века численность населения Молдовы будет неуклонно сокращаться и может составить к концу прогнозного периода 2596 тыс. согласно пессимистическому варианту и 3130 тыс. согласно оптимистическому, т.е. депопуляция будет продолжаться еще довольно длительное время и представляет реальную угрозу демографической безопасности.

Основным фактором, определяющим динамику численности и структуры населения в последующие десятилетия, является то, что в репродуктивный возраст начнут вступать малочисленные поколения, родившиеся после 1990 года. Сокращение численности женщин репродуктивного возраста повлечет за собой уменьшение числа рождений и, соответственно, сокращение доли детей в общей структуре населения.

Сформировавшаяся возрастно-половая структура населения Молдовы в ближайшие несколько лет будет способствовать некоторому улучшению общих демографических показателей. Так, благодаря тому, что в репродуктивный возраст вступают многочисленные поколения, родившиеся в период до 1990 г., абсолютное число рождений и общий коэффициент рождаемости несколько увеличатся. В 2010–2012 г. общий коэффициент рождаемости будет варьировать в пределах 11,04–11,06‰ согласно пессимистическому сценарию и 11,2–11,4‰ согласно оптимистическому (рис. 1).

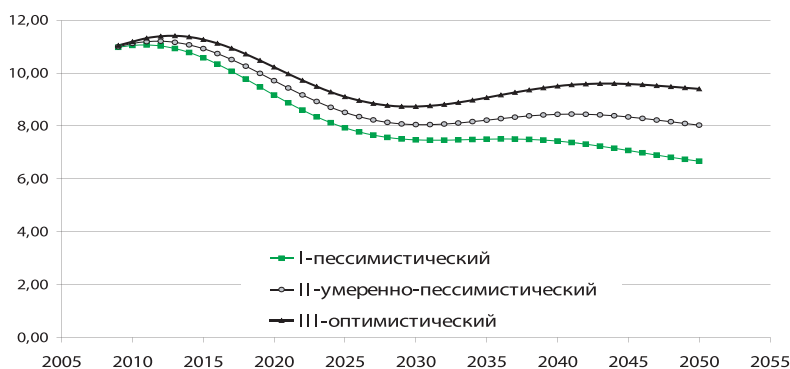

Рис. 1. Динаміка загального коефіцієнта народжуваності в Молдові по результатам прогноза

Після 2012 г. рождаємість почне поступово знижуватися, так як в репродуктивний вік почнуть вступати малочисленні покоління, родившись в кінці ХХ – початку ХХІ століття. Скорочення численності жінок репродуктивного віку буде мати вирішальний вплив на динаміку загального коефіцієнта рождаємість і численність народжень в прогнозованому періоді. Якщо в 2008 г. контингент жінок репродуктивного віку становив близько мільйона осіб, то при збереженні існуючого режиму рождаємість і смертності, до 2025 року його численність зменшиться до 886,2 тис., а до 2050 г. до 541,6 тис. осіб. Відповідно, зменшиться і численність дітей, народжених на світ цими поколіннями. Так, згідно з пессимістичним сценарієм, в 2025 г. кількість новонароджених може скоротитися до 26,8 тис., а до 2050 до 17,3 тис. (рис. 2).

Виділяється період 2020–2035 г. (рис. 2), коли численність жінок в репродуктивному віці залишиться достатньо високою, а численність народжень суттєво скорочується. Це пов'язано з тим, що вік 24–30 років, який характеризується найвищими показниками рождаємість, досягнули малочисленні покоління жінок, родившись після 1990 г., в той час як численні покоління жінок, родившись до 1990 г. будуть в віці завершення репродуктивної активності.

Тільки підвищення коефіцієнта сумарної рождаємість до 1,8 (оптимістичний варіант) може забезпечити збільшення кількості народжень до кінця прогнозного періоду до 29,4 тис., що на 10 тис. менше, ніж в 2008 г.

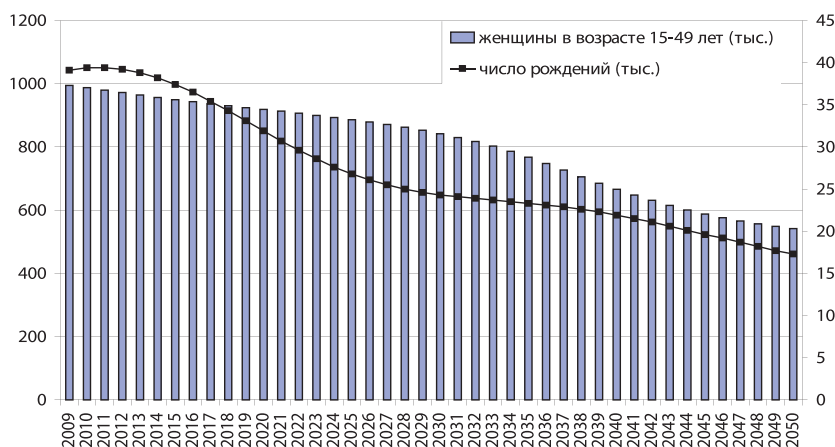

Рис. 2. Динаміка численності жінок репродуктивного віку та числа народжень по результатам прогноза (пессимістичний сценарій)

Волнообразное изменение числа рождений — главная причина крайне неровной возрастной структуры. Существенные колебания численности поколений оказывают неблагоприятное влияние на динамику трудоспособного населения, пенсионеров, контингента учащихся воспитательных и образовательных учреждений, что, в свою очередь, определяет расходы пенсионного фонда и фонда обязательного медицинского страхования, расходы на дошкольное и школьное образование, количество студентов и т.д.

Снижение рождаемости, и, как следствие, сокращение числа и доли детей в общей структуре населения, является основной причиной углубления процесса старения. К 2050 г. соотношение трех возрастных групп (дети, трудоспособное население и пожилые люди) существенно изменится. Доля пожилых людей составит 30,3–31,9%, а доля детей только 11,8–13,8% (соответственно: согласно пессимистическому и оптимистическому вариантам прогноза).

Очевидно, что в ближайшие десятилетия уменьшение негативных последствий демографического старения будет связано с тем, насколько удастся повысить уровень рождаемости. Эта задача стоит перед всеми европейскими странами. В то же время следует иметь в виду, что снижение коэффициента суммарной рождаемости ниже уровня 1,5 ребенка на одну женщину считается пороговым, приводящим в действие самоусиливающиеся механизмы, направленные на дальнейшее снижение рождаемости. Низкие коэффициенты рождаемости будут порождать негативную инертность населения, в силу того, что будет снижаться количество потенциальных родителей вследствие низкой рождаемости в предыдущие годы. Сохранение этой тенденции в будущем может значительно ускорить процесс демографического старения, усилить спад численности населения, ограничить эффективность мер, направленных на увеличение рождаемости. Для определения такой ситуации было введено понятие «ловушка низкой рождаемости» [4].

Похоже, что Молдова, как и большинство европейских стран, попала в «ловушку низкой рождаемости». Ситуация усложняется сильной взаимосвязью между социальной ситуацией и низкой рождаемостью. Безработица или нестабильная занятость, вынужденная трудовая миграция, низкая доступность жилья и услуг по уходу за ребенком адекватных имеющимся средствам, трудности сочетания профессиональных и родительских обязанностей приводят к тому, что семьи имеют меньшее количество детей, чем хотели бы.

Выводы. В сложившейся ситуации необходимо определить наиболее действенные и эффективные способы по улучшению демографической ситуации. Опыт других стран показывает, что узконаправленные меры по повышению рождаемости малоэффективны или неэффективны вовсе. Кроме того, важно учесть специфику ситуации в Молдове, а именно, высокий уровень миграции, а также проблемы, связанные со здоровьем населения, в частности высокий уровень смертности трудоспособного населения.

Поэтому добиться положительной динамики в демографическом развитии можно только через комплексные стратегии, направленные на решение всех ключевых проблем, а не только рождаемости, которые, в свою очередь, должны стать неотъемлемой частью современной политики в области социального развития.

Источники

1. Захаров С.В. Демографический анализ эффекта мер семейной политики в России в 1980-х годах // <http://www.demoscope.ru/weekly/2007/0309/analit01.php>
2. European Demographic data sheet, 2008// www.populationeurope.org
3. Gagauz O. Concubinaj și nașteri extraconjugale în contextul demografic al Republicii Moldova // Particularitățile și tendințele proceselor demografice în Republica Moldova. – Chișinău, 2001. – С.60–70.
4. Lutz W. and V. Skirbekk. Policies Addressing the Tempo Effect in Low-Fertility Countries. // Population and Development Review. – 2005. – № 31(4). – С.699–720.

Анотація. У статті розглядається динаміка народжуваності в Молдові у період 1990–2008 рр., аналізуються причини та можливі наслідки її падіння, структурні зрушення у календарі народжень, диференціація народжуваності у розрізі місто/село, вплив трудової міграції на показники народжуваності. На основі результатів довгострокового прогнозу до 2050 р. розглядаються тенденції народжуваності у майбутньому та її вплив на динаміку чисельності і структури населення Молдови.

Аннотация. В статье рассматривается динамика рождаемости в Молдове в период 1990–2008 гг, анализируются причины и возможные последствия ее падения, структурные сдвиги в календаре рождений, дифференциация рождаемости в разрезе город/село, влияние трудовой миграции на показатели рождаемости. На основе результатов долгосрочного прогноза до 2050 г. рассматриваются тенденции рождаемости в будущем и ее влияние на динамику численности и структуры населения Молдовы.

Summary. In the article, the dynamics of Moldovan natality over 1990-2008 years are examined, the factors and possible consequences of a collapse of natality, the structural changes in the calendar of births, the differentiation of natality by place of residence (urban/rural), the impact of labor migration on natality are analyzed. Based on long-term projections until 2050 year the author considers possible future natality trends and their impact on the dynamics of Moldovan population.

Ключові слова: динаміка чисельності, населення Молдови, рівень народжуваності, коефіцієнт сумарної народжуваності, скоригований коефіцієнт сумарної народжуваності, коефіцієнт вичерпаної плодовитості, прогноз.

Ключевые слова: динамика численности, население Молдовы, уровень рождаемости, коэффициент суммарной рождаемости, скорректированный коэффициент суммарной рождаемости, коэффициент исчерпанной плодовитости, прогноз.

Key words: dynamics of Moldovan population, natality level, total fertility rate, adjusted total fertility rate, cohort fertility rate, population projection.

Стаття надійшла до редакції журналу 24.11.2009 р.

УДК 314.372

А.Г. ЗЛОТНИКОВ,
*кандидат экономических наук, доцент,
заведующий кафедрой Белорусского
торгово-экономического университета
потребительской кооперации, г. Гомель*

СОВРЕМЕННЫЕ РЕПРОДУКТИВНЫЕ УСТАНОВКИ И ИХ РЕАЛИЗАЦИЯ

Постановка проблемы. С 2003 г. демографическая ситуация в Беларуси характеризуется ростом рождаемости. Белорусские политики оценивают это как результат проводимой в стране пронаталистской политики. Однако демографической ситуации в Беларуси по-прежнему присуще отрицательное сальдо естественного движения населения. Продолжается и сокращение общей численности ее населения. Современный уровень рождаемости в стране — один из низких в Европе. Это свидетельствует, что негативные процессы в рождаемости в Беларуси не преодолены. И потому так важно осуществление целостной и системной научно обоснованной демографической политики.

Анализ последних исследований. Изучение проблем рождаемости сегодня является важнейшим направлением научных исследований в Беларуси, России и Украине. В них сочетаются демографические, медицинские, экономические и социологические подходы. Рождаемость в Беларуси исследуют Л.П. Шахотько, А.А. Раков, Н.Н. Привалова. Активно ведут осмысление проблем рождаемости в Украине И.А. Курило, Э.М. Либанова, В.П. Пискунов, В.С. Стешенко, в России — А.И. Антонов, В.Н. Архангельский, А.Г. Вишневский, Т.А. Гурко, В.В. Елизаров, С.В. Захаров, М.В. Медков и др.

Целью работы является анализ тенденций демовоспроизводства в Беларуси в рамках современных демографических концепций.

Изложение основного материала. В последние годы в Беларуси наблюдается рост рождаемости с 8,9‰ в 2002 г. до 11,1‰ в 2008 г. Властными структурами и политиками это оценивается как поворот в преодолении негативных демографических тенденций, как результат реализации демографических программ. Хотя рост рождаемости очевиден, но говорить о существенном улучшении ситуации преждевременно. Всплеск рождаемости — следствие вступления в активный репродуктивный возраст поколения, родившегося в начале 1980-х годов, увеличения численности женщин возраста 20—29 лет, являющихся основной когортой этого роста рождаемости. На эту возрастную группу в Беларуси приходится две трети (68%) родившихся.

В 2002 г., когда был зафиксирован самый низкий в новом столетии показатель рождаемости 8,9‰, численность женщин в наиболее активном репродуктивном возрасте (20–29 лет) составляла 719,8 тыс. чел. К началу 2009 г. их численность уже достигла 790,5 тыс. чел. [5, с. 38]. А если учесть, что за указанный период численность населения Беларуси уменьшилась более чем на 225 тыс. чел., то «рост» общего коэффициента рождаемости в **относительных величинах** камуфлирует истинные демографические процессы.

Рост уровня рождаемости последних лет — явление не сугубо белорусское, что подтверждается и аналогичным ростом рождаемости в России и Украине. РФ в 2008 г. имела более высокий коэффициент рождаемости (12,1‰), чем Беларусь. В Украине, хотя темп роста рождаемости в 2000–2008 гг. оказался выше, нежели в Беларуси (табл. 1), но стал сопоставимым с белорусской рождаемостью (11,0‰). И это отражает связь роста рождаемости с увеличением численности женского населения активного репродуктивного возраста как результата роста рождаемости периода 1980-х годов, ибо демографическое развитие определяется взаимодействием совокупности многих социальных процессов и факторов, в том числе и тенденций прошлого [6].

Сравнение тенденций в уровнях рождаемости трех государств отражает этот рост и в Беларуси, и в России, и в Украине. Причем, в Украине и в России — самый высокий рост: в Украине — с 7,8‰ в 2000 г. до 11,0‰ в 2008 г., а в России — с 8,7‰ в 2000 г. до 12,1‰ в 2008 г. В Беларуси за текущее десятилетие прирост общего коэффициента рождаемости в сравнении с Россией и Украиной оказался ниже — с 9,4‰ в 2000 г. до 11,1‰ в 2008 г.

Таблица 1**Коэффициент рождаемости в Беларуси, России и Украине за 2000–2008 гг., ‰**

Годы	Беларусь	в т.ч. Минск	Россия	в т.ч. Москва	Украина	в т.ч. Киев
2000	9,4	9,1	8,7	8,5	7,8	7,3
2001	9,2	9,0	9,1	8,8	7,8	7,4
2002	8,9	9,0	9,7	7,9	8,1	8,1
2003	9,0	9,0	10,1	8,4	8,5	8,8
2004	9,1	9,1	10,4	8,8	9,0	9,8
2005	9,3	9,3	10,2	8,9	9,0	9,8
2006	9,9	10,0	10,4	9,0	9,8	10,4
2007	10,7	10,8	11,3	9,7	10,2	10,4
2008	11,1	11,4	12,1	8,5	11,0	11,6

Источники: [2; 5, с. 119]

Второй аспект касается их столиц. В Москве некоторый рост в одном периоде сменяется последующим падением, затем — опять рост и снова — падение. В Киеве — постоянный и наиболее существенный рост (с 7,3 ‰ в 2000 г. до 11,6 ‰ в 2008 г.), а также самый высокий показатель уровня рождаемости среди трех столиц. В Минске также в целом наблюдается рост, однако белорусская столица по сравнению с украинской имеет меньшие темпы роста уровня рождаемости.

Сравнение тенденций уровня рождаемости трех столиц показывает, что Москва больше представляет интерес для бизнеса, чем для полноценной (в демографическом плане)

жизни. Киев и Минск, притягивая молодежь, предстают городами, которые создают условия и для жизни населения, и для его экономической деятельности. Одновременно эти тенденции характеризуют как сам человеческий потенциал этих государств, так и различие социально-экономических процессов в РФ, Беларуси и Украине.

Однако эйфории по поводу роста рождаемости за последние годы не может быть. Во-первых, коэффициент суммарной рождаемости не обеспечивает не только выход на расширенное демовоспроизводство, но даже и поддержание простого демовоспроизводства. Во-вторых, по сравнению с 2000 г. коэффициент суммарной рождаемости в Беларуси, в отличие от России и Украины, уменьшился. В 2000 г. в Беларуси были более высокие показатели суммарной рождаемости (табл. 2), хотя и они не обеспечивают простое демовоспроизводство.

Таблица 2

Коэффициент суммарной рождаемости в Беларуси, России и Украине за 2000–2008 гг.

Годы	Беларусь	Россия	Украина
2000	1,27	1,19	1,10
2001	1,22	1,22	1,08
2002	1,21	1,29	1,13
2003	1,21	1,32	1,17
2004	1,20	1,34	1,22
2005	1,20	1,29	1,23
2006	1,29	1,30	1,30
2007	1,37	1,41	1,33
2008	1,23	1,40	1,45

Источники: [2; 5, с. 163]

Для демографических перспектив важным является нетто-коэффициент воспроизводства. Как и в отношении суммарной рождаемости, нетто-коэффициент воспроизводства в начале ХХІ столетия в Беларуси был выше, чем в РФ и Украине. Ныне в Украине и России наблюдается более положительная тенденция, чем в Беларуси (табл. 3).

Но помимо этих количественных характеристик тенденций демографической ситуации, важными факторами перспективного развития являются и тенденции качественных составляющих демографических процессов – возрастные коэффициенты рождаемости, а также очередности родившихся детей.

В последние годы в качественных аспектах демографических процессов проявились благоприятные тенденции. Так, в очередности рождений увеличилась доля тех, с которыми связывается рост рождаемости. Структура родившихся за последние два десятилетия показывает, что если в 1993 г. (тогда в Беларуси было впервые зафиксировано отрицательное сальдо естественного движения) первый ребенок в структуре новорожденных был у 54,9% матерей, а второй – у 33,5%, то через 10 лет (в 2003 г., когда в Беларуси начался новый виток роста рождаемости) в структуре новорожденных 59,1% матерей имели первого ребенка, а второго – 31,1%. Правда, с 2005 г. началось сокращение удельного веса матерей, родивших первого ребенка – с 58,2 до 54,7% в 2008 г. И, соответственно, по сравнению с 2005 г. увеличилась доля матерей, родивших второго ребенка, – с 31,4 до 34,1% в 2008 г.

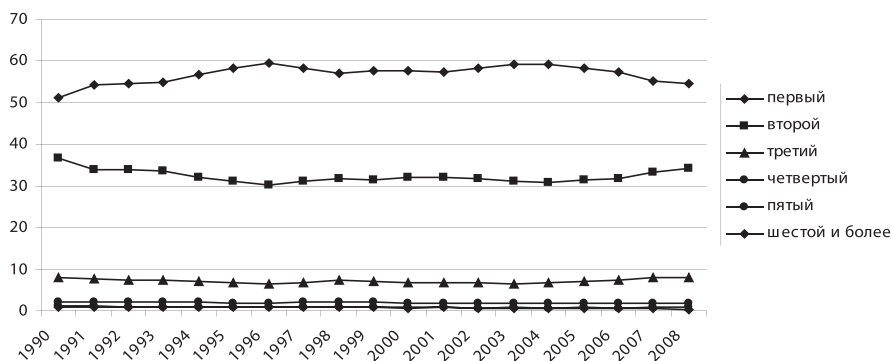
Таблиця 3

Нетто-коэффициент воспроизводства населения в Беларуси, России и Украине за 2000–2008 гг.

Годы	Беларусь	Россия	Украина
2000	0,63	0,56	0,52
2001	0,61	0,58	0,51
2002	0,59	0,61	0,54
2003	0,58	0,62	0,56
2004	0,59	0,63	0,58
2005	0,60	0,61	0,58
2006	0,61	0,61	0,62
2007	0,61	0,67	0,62
2008	0,61	0,64	0,62

Источники: [2; 5, с. 163]

Но эта тенденция не способствует даже простому воспроизводству поколений, не говоря уже о воспроизводстве в целом населения Беларуси. В целом негативные процессы в рождаемости в Беларуси не преодолены. Об этом свидетельствует ряд позиций. Во-первых, незначителен главный показатель — рождение третьего ребенка, обеспечивающего демовоспроизводство (рис. 1).

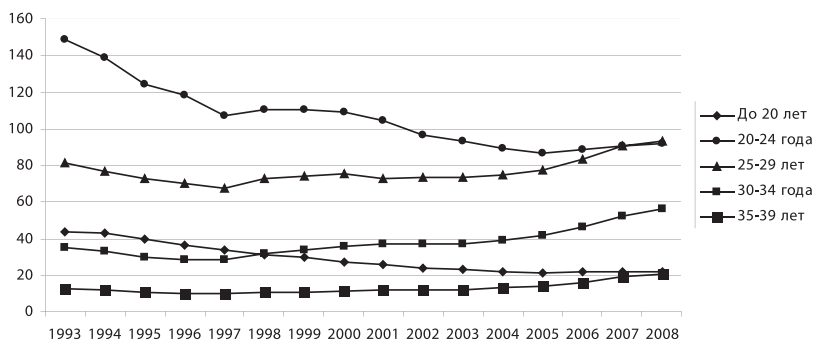
Источники: [5, с. 231]

Рис. 1. Удельный вес детей разной очередности рождений в составе новорожденных в Беларуси за 1990–2008 гг., в %

Во-вторых, не наблюдается и увеличения коэффициента рождаемости в возрасте 20–29 лет. Причем, рождаемость в возрасте 20–24 года в абсолютных величинах остается на уровне 2001 г. Так, по сравнению с 1993 годом, когда впервые в Беларуси было зафиксировано отрицательное сальдо естественного движения, рождаемость в 2008 г. в этой возрастной когорте оказалась в 1,4 раза меньше. В возрасте 25–29 лет уровень рождаемости в 2007–2008 гг. по сравнению с предыдущими двумя годами увеличился на

19,3%. Но и в этой возрастной группе, как и среди возраста 30–34 года, где ранее была наибольшая величина рождаемости третьих и последующих детей, до показателей не только восьмидесятых, но даже девяностых годов прошлого столетия — далеко.

В возрастной рождаемости последнего периода наметились новые тенденции. Если сопоставить показатель рождаемости в возрастных когортах, то в возрастной группе 20–24 года в 2003 г. он равнялся 93,3‰, а в 2008 гг. составил 91,9‰, в возрасте 25–29 лет в эти периоды они уже были, соответственно, 73,1 и 93,2‰, а среди возраста 30–34 года — 37,0 и 56,0‰ (рис. 2).

Источники: [9, с. 269]

Рис. 2. Динамика уровней рождаемости женщин разных возрастных групп в Беларуси за 1993–2008 гг., в ‰

Вероятно, что этот рост рождаемости связан с «отложенной рождаемостью», т.е. откладыванием рождений первой очередности. Возрастная группа 20–24 года, на которую приходится наибольший удельный вес рождаемости, характеризуется тенденцией уменьшения величины рождаемости. В возрастной когорте 25–29 лет зафиксирован существенный рост рождаемости — 127,5%, но еще более высокий рост рождаемости наблюдается в возрастной когорте 30–34 года — 144,0%. Однако численность женщин возрастной когорты 30–34 года на 17,2% меньше возрастной группы 20–24 года. Эта «отложенная» рождаемость подтверждается прежде всего тем, что и возрастная модель рождаемости, и внебрачная рождаемость смещаются в старшие возрастные группы. Гипотезу отложенной рождаемости подтверждают и данные внебрачной рождаемости в зависимости от возраста матери. Так, в возрастной группе до 20 лет численность родившихся вне брака за последний пятилетний период уменьшилась на 19,3%, в возрасте 20–24 года — снижение на 2,0%. А в возрасте 25–29 лет этот показатель вырос на 16,2%, в возрасте 30–34 года — почти на треть (на 32,4%). Такой же рост внебрачной рождаемости приходится и на возрастную группу 35–39 лет — 31,9%. Женщин этого возраста нельзя упрекнуть в незнании последствий внебрачных связей, но существует связь роста рождаемости и внебрачной рождаемости в этих возрастах.

Следует отметить и такую особенность тенденций роста рождаемости в целом и отдельных возрастных групп, что они пришлись на период глобального финансового и экономического кризиса. Вероятно, для значительной части населения рождаемость является своеобразной формой социальной защиты — не только различными пособиями, но и юридической защиты от безработицы. Подобный вывод относится и к росту внебрачной рождаемости. Значительная величина трудовых мигрантов, в российском векторе

преимущественно мужчин, также создала в стране ситуацию недостатка потенциальных женихов. А в значительном ряде случаев и разрушения семей в Беларуси. И внебрачная рождаемость экономически "спасает" эту группу женщин.

В-третьих, для Беларуси характерно отрицательное сальдо естественного движения населения, причем общее количество родившихся в 2008 г. меньше (на 10,1 %) уровня 1993 г., когда в стране началось резкое снижение рождаемости.

И, в-четвертых, в Беларуси по-прежнему наблюдается и общее сокращение численности населения. По результатам переписи населения 14 октября 2009 г. численность населения Беларуси составила 9489 тыс. чел.

Видимо, не совсем правомерно начавшийся в 2003 г. рост рождаемости в Беларуси связывать только с активной демографической политикой белорусского государства. В РФ рост рождаемости начался раньше — в 2001 г., когда еще не действовали новые материальные стимулы. В Украине этот рост начался тоже раньше, чем в Беларуси — в 2002 г. Причем начавшийся прирост рождаемости в Украине и в России имел более высокие показатели, чем в Беларуси.

Для современного молодого поколения меры, стимулирующие рождаемость, уже не играют такой значительной роли — наблюдается своеобразный эффект затухания стимулов. Стимулирующая государственная демографическая политика дает свой эффект на первых порах. Затем эти стимулы перестают работать. Это требует постоянного обновления мер демографической политики.

Вместе с тем существует ряд проблем, негативно сказывающихся на демографическом развитии регионов Беларуси, а значит, и страны в целом. Таким явлением стало нарушение в возрастной структуре миграционного движения населения Беларуси половозрастной эластичности: Беларусь преимущественно покидает молодое население. Так, по итогам международного миграционного обмена Беларуси за 2006–2008 гг., имея в целом положительное сальдо миграции, в возрастной когорте 25–29 лет Беларусь имеет отрицательное сальдо миграции (минус 526 чел.). Причем среди женского населения в возрастной группе 25–29 лет, т.е. потенциальных невест и матерей, отрицательное сальдо миграции составило минус 493 чел. В результате: во-первых, уменьшается демографический потенциал Беларуси; во-вторых, возрастает трудовая нагрузка на трудоспособное население, а значит — и на социальную сферу. Запад, который также столкнулся с депопуляционными процессами, свою депопуляцию стремится преодолеть путем переманивания демографического потенциала (невест) из Беларуси, Украины и России. А в восточнославянском мире депопуляция только обострится.

Если в предвоенные и первые послевоенные годы еще сохранялась ориентация на трех–четырёхдетную семью, то уже в 50-х и особенно 60-х годах прошлого столетия обычной стала установка на двухдетную семью. Нынешняя семья, как правило, имеет одного–двух детей. В результате за последние полвека белорусская семья уже не ориентируется на воспроизводство поколений. Такая тенденция характерна и для других славянских постсоветских стран [1; 6].

Из этой тенденции возникает множество непростых вопросов. Какие последствия для Беларуси такой демографической ориентации населения? Что нового они вносят в социальные механизмы? Как это отразится на взаимодействии социальных подсистем? Эти и другие вопросы в совокупности с теми социально-экономическими процессами, которые происходят в стране, а также в сочетании с глобальными тенденциями свидетельствуют о том, что в демографических процессах происходят серьезные и большие изменения.

Современные тенденции демографических процессов связаны с репродуктивным поведением и репродуктивными установками населения. А так как наибольшие размеры рождаемости приходятся на молодежь, то естественно надо учитывать их репродуктивное поведение и репродуктивные установки. Для молодежи характерно одновременное совмещение многих жизненно важных функций — социализации, образовательной подготовки, экономической деятельности и на профессиональном поприще. Итог их действия сказывается на формировании семейных отношений, создании или не создании семьи. Эти объективные экономические и социальные предпосылки отражаются на преобразовании и современной индустриальной нуклеарной семьи, а следовательно, появление новых тенденций и новых форм семейно-бытовых отношений. Эта долговременная социокультурная тенденция изменения семьи характеризуется откладыванием деторождений с изменением ориентации — в первую очередь, связанную с желанием реализовать себя на профессиональном поприще. И как следствие такой ориентации — уменьшение размера семьи и упрощение ее структуры, что и отражает процесс малодетности.

Вместе с тем, несмотря на коренные социокультурные перемены, семья в иерархии ценностных ориентаций молодежи по-прежнему занимает ведущее место. Социологические исследования показывают, что ценностные семейные ориентации находятся на первом месте. Но в каждой социальной группе они имеют свое, отличное от иных социальных общностей содержание. Для молодежи любовь и брак по-прежнему являются одними из главных жизненных ценностей. Внесенные трансформацией социокультурных норм и традиций изменения проявляются в снижении степени влияния старшего поколения на формирование у молодежи представлений о семейных ценностях. При этом для современной молодежи семья и брак является не столько традиционным социальным институтом, сколько союзом индивидов. Их главное назначение — межличностное общение заинтересованных в близости людей, совместное решение жизненных проблем, проведение свободного времени, получение удовольствия от разнообразных и, прежде всего, сексуальных форм общения.

Для современных брачно-семейных отношений на протяжении многих десятилетий характерны: невысокая стабильность молодых семей; повышенная конфликтность и рост разводов; увеличение доли неполных семей. И как следствие — относительное ослабление института семьи: легкость разводов, более позднее вступление в брак, увеличение доли лиц, никогда не состоящих в браке, либерализация половой морали. И их итог сказывается на главной составляющей демографического развития страны — рождаемости.

В демографическом плане социокультурные изменения объективно ориентируют на малодетную семью, не обеспечивающую процесса демографического воспроизводства. Как свидетельствуют данные проведенного в Беларуси мониторингового социологического исследования (по репрезентативной территориальной и возрастной выборке в 2008 г. опросом было охвачено 964 чел., в 2009 г. — 1043 чел.), сложившийся малодетный тип семьи воспроизводит эти малодетные ориентации. Хотя респонденты по-прежнему считают своими жизненными ценностями семейные ценности, но при этом почти половина опрошенных в 2008 г. (47,3%) имеет только одного ребенка, еще пятая часть (21,2%) — по двое детей, почти столько же (23,2%) не имеют совместных детей, хотя у многих есть дети от других браков. А трое и более детей (это основа демографического воспроизводства) имеет только 5,1% опрошенных.

Ответы на вопрос: «Сколько детей Вам хотелось бы иметь, если бы Вам были созданы все необходимые для Вашей жизни условия?» дали следующую картину: в 2008 г. только одного ребенка в этом случае хотели бы иметь 9,5 % респондентов, двух — 50,4 %, трех — 26,5 %, четверых и более — 6,4 % (ни одного — 2,5 %). В 2009 г., соответственно,

только одного ребенка в этом случае хотели бы иметь 7,5 % респонденток, двух — 53,8 %, трех — 27,2 %, четверых и более — 4,5 %. Изменения в лучшую сторону есть, однако они не обеспечивают простое демоовоспроизводство данного поколения. И это при условии, если матерям будет создано все необходимое для их жизни. Хотя материальные стимулы и значимы в антидепопуляционной политике, но решающими являются ценностные стимулы в выработке среди молодежи потребности в 3-м—4-м ребенке. Культ детей сегодня в средствах массовой информации и политике не является ведущим. В Беларуси, как и в других постсоветских государствах, по сравнению, к примеру, с Францией, США, Швецией, нет фактов, характеризующих активную политическую деятельность многодетных матерей. Так, на последних президентских выборах во Франции конкуренцию (и сильную) нынешнему президенту Франции составила многодетная мать социалистка Сеголен Руаль. В США в борьбе за пост вице-президента конкурировала также многодетная мать — губернатор Аляски Сара Пэйлин.

На постсоветском пространстве в отношении понимания сути демографических тенденций сложилось два направления. Одно связано с анализом степени соответствия демографических процессов концепции демографического перехода (А.Г. Вишневский [3] versus А.И. Антонов [1], М.А. Клупт). Второе касается характеристики института семьи и его связи с демографическими тенденциями — это концепции «модернизации семьи» (А.Г. Вишневский и его коллеги по ВШЭ) и «кризиса семьи» (А.И. Антонов и его коллеги по МГУ). Хотя в основном позиции сторонников и противников понимания причин трансформации семейно-демографических процессов сходны, существенные лишь расхождения в их оценке: «Позитивны они или негативны?», «Носят ли они необратимый характер или на них возможно воздействовать?», «Какой должна быть (и должна ли быть) политика на демографическом поприще?». Но эти расхождения — фундаментальные.

Сторонники концепции «кризиса семьи» также признают объективный, глобальный и долговременный характер происходящих сложных современных семейно-демографических процессов, но оценивают их как тайминговый этап демографического развития. Однако надеяться на спонтанное изменение этих процессов в лучшую сторону не приходится.

Принятие за основу той или иной демографической концепции определяет активный или пассивный характер демографической политики. Концепция «модернизации семьи» исходит из того, что все идет в нормальном русле, а значит, ведет к пассивной, созерцательной политике государства в демографическом развитии страны, распространению однополых браков. Концепция «кризиса семьи» определяет активную демографическую политику государства в отношении связи «общество—семья» и «семья—общество».

Демографические проблемы носят системный характер, и их решение требует системности. Современная демографическая политика требует обеспечения устойчивого развития, в котором наблюдается разумный баланс роста населения и экономического развития. Наиболее сложной и неоднозначной является проблема регулирования рождаемости. Для одних стран регулировать — значит снизить рождаемость, для других — ее повышать. В сфере регулирования рождаемости пронаталистская политика страны имеет целью воздействовать на реализацию потребности в детях на личностном уровне и на формирование потребности в таком количестве детей, которое соответствует ее национальным интересам.

Исходя из концепции устойчивого развития страны, требующей учета разумного баланса роста населения и экономических ресурсов, Беларусь имеет объективные условия политики по стимулированию роста рождаемости. Во-первых, Беларусь среди европейских государств характеризуется самой низкой плотностью населения, и проблема пере-

населения здесь не стоит и в ближайшие столетия не будет стоять. Во-вторых, Беларусь относится к той группе европейских (прежде всего постсоветских) государств (наряду с Украиной и Россией), где сложилось постоянное отрицательное сальдо естественного движения населения, которого многие западные государства уже не имеют. В Беларуси переход от режима расширенного воспроизводства поколений к режиму суженного воспроизводства, в отличие от стран Запада, произошел очень резко, вследствие чего население Беларуси не воспроизводится уже третье десятилетие. И, в-третьих, Беларусь имеет такой мощный природный и экономический потенциал, как земельные и водные ресурсы. Как отмечает сторонник режима сокращения населения А.Г. Вишневецкий, пахотные земли и пресная вода — фундаментальные факторы, на ограниченность которых наталкивается рост населения [3, т. 2, с. 356—360]. Но в Беларуси указанные природные ресурсы не являются факторами, требующими проведения политики сдерживания рождаемости. А обеспеченность питьевой водой является важнейшей характеристикой, используемой ЮНЕСКО при анализе уровня устойчивости развития и человеческого развития. Этот потенциал в Беларуси не вступает в противоречие с возможностью роста численности населения, а также наличными и перспективными экономическими ресурсами.

Выводы. После принятия в 2002 г. Закона Республики Беларусь «О демографической безопасности в Республике Беларусь» в стране отмечен рост рождаемости. Однако демографическая ситуация в Беларуси по-прежнему характеризуется отрицательным сальдо естественного движения населения. Продолжается и сокращение общей численности населения Беларуси, хотя в последние годы темпы и размеры этого сокращения уменьшились. Это свидетельствует о том, что в целом негативные процессы в рождаемости в Беларуси не преодолены. А всплеск рождаемости является результатом вступления в активный репродуктивный возраст поколения, родившегося в начале 80-х годов прошлого столетия.

Объективные экономические и социальные предпосылки отражаются на преобразовании и современной индустриальной нуклеарной семьи, а следовательно, появлении новых тенденций и новых форм семейно-бытовых отношений. Эта долговременная социокультурная тенденция изменения семьи характеризуется уменьшением ее размера и упрощением структуры, одним из факторов которых является процесс малодетности. В итоге современные демографические процессы не обеспечивают режима простого демовоспроизводства.

Материальные стимулы по-прежнему значимы в антидепопуляционной политике, но в социологическом плане решающими выступают ценностные стимулы, среди которых ведущей является выработка потребности в 3-м—4-м ребенке. Для современного демографического потенциала стимулирующие пронаталистские меры характеризуются своеобразным эффектом их затухания. Пронаталистская политика дает свой эффект на первых порах. Но затем эти стимулы перестают работать, если не обновляются и не дополняются. А это требует постоянного совершенствования государственной демографической политики.

Источники

1. Антонов А.И. Динамика населения России в ХХІ веке и приоритеты демографической политики / А.И. Антонов, В.А. Борисов. — М.: Ключ-С, 2006. — 192 с.
2. Демографические показатели по 15 независимым государствам // Демоскоп Weekly. — 2009. — № 403—404 (21—31 декабря) // www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_bir.php

3. Вишневский А.Г. Избранные демографические труды: В 2 т. / А.Г. Вишневский. — М.: Наука, 2005; Т. 1. Демографическая теория и демографическая история. — 2005. — 368 с.; Т. 2. Экономическая демография. Анализ демографических процессов. — 2005. — 381 с.

4. Карлсон А. Общество — Семья — Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход / Перевод с английского под ред. профессора А.И. Антонова. — М.: 2003. — 288 с.

5. Население Республики Беларусь. Статистический сборник. — Минск.: Национальный статистический комитет Республики Беларусь, 2009. — 463 с.

6. Синельников А.Б. Трансформация семьи и развитие общества: Учеб. пособие / А.Б. Синельников. — М.: КДУ, 2008. — 320 с.

Анотація. Розглядається динаміка моделі народжуваності Білорусі на початку ХХІ сторіччя. Аналізуються структурні зміни народжуваності, тенденції народжуваності у розрізі основних вікових груп. Розкривається взаємозв'язок демографічних процесів Білорусі і активної державної демографічної політики. Прослідковується вплив сучасних демографічних концепцій та формування демографічної політики.

Аннотация. Рассматривается динамика модели рождаемости Беларуси в начале ХХІ столетия. Анализируются структурные изменения рождаемости, тенденции рождаемости в разрезе основных возрастных групп. Раскрывается взаимосвязь демографических процессов Беларуси и активной государственной демографической политики. Прослеживается влияние современных демографических концепций на формирование демографической политики.

Summary. Trends of the development of demographic situation in Belarus are characterized, which is so far has negative saldo of natural population growth. The dynamic of a model of birth in Belarus at the beginning of the 21-st century is investigated. Trends of reproductive behavior in Belarus, Ukraine and Russia are compared. The changes in the birth structure are analyzed. The analysis of the birth trends which corresponded to main age groups is given. It is noted, that growth of birth and new trends of reproductive behavior of some age groups have been occurred in the period of the global financial and economic crisis. The interconnection of demographic processes and active state demographic policy is discovered. The results of a sociological investigation in the framework of the regional demographic monitoring are given. The influence of modern demographic concepts on the formation of demographic policy is followed. The concepts of "family modernization" and "family crisis" are outlined.

Ключові слова: моделі народжуваності; тенденції у репродуктивній поведінці; пронаталістська політика; соціологічні дослідження демографічних процесів; демографічні концепції; «модернізація сім'ї»; «криза сім'ї».

Ключевые слова: модели рождаемости; тенденции в репродуктивном поведении; пронаталистская политика; социологические исследования демографических процессов; демографические концепции; «модернизация семьи»; «кризис семьи».

Key words: models of birth; trends of reproductive behavior; prenatal policy; sociological investigation of demographic processes; demographic concepts; "modernization of family"; "crisis of family".

Стаття надійшла до редакції журналу 16.11.2009 р.

УДК 316.42: 314.3(477)

*Г.В. ГЕРАСИМЕНКО,
кандидат економічних наук,
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України*

ОЦІНКА ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНИХ ПРОГРАМ НА ДИНАМІКУ НАРОДЖУВАНOSTІ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Розгортання демографічної кризи в Україні та значні соціально-демографічні втрати перехідного періоду зумовлюють доцільність виділення тих пріоритетних напрямів державної політики, які необхідні для попередження подальшого погіршення соціально-демографічної ситуації та збереження якісних характеристик населення. З огляду на це актуалізується значення державних інвестицій у відтворення населення шляхом підтримки народжуваності та сімей з дітьми.

Стан розробки проблеми. Проблеми соціально-демографічного розвитку України впродовж тривалого часу привертають увагу науковців. Окремим аспектам дослідження інвестицій у людський розвиток присвячені праці О. Грішньої, М. Долішнього, Т. Заяць, І. Курило, В. Куценко, Е. Лібанової, О. Макарової, В. Онікієнка, С. Пирожкова, У. Садової, Л. Семів, В. Стешенко, Л. Шевчук та інших вітчизняних вчених. Та незважаючи на значний науковий доробок у дослідженні демографічних проблем та прогнозуванні параметрів демографічного розвитку, залишаються відкритими питання ефективності державного інвестування у відтворення населення в контексті подолання негативних наслідків демографічної кризи в Україні.

Тому **метою** даної статті є аналіз стану та особливостей фінансування соціальних програм як складових державних інвестицій у відтворення населення в Україні, вироблення підходів до оцінки їх ефективності та аналіз передумов планування майбутніх видатків держави на демографічний розвиток.

Виклад основного матеріалу. Інвестиційна політика належить до найважливіших напрямів соціально-економічної політики держави, оскільки її реалізація за своєю сутністю спрямована на поліпшення соціально-економічного становища суспільства в цілому, а вирішення економічних проблем тісно пов'язане з соціальними проблемами. Цим зумовлено значення соціальних інвестицій, що забезпечують соціальний характер виробничих та інноваційних проектів, реалізацію соціальних програм з метою підтримання належних рівня та якості життя населення.

У розширеному трактуванні соціальні інвестиції — це вкладення, спрямовані на посилення соціальної орієнтації економічної системи: стимулювання економічного зростання, справедливий розподіл суспільних благ, забезпечення високого рівня життя населення, гарантованого мінімуму освітніх та медичних послуг, соціального захисту вразливих категорій населення, сприяння розвитку ринку праці, соціальної інфраструктури та житлово-комунального господарства, підтримання соціальної стабільності тощо. До основних напрямів соціальних інвестицій належить і підтримка розвитку сім'ї, забезпечення сприятливих умов для народження й виховання дітей.

З огляду на це, в сучасних наукових дослідженнях поширеними стають такі поняття, як “інвестиції в демовідтворення”, “інвестиції в населення”, “демографічні інвестиції” тощо. В економічній демографії під демографічними інвестиціями розуміють видатки суспільства, спрямовані на підтримання належного рівня життя за зміни чисельності та складу населення [1]. Наприклад, в умовах розширеного відтворення населення перед суспільством постає необхідність виділення додаткових ресурсів на “утримання” населення та задоволення його різноманітних потреб. З другого боку, процес постаріння населення зумовлює перерозподіл фінансових ресурсів на користь осіб похилого віку, пристосування ринку праці, систем охорони здоров'я, соціального захисту, освіти впродовж життя до потреб літнього населення.

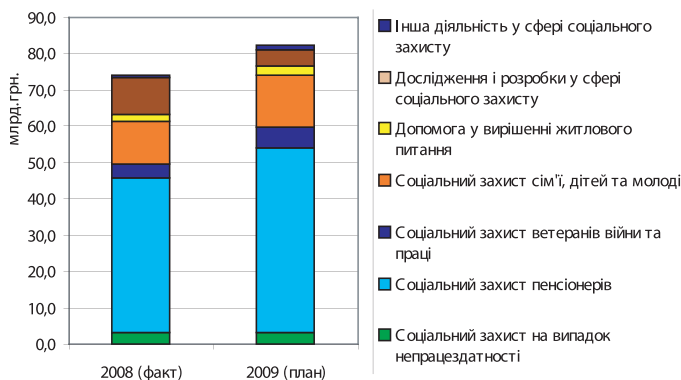
Узагальнення досліджень з цієї тематики свідчить про досить широке трактування науковцями поняття демографічних інвестицій. Так, в якості основних статей відповідних видатків дослідники розглядають [2]: 1) утримання дітей до їх повноліття; 2) загальну шкільну освіту дітей та їх професійну підготовку; 3) створення нових робочих місць; 4) охорону здоров'я та соціальне забезпечення; 5) інтеграцію іммігрантів у суспільство (їхнє працевлаштування, освіта, охорона здоров'я тощо).

Очевидно, що таке широке трактування цього поняття охоплює вкладення суспільства у підтримку різних етапів процесу демографічного відтворення — починаючи від народження дітей, створення умов для розвитку та реалізації населення і завершуючи підтриманням гідного рівня життя для осіб похилого віку. Дане дослідження ґрунтується на більш вузькому розумінні інвестицій у відтворення населення, передусім заохочення високих показників народжуваності та підтримку сімей з дітьми шляхом створення умов для їхнього розвитку та належного рівня життя. В цьому разі відповідні інвестиції включають фінансування таких напрямів державних видатків: 1) соціальні програми для дітей та сімей; 2) державні видатки на дошкільну освіту; 3) програми збереження репродуктивного здоров'я населення, а також здоров'я матерів і дітей; 4) програми забезпечення населення житлом та розвиток соціальної інфраструктури для дітей і сімей. Основною складовою державних інвестицій у відтворення населення в Україні залишається реалізація програм соціального захисту як найвагомішої статті соціальних видатків.

Вітчизняна система соціального захисту включає програми надання соціальних та компенсаційних виплат або соціальної допомоги у натуральній формі, призначення соціальних пільг, а також надання соціальних послуг. Основними джерелами фінансування відповідних видатків є кошти державного і місцевих бюджетів України, а також — державних цільових позабюджетних фондів, до яких належить система фондів соціального страхування. Згідно з чинною бюджетною класифікацією України, соціальні видатки бюджетів різних рівнів спрямовуються на підтримку кількох основних категорій населення, які мають право на соціальний захист: 1) сім'ї, діти та молодь; 2) непрацездатні особи; 3) пенсіонери; 4) безробітні; 5) ветерани війни та праці; 6) інші категорії населення.

Найбільша за обсягом стаття соціальних видатків бюджету України традиційно спрямована на підтримку пенсіонерів — 42,65 млрд. грн., або 58% сукупних видатків на

соціальний захист у 2008 р. (рис. 1). Така питома вага цієї статті є закономірною з огляду на значну частку людей літнього віку у складі населення України: на початок 2008 р. особи у віці, старшому за працездатний, становили майже 24% всього населення країни (понад 11 млн.). Більш того, зважаючи на прогресуюче постаріння населення за скорочення його загальної чисельності, слід очікувати подальшої переорієнтації на користь літнього населення тих державних ресурсів, що спрямовуються на соціальні цілі, та відповідної адаптації всієї системи соціальної політики в державі.

Джерело: побудовано за даними Міністерства фінансів України

Рис. 1. Структура видатків Зведеного бюджету України на соціальний захист та соціальне забезпечення за категоріями населення, що мають право на соціальну допомогу та соціальні послуги, 2008–2009 рр.

Видатки на підтримку сімей, дітей та молоді традиційно посідають другу позицію в структурі видатків на соціальний захист населення. Зокрема, в 2008 р. на ці цілі було спрямовано 11,57 млрд. грн., або 15,6% усіх видатків на сукупний захист та соціальне забезпечення, а в 2009 р. частка цих видатків зросла до 17,4% (14,3 млрд. грн.) завдяки підвищенню розміру окремих видів соціальних виплат на дітей (рис.1). При цьому система підтримки доходів сімей з дітьми представлена рядом соціальних виплат, що включають: 1) допомогу у зв'язку з вагітністю та пологами; 2) допомогу при народженні дитини; 3) допомогу при усиновленні дитини; 4) допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; 5) допомогу на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування; 6) допомогу на дітей одиноким матерям; 7) допомогу дітям-інвалідам та інвалідам з народження. Надання більшості видів допомоги (за винятком допомоги по вагітності та пологах, яку надають за рахунок коштів Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності) регулюються Законом України „Про державну допомогу сім'ям з дітьми”, а покриття відповідних витрат здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України у вигляді субвенцій до місцевих бюджетів.

Крім того, окремі складові видатків, які в реальності спрямовують на вирішення проблем соціального захисту дітей та молоді, фактично фінансуються за рахунок інших видаткових статей бюджету (наприклад, програми оздоровлення дітей і молоді, які фінансуються за статтею «Охорона здоров'я», або субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на облаштування закладів, які надають соціальні послуги дітям і молоді тощо).

Вичерпання потенціалу природного приросту населення зумовило посилення уваги науковців та урядовців до проблем відтворення населення в Україні, а подолання нега-

тивних наслідків демографічної кризи було проголошено одним з пріоритетів державної політики [3]. Як основний захід з реалізації демографічної політики було обрано стимулювання народжуваності через підвищення розміру грошових виплат на дітей.

Так, в 2005 р. відбулось безпрецедентне підвищення розміру одноразової допомоги при народженні дитини до еквівалента 22,6 прожиткових мінімумів на дітей віком до 6 років (8500 грн. згідно з Законом про Державний бюджет на цей рік), а з 2008 р. вперше запроваджено диференціацію розміру цієї допомоги залежно від кількості дітей в сім'ї: 12240 грн. на першу дитину, 25000 грн. — на другу дитину, 50000 грн. — на третю та кожен наступну дитину. У цьому ж році зросли інші соціальні виплати, зокрема на 44% — розміри допомоги для сімей, які виховують дітей до трирічного віку (з 90 грн. до 130 грн.); на 60% — допомоги малозабезпеченим багатодітним сім'ям (з 463 грн. до 759 грн.). У 2009 р. в 2 рази збільшено розміри допомоги на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування: для дітей до 6 років — з 557 грн. до 1114 грн., для дітей від 6 до 18 років — з 701 грн. до 1402 грн.

Цілком закономірно, підвищення розміру соціальних виплат зумовило значне зростання загального обсягу державних ресурсів, що їх спрямовують на соціальний захист дітей та молоді. Протягом 2002—2009 рр. відповідні видатки Зведеного бюджету України зросли в 10,8 разу (з 1,3 до 14,3 млрд. грн.). Значною мірою це було зумовлено переходом на бюджетне фінансування виплат одноразової допомоги при народженні дитини та допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею 3-х років, які раніше нараховували з фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності (табл. 1).

Хоча загальна тенденція до зростання видатків на реалізацію соціальних програм є позитивною, оскільки передбачає підвищення стандартів життя населення, в Україні це зростання досить часто підпорядковується політико-соціальним цілям, не підкріплюючись належними макроекономічними передумовами. Неврахування «платоспроможності» держави при обґрунтуванні соціальних зобов'язань і гарантій призводить до перевищення видатків над доходами бюджету, що є традиційною рисою національних бюджетів останніх років. Так, дефіцит Державного бюджету склав 3,8 млрд. грн. в 2006 р., 9,8 млрд. грн. — в 2007 р., 12,5 млрд. грн. — в 2008 р. та 19,9 млрд. грн. — в 2009 р., згідно з офіційним звітом Уряду України [6].

Таблиця 1

**Державне фінансування програм соціальної допомоги сім'ям з дітьми в Україні,
2002—2009 рр.**

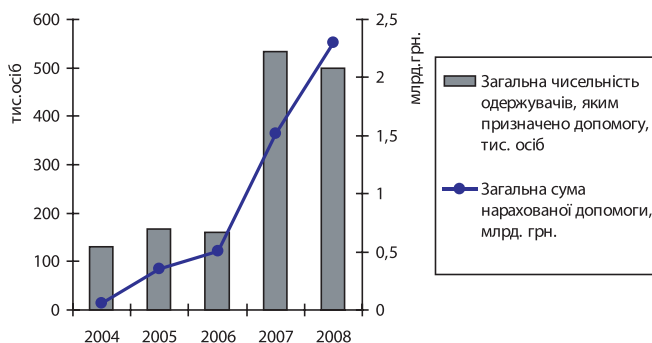
Статті видатків за категоріями виплат	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009 (план)
Видатки Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, <i>млн. грн.</i>								
допомога по вагітності та пологах	169,9	225,8	307,3	446,9	661,5	854,2	1328,9	1385,8
допомога при народженні дитини	60,6	73,5	166,9	1006,9	2351,6	-	-	-
допомога по догляду за дитиною до 3-х років	193,8	382,3	444,2	605,4	773,3	-	-	-
Видатки Зведеного бюджету України, <i>млрд. грн.</i>								
соціальний захист сімей, дітей та молоді	1,33	1,73	1,97	3,31	5,17	8,73	11,58	14,3

Джерело: побудовано за даними [4, 5]

Ситуація ускладнюється труднощами з виконанням дохідних частин бюджетів усіх рівнів та позабюджетних цільових фондів в умовах необхідності подолання наслідків фінансово-економічної кризи в Україні. Тому політика підвищення соціальних виплат потребує зваженого ставлення та ретельного обґрунтування з огляду на реальні демографічні та економічні передумови.

Понад те, безпрецедентне зростання розміру соціальних виплат на дітей та сумарних ресурсів, що спрямовані на їх фінансове забезпечення, зумовлює постановку питання щодо ефективності відповідних соціальних програм. Реалізація цього заходу мала на меті вирішення двох завдань — підвищення рівня народжуваності, який впродовж трансформаційного періоду 1990-х років скоротився до катастрофічно низьких показників, та посилення соціального захисту сімей з дітьми, які формують групу найвищого ризику бідності. Тому аналізувати ефективність політики доцільно в контексті цих двох аспектів.

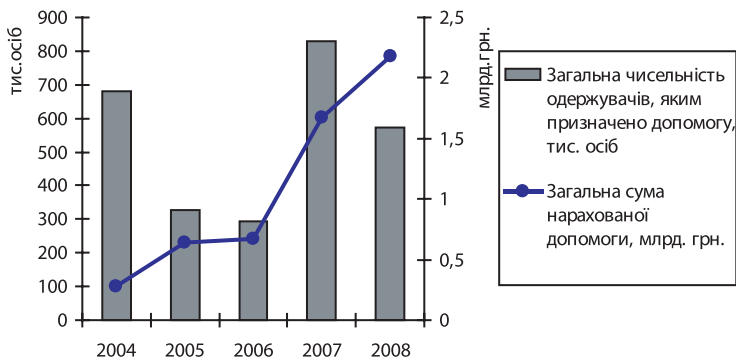
Підвищення розміру одноразової допомоги при народженні дитини вочевидь призвело до активізації звернення населення по цей вид допомоги. Так, порівняно з даними 2006 року, загальна чисельність одержувачів у 2007 р. зросла більше ніж в 3 рази — з 160 до 534 тис. осіб (рис. 2).

Джерело: побудовано за даними Державного комітету статистики України

Рис. 2. Динаміка чисельності одержувачів одноразової допомоги при народженні дитини та сумарних нараховувань за цією соціальною програмою в Україні, 2004–2008 рр.

Що стосується одержувачів допомоги з догляду за дітьми до 3-х років, ситуація є не такою однозначною. Про це свідчать різноспрямовані коливання чисельності одержувачів цього типу допомоги (рис. 3). По-перше, її розмір є досить незначним, тому не всі потенційні реципієнти звертаються за цим видом допомоги. Незначний рівень охоплення цією допомогою також пов'язаний з тим, що частина жінок повертається на роботу до того, як дитині виповниться 3 роки, при цьому виплати припиняються. Можна припустити, що ця тенденція в подальшому прогресуватиме в міру підвищення економічної активності жінок та усвідомлення ними можливості втрати конкурентоспроможності на ринку праці внаслідок тривалої репродуктивної перерви.

Джерело: побудовано за даними Державного комітету статистики України

Рис. 3. Динаміка чисельності одержувачів щомісячної допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею 3-х років та сумарних нараховувань за цією соціальною програмою в Україні, 2004–2008 рр.

Необхідно відзначити й зростання рівня народжуваності впродовж останніх років. Так, за даними Державного комітету статистики України, у 2008 р. народилося 510588 дітей, тобто на 8% більше, ніж у 2007 р. (відповідно 472657 дітей), а протягом січня – травня 2009 р. – 208,2 тис. дітей, що майже на 12 тис. більше, ніж за аналогічний період 2008 р. І хоча цю тенденцію пов'язують з рядом чинників, до яких належить як вплив особливостей вікової структури населення, так і поступове підвищення рівня життя, що акумулювалось із початком економічного зростання, не можна нехтувати дією пронаталістських заходів державної політики. Водночас демографи погоджуються щодо низької ймовірності довгострокового ефекту від цих заходів [7; 8]. Більш того, входження до репродуктивного віку малочисленних поколінь, народжених у 1990-ті роки, неодмінно призведе до падіння загальних показників народжуваності та скорочення дитячих контингентів різного віку. Логічно припустити, що на скорочення народжуваності вплинуть і наслідки фінансово-економічної кризи в Україні.

Це припущення підтверджують і дані соціологічних досліджень, згідно з якими сучасні українські сім'ї орієнтовані на малодітність і здебільшого мають потребу в одній дитині [8]. Ця тенденція має й зворотний ефект, що виявляється в підвищеній «цінності» кожної дитини в суспільстві. Відповідно, сукупні ресурси та зусилля, які домогосподарства вважають за необхідне або доцільне вкласти в розвиток цієї дитини, значно зростають. В сучасних умовах «інвестиції в дітей» включають вже не просто забезпечення прийняттого рівня життя та базових медичних і освітніх послуг, а й високої якості життя дітей. Поряд з підвищеними стандартами піклування про дитяче здоров'я, посилюються вимоги до комфортного середовища для всебічного розвитку, можливостей відпочинку та дозвілля, розкриття творчого потенціалу дітей, реалізації їх фізичної активності та занять спортом, формування належного запасу вражень та розширення світогляду. Проте найбільш вартісною частиною інвестицій у дітей залишається надання їм гідної освіти, що забезпечить можливості успішної самореалізації в майбутньому.

Хоча держава контролює мінімально необхідний рівень освітньої підготовки шляхом встановлення обов'язкової для всіх безоплатної середньої освіти, здобуття високоякісної освіти дедалі більше потребує додаткових ресурсів. За оцінками Світового банку [9], власні

виплати населення у сфері освіти можуть сягати до 1,5% ВВП; близько половини з них становлять виплати в дошкільних закладах та початковій і середній школі (відповідно, друга половина таких виплат припадає на вищу освіту).

Очевидно, що майбутня чисельність дітей визначатиме не лише обсяги державних ресурсів, що спрямовуються на надання соціальної допомоги сім'ям з дітьми у грошовій або натуральній формі, а й необхідний об'єм соціальних послуг, зокрема, тих, що надають стаціонарні інтернатні заклади. В цьому контексті актуалізується значення іншого, негативного, ефекту підвищення розміру соціальних виплат на дітей, який виражається у активізації репродуктивної діяльності неблагополучних сімей та маргінальних прошарків населення. Ця тенденція неодмінно призводитиме до зростання соціального сирітства та чисельності дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають на утриманні в державних закладах інтернатного типу. Саме остання категорія дітей заслуговує на особливу увагу з погляду оцінки майбутньої потреби у державних ресурсах, що спрямовуються на соціальний захист та соціальне забезпечення.

Так, якщо на кінець 2003 р. в Україні налічувалось 96 тис. таких дітей, то до кінця 2008 р. їх чисельність збільшилася до 103,5 тис. осіб. При цьому показники усиновлення дітей знижуються, незважаючи на всі заохочувальні заходи державної політики: якщо у 2000 р. було усиновлено 7,6 тис. дітей, у 2003 р. — 6,3, то протягом 2008 р. — лише 5,2 тис. дітей. З огляду на це, видається ймовірним, що попит на послуги мережі відповідних соціальних закладів зростатиме в найближчій перспективі — відповідно, потреба у державних ресурсах на їх утримання розширюватиметься.

Висновки. Таким чином, очевидно, що державні інвестиції в сприяння народжуваності не повинні обмежуватися фінансуванням прямої системи підтримки доходів сімей з дітьми за допомогою соціальних виплат. Нагально необхідним є застосування комплексного підходу, відповідно до якого до напрямів соціальних “інвестицій у дітей” належатиме реформування системи соціально-побутової інфраструктури для сімей з дітьми; відновлення мережі доступних дошкільних закладів, що надавали б освітньо-виховні послуги належної якості; розвиток гнучкого ринку праці, який дозволив би ефективно поєднувати професійну діяльність з сімейними обов'язками та вихованням дітей; підвищення оплати праці до економічно обґрунтованого рівня. Важливою складовою державних інвестицій у демовідтворення залишається фінансування системи охорони здоров'я, зокрема програм збереження репродуктивного здоров'я населення, охорони материнства та дитинства, педіатричної галузі. Ймовірно, однією з найважливіших умов сприяння народжуваності є вирішення житлової проблеми за допомогою механізму забезпечення доступності житла, належних житлових умов для населення. Тому державні видатки на програми забезпечення житлом є не менш важливою складовою соціальних інвестицій не лише з точки зору забезпечення гідного рівня та якості життя населення, а й з огляду на пріоритети демографічного розвитку.

Джерела:

1. Бойко А.И., Карманов М.В. Экономическая демография. — М., 2002.
2. Проблемы экономико-демографического развития СССР. — М., 1974. — С. 84.
3. Стратегія демографічного розвитку на 2006–2015 роки // Демографія та соціальна економіка. — 2006. — №1. — С. 3–22.
4. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування, соціальний захист та пенсійне забезпечення у цифрах і фактах — 2009. — К.: Міністерство праці та соціальної політики України, 2009. — 75 с.

5. Соціальні індикатори рівня життя населення – 2008: Стат. збірник. – К.: Державний комітет статистики України, 2009. – [Електронний ресурс].

6. Оцінка поточних тенденцій економічного розвитку України. Аналітичні матеріали, підготовлені Секретаріатом Президента України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/16591.html>

7. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. / За ред. Е.М. Лібанової. – К.: УЦСР, 2006. – 138 с.

8. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.

9. Вдосконалення міжбюджетних відносин і стратегії державних видатків у сферах охорони здоров'я та освіти в Україні: вибрані питання : Звіт Світового банку. – К. : ДП «Видавничий дім “Козаки”», 2008. – 168 с.

Анотація. Стаття присвячена проблемам соціальних інвестицій держави у відтворення населення в Україні. Проаналізовано особливості реалізації соціальних програм, що спрямовані на захист сімей з дітьми в Україні, оцінено сумарний обсяг їх фінансування та запропоновано загальні підходи до оцінки їх ефективності. Окреслені подальші шляхи вдосконалення процесу соціального інвестування у відтворення населення в Україні.

Аннотация. Статья посвящена проблемам социальных инвестиций государства в воспроизводство населения Украины. Проанализированы особенности реализации социальных программ, направленных на защиту семей с детьми; оценен суммарный объем их финансирования, предложены общие подходы к оценке их эффективности. Обозначены дальнейшие пути усовершенствования процесса социального инвестирования в воспроизводство населения в Украине.

Summary. The article is devoted to problems of social investments of the state in the population reproduction in Ukraine. Theoretical approaches to defining social and demographic investments are investigated, while the components of investments are determined. The Ukrainian peculiarities of realization of social programs, targeted on protection of families with children, are analyzed; the summary scale of their funding is estimated. The general approaches to estimating the efficiency of the state efforts on pronatalist policy are presented in the context of fertility increase and social protection of families with children. The further ways of improving the process of social investing in population reproduction in Ukraine are outlined, while importance of other types of social investments (including education, health care, housing programs) is grounded.

Ключові слова: соціальні інвестиції, соціальні програми, відтворення населення, демографічний розвиток, соціальний захист та забезпечення.

Ключевые слова: социальные инвестиции, социальные программы, воспроизводство населения, демографическое развитие, социальная защита и обеспечение.

Key words: social investments, social programs, population reproduction, demographic development, social protection and social security.

Стаття надійшла до редакції журналу 03.02.2010 р.

УДК 369.01:314.3

Л.Г. ТКАЧЕНКО,
кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України

РОЗВИТОК СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ НАРОДЖУВАНOSTІ

Постановка проблеми. Соціальне страхування відіграє надзвичайно важливу роль у системі соціального захисту населення, виконуючи не лише відновлювально-компенсаційну, а й охоронно-попереджувальну, стабілізуючу і навіть стимулюючу функції. Сучасний мінімальний перелік видів соціального забезпечення, визначений нормативними актами Міжнародної організації праці [1], включає медичне обслуговування, виплати у випадку хвороби, материнські виплати, виплати по інвалідності, по старості, по втраті годувальника, у випадку професійної травми та захворювання, допомогу по безробіттю, сімейні виплати¹. Таким чином, соціальне забезпечення охоплює практично весь життєвий цикл людини та переважну більшість соціально-демографічних подій, впливаючи на динаміку відповідних структур суспільства.

Зв'язок між демографічним розвитком і соціальним забезпеченням є двостороннім, оскільки процеси відтворення населення формують контингенти учасників страхової системи – як платників внесків, так і одержувачів виплат, а також їх співвідношення. Низька народжуваність, притаманна сучасному типу відтворення населення, зумовлює домінуючий характер тенденцій демографічного старіння та їх подальшу глобалізацію. Це потребує реформування соціального забезпечення з метою його пристосування до моделі «старого» суспільства.

Стан розробки проблеми. Науковому обґрунтуванню ідеології та принципів розбудови вітчизняної системи соціального страхування присвячені роботи Е.Лібанової, О.Макарової, О.Мартякової, В.Онiкiєнка, В.Новікова, О.Палій, У.Садової, Л.Семів. Особливої актуальності нині набувають оцінка перспектив розвитку та визначення напрямів реформування системи соціального страхування з огляду на демографічні прогнози, зокрема, з урахуванням новітніх тенденцій народжуваності.

¹ Принагідно слід зазначити, що Україна не ратифікувала жодної Конвенції МОП у сфері соціального забезпечення.

Постановка завдання. Автор статті ставить за мету обґрунтування напрямів та механізмів реформування вітчизняної системи соціального страхування в умовах звуженого відтворення населення.

Виклад основного матеріалу. Система соціального страхування наочно віддзеркалює складний та неоднозначний характер взаємодії демографічних і соціальних процесів, що опосередковується багатьма зовнішніми чинниками.

Сплачуючи внески з соціального страхування, працівники та їх роботодавці, за участі держави створюють фінансову основу для покриття видатків чи підтримання рівня доходів у разі настання тих або інших страхових подій, об'єднують свої зусилля та ресурси для створення колективних систем захисту та безпеки. Система соціального страхування функціонує переважно за перерозподільним принципом, що передбачає перерозподіл ризиків та збитків від осіб, з якими не відбулася страхова подія, до тих, з ким вона відбулася. При цьому забезпечується соціальний зв'язок не лише між учасниками ринку праці, а й між поколіннями, зокрема між поколінням працюючих осіб та їхніми батьками й дітьми. Функція соціального страхування щодо солідаризації поколінь відіграє надзвичайно важливу роль як інструмент демографічної політики, в тому числі сімейної та пронаталістської.

В Україні найбільш очевидним методом стимулювання народжуваності через систему соціального страхування є виплата допомоги, призначена компенсувати працюючим жінкам втрату заробітку за весь період відпустки у зв'язку з вагітністю і пологами (126 календарних днів, а у разі ускладнених пологів або народження двох чи більше дітей – 140 днів). Допомога виплачується коштом Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності в розмірі 100% середнього заробітку незалежно від тривалості страхового стажу, що також є важливою пільгою (зазвичай розмір допомоги, виплачуваної з фондів соціального страхування, чітко пов'язується зі страховою участю).

До 2007 р. коштом Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності фінансували також виплати застрахованим особам допомоги при народженні дитини та допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку. Виключення цих видів допомоги з переліку страхових виплат пояснюється різким підвищенням розміру допомоги при народженні дитини (8500 грн. з 1 квітня 2005 р.), що зумовило надмірну концентрацію коштів Фонду за відповідною статтею видатків (табл. 1).

У 2005 р. видатки на виплату допомоги при народженні дитини, що набула чітко вираженого грантового характеру, сягнули понад 1 млрд. грн. (19,8% усіх видатків Фонду), у 2006 р. – майже 2,4 млрд. грн. (31,9% всіх видатків Фонду). Загалом видатки Фонду на три види допомоги, пов'язані з дітонародженням, сягнули у 2005 р. 40,6%, а у 2006 р. – 51,3% загальної суми видатків Фонду. Після цього стало очевидним, що Фонд втрачає свою основну цільову спрямованість – компенсація втрати заробітку у випадку тимчасової втрати працездатності, – і приречений на хронічний дефіцит.

Нині за рахунок коштів соціального страхування забезпечується лише виплата допомоги по вагітності й пологах для застрахованих осіб. Частка цієї допомоги у загальних видатках Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності сягає близько 18%, тобто майже кожна п'ята гривня видатків Фонду спрямовується на цілі стимулювання дітородної активності.

До інструментів пронаталістської політики слід віднести також пільги зі сплати страхових внесків у період народження та виховання дітей, що дає змогу мінімізувати негативні наслідки зменшення або повної відсутності доходів на обсяг здобутих страхових прав (тривалість страхового стажу). Чинне національне законодавство передбачає,

що застраховані особи на період відпустки по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку звільняються від сплати внесків по страхуванню на випадок безробіття. Цей період автоматично зараховується до страхового стажу також у страхуванні на випадок тимчасової втрати працездатності. Таким чином, ці сегменти страхової системи беруть на себе всі збитки, пов'язані з несплатою внесків під час відпустки по догляду за малолітніми дітьми.

Таблиця 1

Материнські та сімейні виплати з Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності України у 2002–2009 рр.

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009 (план)
Материнські та сімейні виплати — всього, млн. грн. в тому числі:	424,2	681,6	918,3	2 059,2	3 786,4	854,2	1 328,9	1 385,8
по вагітності і пологах	169,9	225,8	307,3	446,9	661,5	854,2	1 328,9	1 385,8
при народженні дитини	60,6	73,5	166,9	1 006,8	2 351,6	х	х	х
по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку	193,7	382,3	444,2	605,4	773,3	х	х	х
У % до загальних видатків Фонду — всього в тому числі:	20,7	26,0	27,4	40,6	51,3	16,3	18,3	17,7
по вагітності і пологах	8,3	8,6	9,2	8,8	9,0	16,3	18,3	17,7
при народженні дитини	3,0	2,8	5,0	19,8	31,9	х	х	х
по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку	9,4	14,6	13,2	11,9	10,5	х	х	х

Джерело: [2, с. 37]

У пенсійному страхуванні стаж обраховується дуже детально і з перевіркою сплати внесків — за кожен місяць має бути сплачено принаймні мінімальний внесок. Тому Закон України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” передбачає, що за осіб, які отримують допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, страхові внески мають сплачуватися за рахунок коштів державного бюджету. Відповідно до п. 3 ч. 8 Прикінцевих положень Закону, страхові внески обчислюють у розмірі 10% мінімального страхового внеску з наступним збільшенням щороку на 10% до 100%-го розміру мінімального страхового внеску. При цьому на законодавчому рівні гарантується, що період сплати страхових внесків буде включено до страхового стажу у повному обсязі (тобто як період, за який сплачено мінімальний внесок), а для обчислення коефіцієнта заробітної плати у цьому випадку беруть мінімальний розмір заробітної плати. Отже, нині і в подальшому витрати та збитки, пов’язані із захистом пенсійних прав осіб, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною, розподілятимуться між державним бюджетом і власними коштами солідарної пенсійної системи.

Однак, навіть за умови повного збереження тривалості страхового стажу у період відпустки по догляду за дитиною, є певні втрати за обсягом здобутих пенсійних прав через зниження коефіцієнта заробітної плати, оскільки співвідношення мінімальної заробітної плати і середньої заробітної плати (доходу), з якого сплачено пенсійні внески, становить близько 35–40%. Невирішеним поки що залишається питання щодо збереження страхових прав у період відпустки по вагітності і пологах (а це понад 4 місяці стажу).

Певною мірою до заходів сімейної і пронаталістської політики можна віднести також пенсії, що призначають непрацездатним членам сім'ї померлого годувальника, зокрема дітям. Пенсії у зв'язку з втратою годувальника дають змогу розподілити відповідальність за утримання родини між конкретною особою та всіма учасниками страхової системи, і тим самим полегшують прийняття індивідуальних рішень щодо створення сімей та народження дітей, даючи впевненість у матеріальному забезпеченні нащадків за будь-яких обставин. Згідно з Законом України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”, діти, які навчаються за денною формою навчання у закладах усіх освітніх рівнів, мають право на таку пенсію до закінчення навчання, але не довше, ніж до досягнення ними 23 років; діти-сироти — до досягнення ними 23 років незалежно від того, навчаються вони чи ні. Таким чином не лише забезпечується матеріальна підтримка дітей у період до досягнення працездатного віку, а й створюються сприятливі умови для здобуття ними вищої освіти.

Водночас слід зауважити, що чинний порядок призначення розміру пенсії у зв'язку з втратою годувальника орієнтований на модель малодітної сім'ї. Розмір пенсії на одного непрацездатного члена сім'ї становить 50% пенсії за віком померлого годувальника; на двох та більше непрацездатних членів сім'ї — 100% пенсії за віком померлого годувальника, що розподіляється між ними рівними частками. Тобто чим більше утриманців, тим менший розмір виплати для кожного з них. Гарантовані мінімальні розміри пенсії у зв'язку з втратою годувальника, запроваджені Кабінетом Міністрів України у 2008 р. (зокрема постанови №265 від 26 березня, №654 від 16 липня, №862 від 24 вересня), не вирішили цієї проблеми, оскільки регулюють загальний розмір пенсії, а не індивідуальні виплати кожному утриманцю. За даними Пенсійного фонду України, станом на 1 січня 2009 р. розмір пенсії у зв'язку з втратою годувальника у сім'ях з одним непрацездатним (73% загальної кількості одержувачів цього виду пенсії) становив 709 грн., з двома (20% одержувачів) — 408 грн., з трьома або більше (7% одержувачів) — лише 278 грн. На нашу думку, є потреба поширити існуючі гарантії щодо гарантованої мінімальної пенсійної виплати в розмірі не нижче прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, на індивідуальні виплати кожного з одержувачів пенсії по втраті годувальника, адже для них ця виплата є єдиним джерелом доходу.

Функції сімейної політики виконують й інші види соціального забезпечення, зокрема в медичному страхуванні часто використовують схеми, що охоплюють усіх членів сім'ї застрахованого працівника; в деяких країнах розмір допомоги по безробіттю встановлюють залежно від кількості утриманців у родині безробітного.

Яскравим прикладом взаємозалежності демографічних поколінь батьків і дітей є перерозподільні пенсійні системи, в яких сплачені працюючим населенням внески розподіляються між наявними пенсіонерами (такі системи часто й називають “солідарними”). “Демографічна” солідарність властива також накопичувальним системам. Інвестиційний дохід, що становить переважну частину активів накопичувальних пенсійних схем, створюється працею не одного покоління зайнятого населення (період накопичення доволі тривалий, як правило 40–45 років), а у разі низької прибутковості належний розмір пенсійної виплати забезпечується за рахунок перерозподілу інвестиційного доходу наступних поколінь [3, с. 37].

Потрібно зазначити, що масове поширення різноманітних програм обов'язкового соціального забезпечення не випадково збіглося у часі з демографічним переходом від традиційного до сучасного режимів відтворення населення. Можна стверджувати, що запровадження пенсійного та інших видів соціального страхування зробило певний внесок у зниження рівня народжуваності. Наявність власних доходів (страхових виплат) у випадку втрати роботи чи працездатності стала однією з причин відмови від народження великої кількості дітей, оскільки зменшилася необхідність у сімейних формах утримання непрацездатних та літніх людей. Можливість матеріальної незалежності від своїх дорослих дітей та/або подружжя відкрила шлях до нуклеаризації сімей, призвела до певного послаблення інституту сім'ї та родинних зв'язків, так як самотність чи відокремленість від родини перестали бути загрозою злиденності.

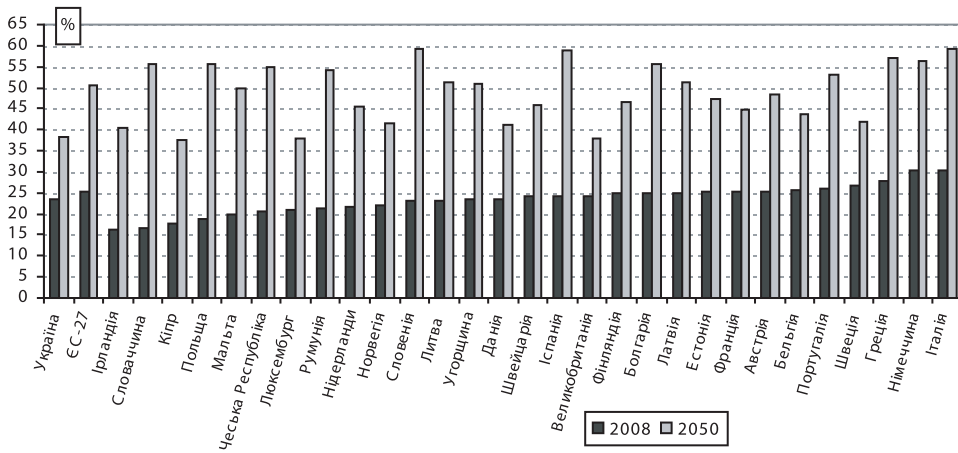
Однак на сучасному етапі та у довгостроковій перспективі низька народжуваність та звужений режим відтворення населення стають визначальними чинниками необхідності реформування системи соціального страхування, адже зумовлюють подальше прогресування процесу старіння населення, що виявляється у зростанні частки осіб похилого віку, а особливо — у зміні співвідношень між чисельностями поколінь. Система обов'язкового соціального страхування функціонує переважно за перерозподільчим принципом, тому її фінансова спроможність великою мірою визначається співвідношенням кількості одержувачів виплат й платників внесків, що, у свою чергу, формується демографічним навантаженням на населення працездатного віку (впливає також рівень залучення населення до участі у страхуванні). Співвідношення контингентів одержувачів виплат і платників внесків фактично визначає, наскільки розмір страхової виплати може компенсувати втрату заробітку. Намагання утримати певний рівень заміщення заробітків вимагає відповідного коригування розміру страхового збору. Інакше надходження внесків не покриватимуть всього обсягу видатків, і в страховій системі виникне дефіцит.

Особливо це актуально для пенсійного забезпечення, адже дожиття до пенсійного віку не є страховим ризиком у звичайному розумінні цього терміна. По-перше, довге і здорове життя належить до основоположних прав людини й вищих суспільних цінностей, тому досягнення пенсійного віку спричиняє неприємності та клопіт лише щодо фінансового забезпечення пенсійних видатків. По-друге, завдяки зростанню тривалості життя, дожиття до пенсійного віку стало нормою сьогодення, звичним і масовим явищем, що теж не вписується у класичні принципи організації страхової системи, де кількість одержувачів виплат має бути незначною порівняно з кількістю платників внесків.

Відчайдушні зусилля держави щодо стимулювання дітонародження, зокрема встановлення великих розмірів допомоги при народженні дитини та їх диференціація залежно від черговості народження, дали певний ефект. Але, як показує практика, дієвість грошових стимулів народжуваності дуже обмежена, а досягнуті показники надто далекі від необхідних хоча б для простого відтворення поколінь. Більше того, підвищення народжуваності (просто як збільшення кількості народжень) не повинно бути самоціллю, головне — покращення якісних характеристик населення [4].

Загалом, фахівці-прогнозисти не вважають вірогідним повернення до розширеного відтворення населення. Зокрема, один з останніх прогнозів Євростату EUROPOP2008 передбачає у 2060 р. варіацію сумарного коефіцієнта народжуваності у країнах ЄС у межах 1,5–1,9 дітей, в середньому по ЄС–27 — 1,68 [5]. За середнім (найбільш вірогідним) варіантом прогнозу Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, в Україні показник народжуваності у довгостроковій перспективі (2050 р.) становитиме 1,6 дитини [6]. Фахівці ООН більш оптимістичні: за їх гіпотезою, до 2050 р. сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні має досягти 1,85 дитини на одну жінку [7].

Поєднання низької народжуваності зі зростаючою тривалістю життя означає, що домінуючою демографічною тенденцією на Європейському просторі принаймні у наступні півстоліття буде процес старіння населення. Внаслідок поступового скорочення поколінь, що вступають у працездатний вік, навантаження особами похилого віку зростатиме випереджальними темпами. До 2050 р. загалом по ЄС-27 співвідношення кількості осіб віком 65 років і старше та населення віком 15–64 роки збільшиться вдвічі – з теперішніх 25% до 50% (рис. 1). Тобто якщо нині в ЄС на одну особу віком 65 років і старше припадає чотири особи віком 15–64 років, то у 2050 р. буде лише дві. В Україні навантаження особами похилого віку зросте відповідно з 23% до 38%.

Джерело: [5, 7]

Рис. 1. Співвідношення кількості осіб віком 65 років і старше та осіб віком 15–64 років в Україні та інших Європейських країнах, 2008 р. та прогноз на 2050 р., %

Порівнюючи ситуацію з показниками старіння в Україні та ЄС, слід зазначити, що нині в нашій країні спостерігається середньоєвропейський рівень старіння – частка осіб віком 65 років і старше та навантаження людьми похилого віку близькі до середніх по ЄС-27. У 2050 р. Україна буде однією з “наймолодших” європейських країн, що пояснюється, насамперед, відставанням за темпами зростання тривалості життя (певним чином впливають також відмінності гіпотез та методики прогнозування, які застосовують Євростат, ООН та ІДСД, але вони не мають принципового характеру). Однак проблема старіння населення буде надзвичайно актуальною для нашої країни, враховуючи особливості вітчизняної пенсійної системи.

Україна має найнижчий у Європі пенсійний вік – 55 років для жінок та 60 років для чоловіків. Ця межа була встановлена ще у 1930-х роках і жодного разу не переглядалася. Натомість у багатьох європейських країнах пенсійний вік вже нині сягає 65 років, або досягнення цього порогу заплановане у середньостроковій перспективі. При цьому простежується тенденція до вирівнювання межі пенсійного віку жінок та чоловіків, що є неодмінною передумовою утвердження принципів гендерної рівності. Загалом по ЄС 65-річна позначка вважається стандартним віком переходу від працездатного до пенсійного періодів життя.

Перепоною для підняття пенсійного віку в Україні зазвичай називають низьку тривалість життя. Але цей аргумент дуже легко спростовується. По-перше, існуюча межа теж не надто орієнтована на показники очікуваної тривалості життя. У жінок очікувана тривалість життя при народженні майже на 12 років більша, ніж у чоловіків, однак на пенсію вони йдуть на 5 років раніше.

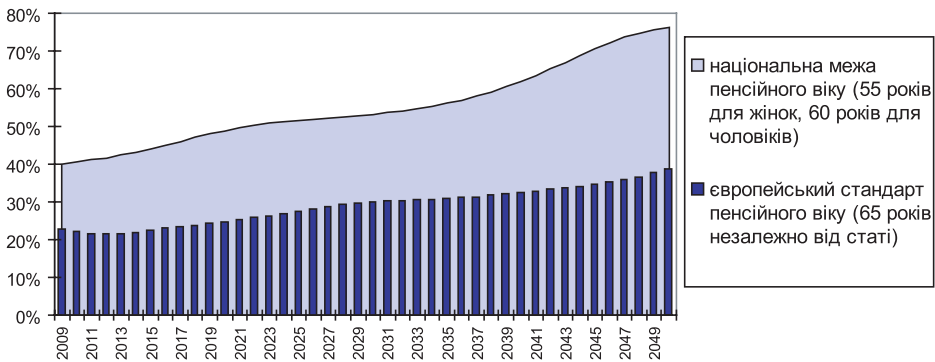
По-друге, показник очікуваної тривалості життя при народженні в даному разі визначений за методом умовного покоління, коли існуюча інтенсивність смертності у різних вікових групах приписується поколінню народжених у рік спостереження. Насправді, це покоління матиме власну історію, умови і якість його життя істотно відрізнятимуться від раніше народжених, «дорослих» поколінь. Показник очікуваної тривалості життя за методом умовного покоління є інтегральною оцінкою сучасного рівня смертності всього населення, але не слід вважати його надійним прогнозом для окремих вікових когорт. Тому він може бути лише дуже орієнтовним індикатором для встановлення вікового порогу старості. Адже саме старість, тобто втрата працездатності через похилий вік є підставою для отримання пенсії за віком.

По-третє, хоча Україна й відстає за показниками очікуваної тривалості життя, однак, як справедливо зауважив професор М. Гура, через низький пенсійний вік тривалість пенсійного періоду життя не нижча, а у жінок — навіть вища, ніж у більшості Європейських країн [8]. Слід додати також, що відмінності в інтенсивності смертності людей старшого віку в Україні та країнах ЄС не такі різкі. Величезне відставання України за показником очікуваної тривалості життя при народженні формується переважно за рахунок надзвичайно високої передчасної смертності населення працездатного віку, передусім чоловіків, що пов'язано, зокрема, з незадовільними умовами праці та поширенням шкідливих виробничих чинників.

Отже, межа пенсійного віку потребує додаткового економічного і соціального обґрунтування, і самого лише посилення на очікувану тривалість життя явно недостатньо. Набагато важливіше значення має фінансова спроможність пенсійної системи забезпечувати гідний рівень життя пенсіонерів і прийнятний рівень фіскального тиску на платників пенсійних внесків та податків.

Якщо розглядати співвідношення контингентів населення пенсійного й працездатного віку відповідно до національної межі пенсійного віку, ситуація із навантаженням на пенсійну систему виглядає значно драматичніше, ніж за європейським стандартом пенсійного віку (рис. 2). Виходячи з чинної межі пенсійного віку, в Україні вже нині на десять осіб працездатного віку припадає чотири особи пенсійного віку, а до 2050 р. їх кількість наблизиться до восьми. Особливо швидко це співвідношення зростатиме з другої половини 2030-х років, коли на пенсію виходитимуть більш численні покоління народжених у 1980-х роках. Тут ми бачимо наочний приклад того, як державна політика активного стимулювання народжуваності створює штучні демографічні хвилі, що не вирішують, а лише поглиблюють проблеми нормалізації процесів природного відтворення населення. Нагадаємо (рис. 1), що в жодній країні ЄС навантаження особами похилого віку у 2050 р. не перевищуватиме 60% (на десять осіб працездатного віку припадатиме не більше шести осіб пенсійного віку).

Зважаючи на результати демографічного прогнозу, навіть за сприятливого сценарію розвитку національного ринку праці кількість контингентів зайнятого населення та платників внесків матиме чітко виражену тенденцію до скорочення. Натомість чисельність пенсіонерів за віком та їх частка у загальній кількості пенсіонерів повільно, але неухильно зростатимуть, внаслідок чого у 2025 р. кількість пенсіонерів зрівняється, а у 2050 р. — на чверть перевищить кількість платників пенсійних внесків.

Джерело: [6]

Рис. 2. Прогноз співвідношення кількості осіб пенсійного й працездатного віку в Україні до 2050 р. залежно від межі пенсійного віку, %

В умовах невідворотного зростання співвідношення контингентів пенсіонерів і платників внесків держава й суспільство мають вирішувати: або підвищувати розмір пенсійного збору, або покривати дефіцит пенсійної системи за рахунок інших коштів (зазвичай — асигнувань з державного бюджету, тобто потрібно вводити нові податки, чи підвищувати наявні), або підвищувати пенсійний вік. Порівняно з іншими заходами, підвищення пенсійного віку має беззаперечні переваги:

- розширення можливостей розвитку людського потенціалу та реалізації трудових прав завдяки подовженню активного життєвого й трудового періодів;
- підвищення рівня життя пенсіонерів за збільшення тривалості стажу та розміру пенсій;
- покращання фінансової спроможності пенсійної системи та всієї системи суспільних фінансів (державного бюджету, фондів соціального страхування) дає змогу одночасно збільшити надходження і зменшити видатки;
- пом'якшення проблеми дефіциту робочої сили — становить альтернативу залученню робочої сили з-за кордону;
- простота реалізації : цей захід здатний забезпечити потрібний результат за мінімального організаційного супроводу.

Висновки. Низька народжуваність є характерною рисою сучасного типу відтворення населення і не завжди може вважатися ознакою демографічної кризи. Тому державна соціально-демографічна політика не повинна будуватися за традиційним фінансово-ресурсним підходом (що більша кількість населення, то краще), головним завданням має стати поліпшення якісних характеристик населення та забезпечення потреб людського розвитку, зокрема щодо можливості прожити довге й здорове життя. Відповідно, посилюється суспільна роль системи соціального страхування, що дає змогу поєднати принципи солідарності та соціальної справедливості, забезпечує участь у суспільному житті та зміцнює соціальні зв'язки в суспільстві.

Джерела

1. *ILOLEX*, Database of International Labour Standards [Електронний ресурс]. — Режим доступу: < <http://www.ilo.org/ilolex/english/newratframeE.htm> >
2. *Загальнообов'язкове державне соціальне страхування, соціальний захист та пенсійне забезпечення у цифрах і фактах* / Міністерство праці та соціальної політики України, Пенсійний фонд України. — К., 2009. — 75 с.
3. *Joint report by the Commission and the Council on adequate and sustainable pensions* / EU. — Brussels, 2003.
4. *Курило І.О., Рингач Н.О.* Народжуваність в Україні: аналіз детермінант та статистична оцінка ефектів пронаталістських заходів // *Статистика України*. — 2007. — №4. — С. 80–89.
5. *Konstantinos Giannakouris*. Ageing characterises the demographic perspectives of the European societies / Eurostat, Statistics in focus, 72/2008.
6. *Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р., скоригований за даними 2009 р.* / Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: < <http://www.idss.org.ua/public.html> >
7. *World Population Prospects: The 2008 Revision* / Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat [Електронний ресурс]. — Режим доступу: < <http://esa.un.org/unpp> >
8. *Марек Гура*. Пенсійна реформа: виклики для України. — К.: Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки ПРООН, 2008. — 68 с.

Анотація. Розглядається роль соціального страхування як інструменту сучасної сімейної й пронаталістської політики. Обґрунтовується необхідність підвищення пенсійного віку як найбільш адекватного та ефективного заходу підтримання спроможності суспільної фінансової системи в умовах низької народжуваності та невідворотного наростання демографічного навантаження на населення працездатного віку.

Аннотация. Рассматривается роль социального страхования как инструмента современной семейной и пронаталистской политики. Обосновывается необходимость повышения пенсионного возраста как наиболее адекватного и эффективного способа поддержания состоятельности общественной финансовой системы в условиях низкой рождаемости и неотвратимого нарастания демографической нагрузки на население трудоспособного возраста.

Summary. The article deals with the interdependence between the development of social insurance and the trends in fertility. In the modern family and fertility policy, the social insurance achieves both stimulating (maternity and child benefits, birth grant) and limiting (focus on small-child family, self-sufficiency in old age, etc.) functions. Low fertility is a characteristic feature of the modern type of population reproduction. Low fertility and increasing life expectancy causes the further progression of ageing and unpreventable growth of old age dependency ratio. In these conditions the need to rise the retirement age as the most appropriate and effective way to support the sustainability of public financial system. Social and demography policy should be aimed not at increasing the fertility rate, but at improving the quality of life.

Ключові слова: соціальне страхування, народжуваність, старіння населення, сімейна політика, пенсійний вік, страхова участь.

Ключевые слова: социальное страхование, рождаемость, старение населения, семейная политика, пенсионный возраст, страховой стаж.

Keywords: social insurance, fertility, ageing, family policy, retirement age, service.

Стаття надійшла до редакції журналу 25.02.2010 р.

**НАРОДЖУВАНІСТЬ В УКРАЇНІ
НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОРІЧЧЯ:
СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ, ПЕРСПЕКТИВИ,
НОВІ СОЦІАЛЬНІ ВИКЛИКИ**

УДК 314.372:37.014

О.А. ГРІШНОВА,
доктор економічних наук, професор,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
В.П. ДУМАНСЬКА,
Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана

**ТРАНСФОРМАЦІЯ
РЕПРОДУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ
ПІД ВПЛИВОМ ОСВІТНІХ ЧИННИКІВ**

Актуальність теми. У сучасних умовах відтворення населення складним і важливим чинником розвитку демографічних процесів є загальне підвищення освітнього рівня населення, особливо освітнього рівня жінок. Тобто освіченість виступає не лише детермінантом соціальних та економічних змін, вона також здатна впливати на основні демографічні процеси. Підвищення освіченості, обумовлене вимогами постіндустріального суспільства, а також суттєві інституційні зміни в системі освіти визначально позначились на багатьох аспектах соціально-економічного розвитку, призвели до змін у суспільній свідомості, наслідком чого стала, зокрема, трансформація репродуктивної поведінки населення.

Мета статті полягає у виявленні та дослідженні новітніх тенденцій у царині народжуваності, які активізувались під впливом освітніх чинників, зокрема інституційної перебудови системи освіти.

Аналіз останніх публікацій. Серед науковців немає єдності у питанні, яким чином впливає освіченість громадян на процеси народжуваності. Існують твердження, що такий вплив може бути позитивним (освіченість сприяє активізації народжуваності) [1], негативним, а також нейтральним [2]. Українські реалії засвідчують, що освіченість, все-таки, негативно корелює з показниками народжуваності. Цій проблемі присвячені праці І. Курило, Е. Лібанової, В. Стешенко, Н. Жилки, О.Макарової [3, 4].

У роботах вітчизняних науковців доволі глибоко досліджено питання взаємозалежності освітнього рівня жінок та їх репродуктивної поведінки, проте недостатньо вивченими є передумови зниження показників народжуваності під впливом змін, що відбуваються в системі освіти.

Виклад основного матеріалу. Інститут освіти є одним з найважливіших соціальних інститутів, у межах якого відбувається взаємодія представників усіх соціальних верств

та груп населення, відмінних за соціальним досвідом, знаннями та навиками, з метою забезпечення їх самореалізації та розвитку. Організаційно-структурна цілісність інституту освіти досягається за рахунок єдності двох компонентів — системи освіти і процесу освіти. Нормативно визначено, що система освіти включає: дошкільну освіту, загальну середню освіту, позашкільну освіту, професійно-технічну освіту, вищу освіту, післядипломну освіту, аспірантуру, докторантуру, самоосвіту. Основна мета освітнього процесу полягає у забезпеченні розвитку і саморозвитку людини як особистості під час її навчання і виховання. На відміну від системи освіти, що має певну визначеність, освіта як процес не припиняється до кінця свідомого життя людини, вона є неперервною, однак зазнає постійних змін за цілями, змістом, формами та методами.

Освіта — один з найдинамічніших процесів, адже її розвиток є визначальною передумовою розвитку суспільства. Тривалий час вітчизняна система освіти цілкомитово підпорядковувалася радянським правилам і функціонувала згідно з принципами колективізму, ідеологічного тоталітаризму, але водночас забезпечувала академічність та універсальність знань. Становлення сучасної системи освіти розпочалось зі здобуттям Україною незалежності, проте й донині тривають її модернізація та реформування. Сьогодні у навчальному процесі домінують свобода та відкритість, орієнтація на особистісний розвиток та демократичні цінності.

Перехід до Болонського процесу, хоча й відбувається неоднозначно, все ж наближає українську систему освіти до європейських стандартів, сприяє (за інших однакових умов) підвищенню якості знань та рівня професійної підготовки. Беручи до уваги зміни, що відбуваються останнім часом в системі освіти та професійної підготовки в Україні, нами виділено такі основні їхні характеристики, що впливають на репродуктивну поведінку населення:

- утвердження нової системи життєвих цінностей;
- збільшення тривалості навчання;
- Зниження гендерної сегрегації;
- зміна співвідношення між витратами на здобуття освіти та перевагами від її отримання;
- невисокий рівень гнучкості системи освіти.

На рис. 1 схематично подано шляхи впливу модернізації системи освіти на репродуктивну поведінку, а також виділено основні чинники, зумовлені такими змінами, які призводять до погіршення ситуації з народжуваністю.

Утвердження нової системи життєвих цінностей. Освіту науковці давно віднесли до факторів, що через ідеологічний механізм можуть призводити до зниження показників народжуваності [5]. Систему освіти сьогодні можна вважати законодавцем нових норм та цінностей, їх суспільним ретранслятором. Перехід до певних цінностей часто пов'язують з другим демографічним переходом. Це такі цінності, як автономія особистості, незалежність, самостійність, культ індивідуальності тощо.

Як зазначалось вище, внаслідок трансформації освітня система України набула ринкової орієнтації, стала більш прозорою та відкритою подібно до західної освіти. Вітчизняні студенти поступово почали наслідувати поведінку західних колег, керуючись раціональними міркуваннями відкладають народження дітей та вступ до шлюбу до настання професійної реалізації та кар'єрних здобутків. Після розпаду СРСР і падіння так званої «залізної завіси» учні та студенти відчули більше свободи, вони отримали можливість реалізувати свій потенціал у будь-якій країні, а це також негативно позначилося на їх репродуктивних намірах.

Рис. 1. Напрями впливу змін у системі освіти на народжуваність

Саме у вищій школі прищеплюються ті цінності, які здатні визначально змінювати суспільні переконання та ідеали. Люди з вищою освітою є своєрідними «піонерами» у демографічній поведінці, найчастіше саме вони виступають законодавцями нових правил та традицій. Таким чином орієнтація на малодітну, а то й бездітну сім'ю поширюється на все суспільство.

Зміна співвідношення між витратами на здобуття освіти та перевагами від її отримання. У сучасному високорозвинутому суспільстві активізується роль інноваційних складових економічного розвитку, особливе місце серед яких займає формування та належна реалізація людського капіталу. Високоосвічені люди значно більше інвестують у свою освіту та професійну підготовку, тому вони очікують отримати більшу віддачу від цих вкладень.

У ринковій економіці вияв впливу освітніх інвестицій батьків на рішення народити дитину проявляється у таких трьох формах: 1) зростання альтернативних витрат: додаткові можливості зайнятості, що з'являються на ринку праці при підвищенні рівня освіти, призводять до зростання альтернативних витрат, пов'язаних з народженням та вихованням дітей; 2) підвищення вартості освітніх послуг та зменшення можливості здобути вищу освіту безоплатно стимулюють у молодих пар прагнення отримати хорошу та добре оплачувану роботу до народження дитини. Значення цих факторів актуалізується на тлі зростання вартості утримання дитини й зниження суспільних переваг від батьківства та материнства; 3) підвищення вартості навчання дітей також змушує пари контролювати свою репродуктивну поведінку.

Найбільше освіченість впливає на зниження народжуваності через зміну паритету між витратами й перевагами від народження дитини та її виховання. Західні демографи під-

креслюють, що жінки за наявності перспективи кар'єрного зростання або ж підвищення соціального статусу надають перевагу саме останнім, а не дітонародженню, тобто зростання альтернативних витрат однозначно сприяє зниженню народжуваності [6].

В умовах нинішньої економіки високоосвічені жінки усвідомлюють, що економічно вигіднішим є розпочати трудову діяльність одразу після закінчення навчального закладу, доки не застаріли набуті знання. Відомо, що за часів Радянського Союзу жінкам гарантувалась зайнятість після відпустки по догляду за дитиною, а тепер жінки не відкладають включення у процес трудової діяльності, оскільки тривале перебування у відпустці може негативно позначитись на майбутніх можливостях кар'єрного зростання.

Погіршення економічних умов також вплинуло на обсяг альтернативних витрат шляхом обмеження державного субсидіювання та підтримки материнства. У минулому держава гарантувала підтримку для молодих сімей з дітьми, сьогодні ж турбота про виховання дитини цілком покладена на батьків або ж родичів. Жінкам досі гарантується право на відпустку по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, проте не завжди забезпечується реалізація цього права, зокрема, приватні компанії рідко його дотримуються. Так, раніше пари намагалися народити дітей одразу після закінчення навчання, сьогодні вони відкладають це рішення, поки не досягнуть хоча б відносної фінансової стабільності, щоб забезпечити виховання дітей власними силами, бо сподіватися на істотну допомогу держави вони не можуть.

Підвищення вартості освітніх послуг також є важливим чинником зміни репродуктивної поведінки. Зазначимо, що у радянському минулому студентам гарантувалась безоплатна освіта, а також стипендія. Тоді, як і завжди, студентським сім'ям з дітьми жити доводилося не просто, але була суттєва моральна і певна матеріальна підтримка, а потреби молоді на той час були значно скромнішими, і у системі життєвих цінностей діти й сім'я посідали чинне місце. У сучасних умовах більшість навчальних закладів є платними, з досить високою вартістю навчання, тоді як стипендія надається не всім і є мізерною порівняно з високими матеріальними потребами середньостатистичного студента. Навіть тим студентам, що поєднують навчання з неповною зайнятістю, важко прожити без допомоги батьків. Така зміна принципів фінансування системи освіти призвела до усвідомлення студентами того, хто реально фінансує їх навчання і які це значні за обсягом витрати. Тому в майбутньому студенти прагнуть отримати максимальну віддачу від своєї освіти.

Підвищення вартості навчання майбутніх дітей теж істотно впливає на їх чисельність у сім'ї. Сімейні пари у різних країнах нині схильні обмежувати кількість дітей задля забезпечення їх максимальної якості. Прагнення виростити освічених дітей та забезпечити їм максимальні можливості для повноцінного розвитку демографи розглядають як вагомий фактор переходу від високих показників народжуваності до низьких [7].

Зниження рівня гендерної сегрегації. Незважаючи на зусилля влади, освітні системи більшості країн відзначаються високим рівнем гендерної сегрегації, тобто існують традиційно «жіночі» та традиційно «чоловічі» спеціальності. Так, жінки здебільшого навчаються у педагогічних, медичних та гуманітарних ВНЗ, навчальних закладах сфери послуг, тоді як серед чоловіків користуються популярністю технічні, природничі спеціальності, а також фінансово-бізнесова освіта. Про гендерний паритет в освітній сфері сьогодні говорити зарано, проте із року в рік зростає кількість тих, хто здобуває спеціальність, яку традиційно асоціюють з протилежною статтю.

В українських навчальних закладах серед жінок щоразу більшим попитом користуються інформаційно-технічні, юридичні спеціальності, адміністрування та ін., що також призводить до зниження народжуваності. Жінки, які здобули такі спеціальності, мають

більше можливостей для кар'єрного зростання, хоча вони повинні й більше працювати, щоб довести свою професійну компетентність у «чоловічих сферах». З іншого боку, жінки, які навчаються за «жіночими» спеціальностями, дещо по-іншому проходять соціалізацію, серед них домінують інші соціальні цінності, на першому місці серед яких сім'я та материнство. Тобто після закінчення навчання їх робота відзначається більш сприятливими умовами для народження та виховання дітей.

Таким чином, для глибшого аналізу впливу освіченості жінок на народжуваність, окрім використання загального показника рівня освіти, варто враховувати й фах жінки, що також зумовлює певні особливості її репродуктивної поведінки. Демографи довели, що серед жінок з вищою освітою дітність буде вищою серед тих, які здобули спеціальність у «жіночій» сфері, аніж серед тих, які отримали традиційний «чоловічий» фах [8].

Збільшення тривалості навчання. Ще одним чинником, що активізує відкладення вступу в шлюб та народження дітей серед високоосвічених жінок, є тривалість навчання. Перехід шкільної системи освіти до 12-річного навчання, а також збільшення тривалості магістерських програм призведе до «зміщення» в часі таких важливих подій мінімум на два роки. Тобто, якщо традиційно жінки вступали в шлюб та розпочинали дітородну активність після здобуття певного освітнього рівня, то тепер ці події настають пізніше принаймні на два роки. Це, в свою чергу, призводить до скорочення загального періоду дітородної активності, а також до народження меншої кількості дітей у сім'ї. Продовження навчання (здобуття другої вищої освіти, навчання в аспірантурі та ін.) може призвести до відкладення народження дітей аж до періоду завершення природної плідності.

Невисокий рівень гнучкості системи освіти. Не лише рівень освіти жінки впливає на її репродуктивну поведінку, а й інституційна структура системи освіти може сприятливо або ж несприятливо впливати на народжуваність. Загалом усі системи освіти можна поділити на гнучкі (практично усі Європейські країни та США), а також негнучкі, консервативні (наприклад, пострадянські країни). Гнучкість системи освіти проявляється у можливості у будь-який момент перервати навчання, змінити спеціальність відповідно до потреб та інтересів студентів, зменшити навчальне навантаження, дібрати індивідуальний графік занять тощо. Тоді інституційна структура освіти (особливо вищої) не є перепорою для народження дітей. Народивши дитину, студентка будь-коли може призупинити навчання і повернутися до здобуття освіти згодом, вона також може змінити спеціальність, щоб претендувати на нову роботу, яка дасть їй змогу поєднувати материнство з трудовою діяльністю.

Українська система освіти лише починає набувати певної гнучкості. Запровадження Болонської системи забезпечує більше академічної свободи для молоді, проте ще далеко не всі ВНЗ практично готові до розширення можливостей студентів обирати зручні для них форми і графіки навчання, та й не всі студенти усвідомлюють переваги освітніх трансформацій та знають, як із максимальною вигодою для себе їх використовувати.

Негативні демографічні наслідки реформування освітньої системи виявляються у такому (рис.1): 1) відкладення вступу в шлюб та народження першої дитини; 2) часта відмова від народження другої дитини; 3) зростання частоти бездітності. Розглянемо їх детальніше.

1. Відкладення вступу в шлюб та народження першої дитини. За часів перебування України у складі Радянського Союзу більшість жінок надавали перевагу народженню дітей у молодому віці, причому схильність до раннього дітородження була притаманною жінкам з різними освітніми рівнями. Таке явище зумовлене низкою причин. З одного боку, жінки намагалися народити первістка у так званому «ідеальному» віці (близько 20 років). Саме цей вік вважався оптимальним для дітородіння з біологічного погляду, суспільство та історичні традиції також

сприяли утвердженню такого підходу. Жінки, які відкладали народження дитини через навчання у професійно-технічних та вищих навчальних закладах, старалися негайно народити після здобуття освіти. З іншого боку, активна пронаталістська політика держави кінця 80-х років також сприяла дітонародженню у більш молодому віці, адже не було вагомих причин для його відкладення.

Сьогодні молоді люди здебільшого прагнуть вступати в шлюб та ставати батьками за наявності хоча б мінімального рівня фінансової стабільності та незалежності. У шлюбних процесах в Україні все частіше спостерігаються нові тенденції — кількість незареєстрованих сімей щороку зростає, також збільшується частка дітей, народжених поза шлюбом. Ця тенденція не свідчить про зниження рівня моральності, вона лише підтверджує поступовий перехід до нових сімейних устоїв.

Результати Медико-демографічного обстеження, проведеного у 2007 році, переконливо підтверджують наявність виявлених негативних демографічних тенденцій, які активізувались під впливом реформування системи освіти. У табл. 1 подано відомості щодо медіанного віку жінок під час вступу у шлюб та при народженні першої дитини.

За даними обстеження, середній медіанний вік на момент першого шлюбу для жінок з високим рівнем освіти становив 21,1 рік, тоді як для тих, що здобули лише середню освіту, він не перевищував 19,9 років. Тенденція відкладення вступу в шлюб найбільш помітна для вікової групи 25–29 років.

Відкладення вступу в шлюб є передумовою відкладення народження першої дитини. Зазначимо, що високоосвічені жінки у віці від 25 до 35 років первістка народили приблизно на 2 роки пізніше, ніж їх ровесниці з середнім рівнем освіти або нижче.

Таблиця 1

Медіанний вік жінок при вступі в шлюб і при перших пологах

Вікова група	Медіанний вік при вступі в шлюб, роки			Медіанний вік при перших пологах, роки		
	Рівень освіти		Відмінності у медіанному віці вступу в шлюб залежно від рівня освіти	Рівень освіти		Відмінності у медіанному віці при перших пологах залежно від рівня освіти
	Середня освіта або нижче	Вище середньої освіти		Середня освіта або нижче	Вище середньої освіти	
25–29	19,8	21,8	2,0	21,7	23,9	2,2
30–34	19,6	20,8	1,2	20,9	22,5	1,6
35–39	19,6	20,8	1,2	21,0	22,3	1,3
40–44	20,0	20,8	0,8	21,4	22,4	1,0
45–49	20,4	21,4	1,0	22,0	22,9	0,9
У віці 25–49	19,9	21,1	1,2	21,4	22,8	1,4

[Сформ. за даними МДО, 2007]

2. Часта відмова від народження другої дитини. Демографи встановили, що критичне зниження показників народжуваності в Україні зумовлено не стільки відкладенням народження першого малюка, скільки відмовою від другої дитини [9]. Народження першої дитини, зазвичай, задовольняє платоспроможну потребу сімей у дітях. Хоча й психоло-

гічне задоволення потреби в дітях в такому випадку не завжди досягається, тобто першу дитину можна вважати своєрідним компромісом між психологічними прагненнями та фінансово-матеріальними можливостями сімей.

Перехід до однодітної моделі сім'ї однозначно спричинить поглиблення демографічної кризи. Згідно з класифікацією іноземних демографів, Україна поряд з іншими країнами Центральної та Східної Європи належить до групи країн з наднизькими показниками народжуваності (*lowest-low fertility*). До цієї групи потрапили ті країни, у яких сумарний коефіцієнт народжуваності не перевищував 1,3. За даними Держкомстату в Україні сумарний коефіцієнт народжуваності знизився з 1,8 у 1991 до 1,1 у 2000–2002 роках та дещо підвищився до 1,3 у 2006–2007 роках [10, с.351]. Так, якщо раніше сім'ї забезпечували хоча б просте демографічне відтворення, то нині йдеться про тотальне зниження чисельності населення.

3. Зростання частоти бездітності. Сьогодні на тлі загальної комерціалізації та економізації усіх сфер суспільного життя на передній план, на жаль, виходять матеріальні цінності та прагнення збагачення. У навчальних закладах навчають досягати максимуму ефективності, продуктивності та прибутковості, практично не приділяючи уваги розвитку духовності та вихованню моральності. За таких умов потреба у материнстві та сімейній підтримці втрачає свою першочерговість. Прагнення професійної реалізації та кар'єрного зростання часто стають сурогатним замінником прагненню сімейного щастя.

Зазначимо, що частина високоосвічених українців свідомо відмовляються від народження дітей, адже для них альтернативні витрати, пов'язані з народженням малюка, є дуже високими. Також високою є вартість виховання та утримання дітей у їх соціальному середовищі. Поряд з цим вони психологічно не готові змінити свій звичний спосіб життя, чого вимагає поява дитини.

Сьогодні також зростає частка так званої «несвідомої» бездітності, коли відкладення створення сім'ї та народження дітей непомітно відбувається аж до закінчення періоду природної плідності. Освічені люди більш серйозно підходять до дітонародження – вони намагаються забезпечити необхідні соціальні та матеріальні передумови: добре оплачувана робота, наявність житла та достатнього матеріального забезпечення тощо. Проте створення такого надійного «підґрунтя» вимагає значних затрат часу. Напружений характер праці, часті стреси та перевтоми, а також незадовільне екологічне середовище негативно впливають на репродуктивне здоров'я, підвищуючи ризик виникнення безпліддя, а також зменшують тривалість фізіологічної плідності.

Високий рівень освіти знижує економічну залежність жінки від чоловіка, внаслідок чого щоразу більша частина жінок, здобувши економічну самостійність, відмовляється від вступу в шлюб. Певною мірою це зумовлено й високими вимогами таких жінок до самостійності й успішності чоловіків, яким нерідко чоловіки (виховані переважно як єдина дитина в сім'ї) далеко не відповідають. Це є ще однією причиною вищого рівня бездітності серед освічених жінок.

Висновки. В умовах постіндустріального суспільства освіта є не лише передумовою економічного зростання й основним напрямом людського розвитку, а й вагомим чинником демографічних змін. Підвищення освітнього рівня населення впродовж останніх двох десятиліть вплинуло практично на всі демографічні процеси, проте визначальним чином воно позначилось на зниженні показників народжуваності.

Загалом вплив інституційної трансформації системи освіти на показники народжуваності проявляється у двох аспектах: зміні ціннісних орієнтацій та моральних установок молодого покоління, а також відкладенні таких важливих подій, як одруження та на-

родження дітей. Розширення можливостей особистого та професійного розвитку призвело до утвердження у сучасній молоді прагнення професійної реалізації, кар'єрного зростання, матеріального збагачення, тоді як цінності материнства, батьківства, родинної любові поступово відходять на задній план. Відкладення вступу в шлюб, відстрочення народження дітей, а також свідоме обрання бездітного способу життя призводить до таких негативних демографічних наслідків, як підвищення віку при народженні дітей, скорочення періоду дітородної активності, зменшення чисельності дітей у сім'ях, що, в свою чергу, критично знижує показники народжуваності в Україні.

Незважаючи на те, що освіченість загалом сприяє зниженню народжуваності, ефективна освітня політика може стати дієвим інструментом пом'якшення демографічних проблем. Демографічно орієнтована освітня політика повинна забезпечити в першу чергу утвердження у суспільстві сімейних цінностей та їх домінування над матеріально-речовими. Проте окрім етико-психологічного спрямування, розвиток системи освіти повинен передбачати створення необхідних передумов для народження та виховання дітей. Реформування системи освіти має відбуватися у напрямках підвищення її гнучкості, оптимізації тривалості навчання, забезпечення доступності освіти незалежно від матеріального стану сім'ї та гендерного паритету як у навчанні, так і на ринку праці.

Джерела

1. *Kravdal O. (2001).* The high fertility of college educated women in Norway: an artefact of the separate modelling of each parity transition. *Demographic Research* 5(6):187–216. Retrieved September 10, 2009 from www.demographic-research.org/Volumes/Vol5/6/
2. *Wright, R.E., Ermisch J.F., Hinde P.R.A. and Joshi H. (1988).* The third birth in Great Britain. *Journal of Biosocial Science* 20: 489–496.
3. *Курило І.О.* Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформація : [Монографія] / Відповід. ред. В.С. Стешенко. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2006. — 472 с.
4. *Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові напрями протидії / НАН України; Ін-т економ. / За ред. В. Стешенко. — К., 2001. — 560 с.*
5. *Caldwell, J. C. and Schindlmayr T. (2003).* Explanations of the fertility crisis in modern societies: A search for commonalities. *Population Studies* 57:241–263.
6. *Kasarda, J. D., Billy J.O., and West K. (1986).* Status Enhancement and Fertility: Reproductive Responses to Social Mobility and Economic Opportunity. New York: Academic Press.
7. *Axinn, W. and Barber, J. S. (2001).* Mass education and fertility transition. *American Sociological Review*, 66 (4): 481–505.
8. *Hoem, J.M., Neyer, G. R., Andersson, G. (2006).* Education and childlessness: the relationship between educational field, educational level, and childlessness among Swedish women born in 1955–59. *Demographic Research*, 14 (15): 331–380.
9. *Perelli-Harris, B. (2008-a).* Ukraine: on the border between old and new in uncertain times. *Demographic research*, 19(29), 1145–1178. Retrieved March 17, 2009 from <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol19/29/>
10. *Статистичний щорічник України за 2007 рік / [за ред. О.Г. Осауленка]. — К. : Державний комітет статистики України, 2008. — 572 с.*

Анотація. У статті досліджено новітні тенденції в царині народжуваності, які активізувались під впливом інституційної перебудови системи освіти, а також виявлено зміни у репродуктивній поведінці населення внаслідок підвищення рівня освіченості. Автором обґрунтовано основні напрями демографічно орієнтованої освітньої політики.

Аннотация. В статье исследованы новые тенденции в области рождаемости, которые активизировались под воздействием институциональной трансформации системы образования, а также определены изменения в репродуктивном поведении населения вследствие повышения уровня образования. Автором обосновано основные направления демографически ориентированной образовательной политики.

Summary. The reproductive behavior of the population undergoes substantial changes due to institutional transformation of the educational system that involves emergence of new system of values, increase in duration of education and educational expenditures both for parents and their children, decline in gender segregation level, and low flexibility of educational system itself. Decrease in birth rates is caused by dominant reproductive behavioral patterns that are developed by the educational system. In the article, the author demonstrates that negative demographic consequences of Ukrainian educational reforms include postponement of marriage and first birth, frequent renunciation of second birth, and rising rates of childlessness. In addition, main features of demographic oriented educational policy are determined and substantiated.

Ключові слова: народжуваність, освіченість, репродуктивна поведінка, інституційна перебудова системи освіти, демографічно орієнтована освітня політика.

Ключевые слова: рождаемость, образованность, репродуктивное поведение, институциональная перестройка системы образования, демографически ориентированная образовательная политика.

Key words: fertility, educational standard, reproductive behavior, institutional reconstruction of educational system, demographically oriented educational policy.

Стаття надійшла до редакції журналу 10.12.2009 р.

УДК 314.5: 314.3

Л. І. СЛЮСАР,
кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М. В. Птухи НАН України

ПЛЮРАЛІЗАЦІЯ ФОРМ ШЛЮБУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ДІТОРОДНІ ОРІЄНТАЦІЇ

Постановка проблеми. Найсуттєвішою особливістю розвитку шлюбно-сімейних відносин на початку ХХІ сторіччя є плюралізація форм шлюбу, різноманітність форм сімейних об'єднань та шлюбних стосунків. Незареєстрований шлюб, дистанційний шлюб, гостьовий шлюб — ці форми шлюбних об'єднань, що раніше були винятком, нині є звичним, досить поширеним явищем. Відбувається складний неоднозначний процес трансформації інституту шлюбу. Він відображається у зміні форми шлюбних стосунків, і його глибинна причина — ускладнення особистості, формування нового соціального типу індивіда на етапі постіндустріальної трансформації суспільства, зміни у системі міжособистісних зв'язків і відносин.

Зміни моделі матримоніальної поведінки населення не можуть не впливати на його репродуктивну поведінку, і, тим самим, на рівень народжуваності. На думку Жака Валлена, президента Міжнародного союзу з вивчення населення (IUSSP): «Шлюб і сім'я вже не є тим, чим були раніше, різноманітність форм шлюбних об'єднань дуже велика... треба вирішити питання про вплив цієї нової реальності на динаміку населення — чи є вона причиною низького рівня народжуваності» [3].

Демографічний розвиток України, у тому числі у шлюбно-сімейній сфері, відбувається відповідно до загальноєвропейських закономірностей, однак, як і в кожній країні, значним є вплив національних, культурних та релігійних особливостей і традицій на форми шлюбних і сімейних об'єднань, про що свідчать і зарубіжні дослідження [13], і дослідження просторової специфіки шлюбно-сімейної структури населення України [9, с. 51–82]. Процес плюралізації форм шлюбу відбувається і в сучасній Україні, тому важливо дослідити масштаби і наслідки цього явища, його вплив на дітородні орієнтації в Україні; визначити, чи є поширення нетрадиційних форм шлюбу фактором, що сприяє зниженню народжуваності.

Аналіз останніх досліджень. Проблема відходу від традиційного зареєстрованого шлюбу (marriage) за рахунок поширення офіційно незареєстрованих форм шлюбних об'єднань (cohabitation) давно привертає увагу дослідників. Однак оцінка цього явища і його наслідків викликає гострі дискусії. Більшість учених вважають його закономір-

ним результатом демографічного розвитку, проявом демографічної модернізації (або так званого «другого демографічного переходу») у шлюбно-сімейній сфері (Д. ван де Каа, А. Кистен, А. Вишневський, С. Захаров, С. Іванов та ін.) [5, с. 67–148; 14]. Водночас багато вчених (А. Антонов, А. Карлсон, В. Медков, О. Сінельников та ін.) вважають сучасні зміни у шлюбних відносинах проявом системної кризи інституту сім'ї [1, с. 143–144; 10, с. 291–318].

Є різні оцінки впливу нових форм шлюбу на дітородну поведінку. А. Карлсон стверджує, що народжуваність у пар, які не реєструють свій шлюб, значно нижча, ніж у офіційно одружених [1, с. 205]. Однак В. М. Архангельський, аналізуючи результати російських вибіркового обстежень, зазначив, що зв'язок репродуктивних орієнтацій чоловіків і жінок з реєстрацією шлюбу хоча й існує, однак не є очевидним [2, с. 172–178]. С. Захаров вважає, що вплив незареєстрованих шлюбів на зниження народжуваності надто перебільшений, і результати розрахунків за обстеженням «Батьки і діти, чоловіки і жінки у сім'ї та суспільстві» (Росія, 2004 р.) свідчать, що якби тривалість зареєстрованих і незареєстрованих шлюбів була б однаковою, їх репродуктивний результат був би майже рівним [7, с. 136–144].

Вивчити ці питання стосовно населення України дають можливість дані спеціальних соціально-демографічних досліджень „Сім'я і діти” (квітень 2008 р.) і „Сім'я і сімейні відносини” (квітень 2009 р.), які здійснив Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України на основі проведених Центром «Соціальний моніторинг» соціологічних опитувань населення дітородного віку.

Метою статті є дослідження поширеності різних форм шлюбу в Україні та впливу плюралізації форм шлюбу на дітородні орієнтації населення.

Виклад основного матеріалу. В Україні, як і в більшості інших країн, протягом сторіч шлюбні відносини досить жорстко контролювали і суспільство в цілому, і громада, хоча форми шлюбу були різні і з розвитком суспільства зазнавали змін. Тривалий час, майже до кінця ХІХ сторіччя, звичаєве право¹ було основою регулювання відносин у шлюбно-сімейній сфері, і воно в загальних рисах увійшло у закони державного права. Згідно з нормами звичаєвого права, шлюб являв собою договір («зговір», «згоду») батьків нареченого і нареченої, що, як правило, оформлявся «шлюбними листами», де було зазначено умови шлюбного союзу, розмір посагу нареченого і вкладу («вина») нареченого. Умовою шлюбу була взаємна згода нареченого і нареченої та благословіння батьків. Законним вважали шлюб, укладений за народними звичаями, тобто справляли весілля за певними правилами [8, с. 96–120].

Але з середини ХУІІІ століття (в деяких західних областях — з початку ХУІ століття) складовою укладання шлюбу стало його церковне освячення — вінчання. Однак значення шлюбного договору і весілля не зменшилось, довгі роки шлюб з вінчанням, але без весілля, вважався недійсним. Саме в цей період з'явився шлюб «на віру» — шлюб без церковного вінчання, та хоча б з невеликою церемонією весілля. У 1843 р. Священний Синод видав указ, згідно з яким молоді після вінчання вважались подружжям, і церковне вінчання остаточно було закріплене як обов'язкова складова весільного обряду. Однак шлюб «на віру» не зник, його використовували особи, які за церковними канонами не могли вінчатись (офіційно розлучені, вдові), а також ті, хто не мав коштів на весілля, та молодята, які не одержали згоду батьків. Отже, значний період часу церква була основним суспільним інститутом, що регламентував шлюбні відносини, важливим також був контроль громади.

¹ Звичаєве право — сукупність неписаних норм, звичаїв, правил поведінки.

На початку ХХ століття більшовики, здійснюючи політику «революційної модернізації» всього суспільного життя, змінили шлюбне законодавство відповідно до свого ідеологічного курсу, «звільнивши» шлюб від контролю церкви і значно послабивши його державну регламентацію. Декрети „Про громадянський шлюб, дітей та про ведення книг актів громадянського стану”, а також перший Сімейний кодекс (1918 р.) цілком усунули церкву від регламентації шлюбу, проголосили свободу шлюбу і розлучення. Сімейний кодекс 1926 р. відмінив обов’язкову реєстрацію шлюбу, зрівняв у правах зареєстрований і незареєстрований шлюб. Наслідком цих змін стало поширення в Україні того часу незареєстрованого, фактичного шлюбу. Однак відомий український демограф Хоменко А. П., досліджуючи розвиток шлюбу і сім’ї в цей період, дійшов висновку, що основною формою шлюбу у 20-ті – 30-ті роки минулого сторіччя все ж залишався шлюб зареєстрований, а фактичні шлюби становили не більше 1/12 загальної кількості шлюбів [11, с. 20–21].

З другої половини 1930-их років стиль регулювання державою суспільних процесів став жорстко тоталітарним, у тому числі посилювався партійний та державний контроль над особистим життям і усіма сферами життєдіяльності сім’ї. У 1944 р. юридичний статус фактичного (незареєстрованого) шлюбу було скасовано, відповідно, ця форма шлюбу поступово стала винятком із загального правила.

Хоча ми не маємо даних про поширення незареєстрованого шлюбу серед населення України у другій половині ХХ століття, можна припустити, що кількість цих шлюбів була статистично незначною, і лише у другій половині 1980-их років, можливо, їх кількість почала дещо збільшуватись, про що побічно свідчить зростання рівня позашлюбної народжуваності у ці роки. Л. В. Чуйко, досліджуючи тенденцію поступового зростання кількості неофіційних шлюбів на початку 1990-их років, вважала, що це пов’язано з можливістю одержання пільг соціального захисту, що було важливим для виживання населення у період гострої економічної кризи [6, с. 227]. На нашу думку, і у 80-ті роки не реєстрація шлюбу, як правило, була викликана намірами одержати певні пільги, які надавались самотнім матерям і були на той час досить істотними. Однак принаймні з середини 1990-их років зміни у матримоніальній поведінці населення обумовлені іншими, більш глибинними процесами. За висловом А. Вишневського, традиційна модель шлюбу і сім’ї перестає вдовольняти сучасну людину. Вона шукає нові, можливо, менш жорсткі форми організації свого особистого життя в економічних, соціальних і демографічних умовах, що дуже відрізняються від тих, в яких тисячоліттями існувала традиційна сім’я [4]. В сучасній Україні, де особисте життя людини звільнилось від жорсткої державної регламентації, діють фундаментальні чинники трансформації шлюбу і сім’ї – індивідуалізація, плюралізм, емансипація, свобода індивіда. В умовах „відкритого суспільства” посилюється і засвоєння населенням, насамперед молоддю, західної моделі матримоніальної поведінки.

Вперше інформацію щодо поширення нових форм шлюбу серед всього населення незалежної України одержано з матеріалів перепису населення 2001 р. У програмі перепису було передбачено, що при визначенні свого сімейного стану особи інформують, перебувають вони у зареєстрованому шлюбі чи у незареєстрованому. За даними перепису, на момент його проведення у незареєстрованому шлюбі проживало 7,0% одружених чоловіків і така ж частка заміжніх жінок, у тому числі серед осіб дітородного віку (15–49 років) відповідно 8,0% і 7,7%.

Цієї ж логіки дотримувались при вивченні сучасних форм шлюбних стосунків у ході соціально-демографічних обстежень „Сім’я і діти” (квітень 2008 р.) і „Сім’я і сімейні відносини” (квітень 2009 р.). Респондентам було поставлено запитання: «Який Ваш шлюбний стан зараз?» і, поряд з іншими варіантами відповіді, пропонувались такі: перебуваю у зареєстрованому шлюбі; перебуваю у незареєстрованому шлюбі.

За даними обстеження „Сім'я і діти” 10 відсотків опитаних, які перебували у шлюбі, не зареєстрували офіційно свої шлюбні стосунки (10,4% чоловіків і 9,4% жінок); за даними обстеження „Сім'я і сімейні відносини” — 12,2% (12,0% чоловіків і 12,5% жінок). Отже, за результатами вибірових обстежень, як і за даними перепису населення, основною формою організації шлюбних відносин між чоловіком та жінкою в Україні залишається офіційно зареєстрований шлюб. Однак кожна десята шлюбна пара офіційно не реєструє свої шлюбні стосунки, і, хоча порівняння даних вибірових обстежень і перепису населення має певні обмеження, слід звернути увагу на те, що за інформацією 2008 і 2009 років цей показник є вищим, ніж за переписом 2001 р. (рис. 1).

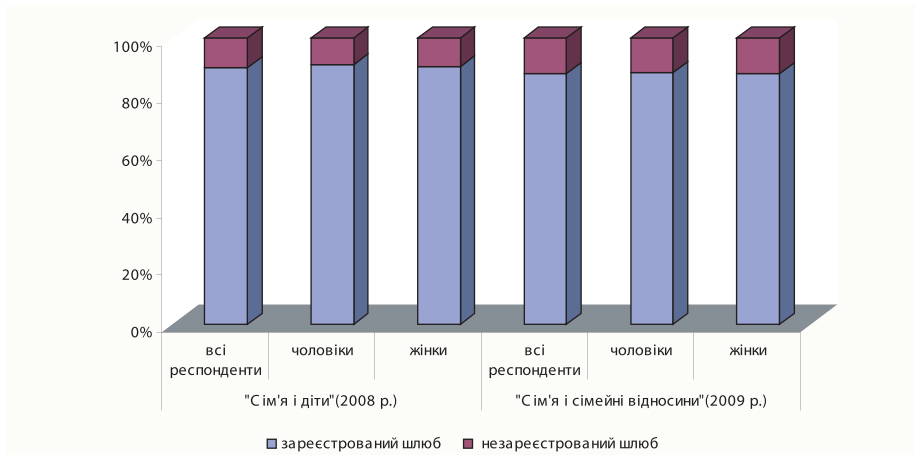

Рис. 19. Розподіл респондентів, які перебувають у шлюбі, за формою шлюбу (зареєстрований або незареєстрований), % (дані вибірових обстежень 2008 р. і 2009р.)

За даними проведених досліджень, у більшості випадків незареєстрований шлюб є своєрідним випробувальним етапом перед можливою офіційною його реєстрацією: це підтверджує і оцінка цієї форми шлюбних відносин респондентами; і свідчення осіб, які вже зареєстрували свій шлюб, і дослідження форми майбутніх шлюбних стосунків, на яку налаштовані неодружені особи [12, с. 96—104]. Особливо часто відмовляються від реєстрації шлюбу чоловіки і жінки, для яких він є повторним.

Однією з нових форм шлюбних стосунків, що набувають поширення у розвинутих країнах, є шлюб, у якому подружжя проживає окремо, тобто дистанційний чи гостьовий шлюб. Однак за даними проведених вибірових обстежень, ця форма шлюбу мало поширена в Україні: 95% опитаних осіб, які є заміжними чи жонатими, проживають разом, 4% — більше часу разом, іноді окремо. Лише близько 1% подружніх пар живуть переважно чи постійно окремо (табл. 1). У більшості випадків окреме проживання членів подружжя обумовлено характером трудової діяльності, іноді — відсутністю відповідних житлових умов чи сімейними обставинами, і лише в окремих випадках обидва шлюбні партнери чи один з них не хоче жити разом.

Таблиця 1

Розподіл осіб, які перебувають у шлюбі, за формою проживання, %
(дані вибіркового обстеження 2008 р. і 2009 р.)

	„Сім'я і діти” (квітень 2008 р.)	„Сім'я і сімейні відносини” (квітень 2009 р.).
живуть постійно разом	94,9	95,1
живуть більше часу разом, іноді окремо	3,6	3,7
живуть постійно чи більшість часу окремо	1,1	0,9
інше	0,4	0,3

На жаль, визначити вплив дистанційного шлюбу на дітородні установки подружніх пар не вдалось, бо надто мала кількість опитаних проживає у цій формі шлюбу. Можна стверджувати, що дистанційний шлюб через свою малопоширеність в даний час не впливає на дітородну діяльність населення України. Хоча з підвищенням трудової мобільності населення, можливо, його значення зростатиме. Водночас не можна не враховувати вплив незареєстрованого шлюбу, оскільки у цій формі шлюбних стосунків перебуває кожна десята подружня пара дітородного віку.

Соціально-демографічні дослідження „Сім'я і діти” і „Сім'я і сімейні відносини”, які провів Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, дають можливість визначити дітородні орієнтації осіб, які перебувають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі, і порівняти їх. Питання щодо бажаної кількості дітей („Скільки всього дітей Ви хотіли б мати за наявності всіх необхідних умов?”), запланованої кількості дітей („Скільки дітей Ви всього плануєте мати?”), запланованої ще кількості дітей („Скільки ще дітей Ви плануєте мати?”) та планів щодо народження дитини в найближчі 3 роки („Чи плануєте Ви народити дитину у найближчі 3 роки?”) було поставлено особам, які перебувають у цих різних формах шлюбних стосунків.

Аналіз одержаних відповідей осіб різної статі й різного віку дав можливість дійти висновку, що значних відмінностей між установками щодо бажаної і запланованої кількості дітей у осіб, які перебувають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі, не спостерігається. За даними обох обстежень – це установки у межах малодітної сім'ї: середня бажана кількість дітей 2,04–2,19; середня запланована кількість – 1,69–1,87. Такий висновок підтверджено обома дослідженнями, хоча у їх результатах є і певна відмінність. За показником середньої бажаної кількості дітей за даними і 2008 р., і 2009 р. значної різниці між поглядами осіб, які перебувають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі, не спостерігається, є лише певні відмінності у співвідношенні відповідей осіб різної статі. Однак за показником середньої запланованої кількості дітей 2009 р. відрізняється від 2008 р. тим, що чоловіки і жінки у офіційному шлюбі налаштовані на більшу кількість дітей, ніж ті, хто не зареєстрував свій шлюб (табл. 2). Слід також зазначити, що у 2009 р. порівняно з 2008 р. показник середньої бажаної кількості дітей зменшився у осіб в обох формах шлюбу, а показник середньої запланованої кількості дітей зменшився у тих, хто перебуває у незареєстрованому шлюбі. Це може бути обумовлено як впливом економічної кризи 2009 р., так і особливостями статистичної вибірки.

Аналіз відповідей респондентів стосовно дітородних планів на перспективу (скільки ще дітей вони планують мати і чи планують народити дитину у найближчі 3 роки) свідчить, що особи у незареєстрованому шлюбі (і чоловіки і жінки) більш налаштовані

на дітонародження у майбутньому, ніж їх ровесники у зареєстрованому шлюбі. Вони планують в середньому мати ще більшу кількість дітей, ніж ті, хто перебуває у шлюбі зареєстрованому, та більше з них планують народити дитину у найближчі три роки. Це можна пояснити тим, що незареєстрований шлюб зазвичай — це перший етап у шлюбі, коли дітородні прагнення подружжя ще не реалізовані. Саме тому серед тих, хто проживає у незареєстрованому шлюбі, 41% за даними 2008 р. і 38% за даними 2009 р. планують народити дитину у найближчі три роки, тоді як серед тих, хто офіційно зареєстрував свій шлюб, — лише відповідно 23,0% і 22,3% (рис. 2).

Таблиця 2

Дітородні орієнтації осіб, які проживають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі
(дані вибіркового обстеження 2008 р. і 2009 р.)

	„Сім'я і діти” (квітень 2008 р.)		„Сім'я і сімейні відносини” (квітень 2009 р.)	
	зареєстрований шлюб	незареєстрований шлюб	зареєстрований шлюб	незареєстрований шлюб
Середня бажана кількість дітей				
всі особи	2,19	2,18	2,04	2,04
чоловіки	2,23	2,3	2,03	1,90
жінки	2,16	2,06	2,06	2,16
Середня запланована кількість дітей				
всі особи	1,89	1,87	1,87	1,69
чоловіки	1,91	1,92	1,90	1,71
жінки	1,87	1,82	1,84	1,67
Середня запланована ще кількість дітей				
всі особи	0,41	0,87	0,45	0,94
чоловіки	0,42	0,8	0,51	1,16
жінки	0,40	0,92	0,40	0,73

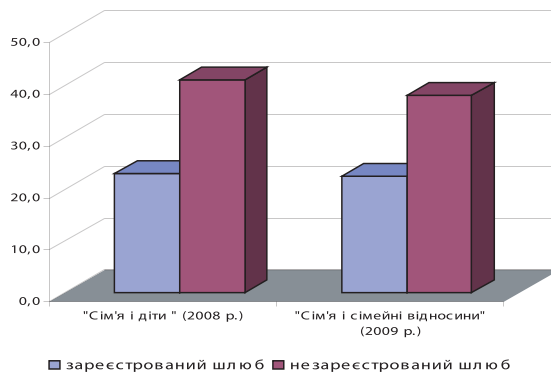

Рис. 2. Частка одружених, які перебувають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі, і планують народити дитину у найближчі три роки, %
(за даними вибіркового обстеження 2008 р. і 2009 р.)

Дітородні плани подружжя значною мірою залежать від того, чи є в сім'ї діти, оскільки погляди «не менше однієї дитини, але не більше двох» є досить поширеними серед українських сімей. Цей чинник було враховано при порівнянні дітородних установок респондентів з різною формою шлюбних стосунків. Відповіді респондентів свідчать, що більшість подружніх пар, які не мають дітей, планують народити дитину у найближчі три роки, однак серед тих, чий шлюб є зареєстрованим, їх більше. Респонденти, які вже мають дітей, значно рідше планують народження дитини у найближчі 3 роки. Вища питома вага тих, у кого є такі плани, серед проживаючих у незареєстрованому шлюбі (рис. 3).

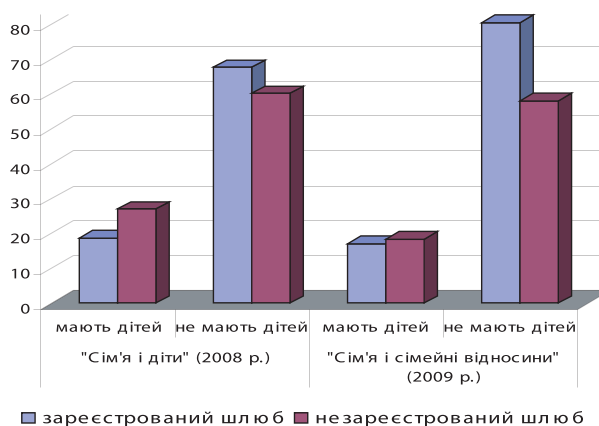

Рис. 3. Частка одружених, які перебувають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі, і планують народити дитину у найближчі три роки, серед тих, хто має і не має дітей, % (за даними вибіркового обстеження 2008 р. і 2009 р.)

Таблиця 3

Частка чоловіків і жінок, які перебувають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі, і планують народити дитину у найближчі три роки, %
(за даними вибіркового обстеження 2008 р. і 2009 р.)

	„Сім'я і діти” (квітень 2008 р.)		„Сім'я і сімейні відносини” (квітень 2009 р.)	
	зареєстрований шлюб	незареєстрований шлюб	зареєстрований шлюб	незареєстрований шлюб
Особи, які мають дітей				
чоловіки	22,0	32,1	17,7	19,4
жінки	15,9	21,2	16,8	17,9
Особи, які не мають дітей				
чоловіки	72,4	72,5	86,1	59,3
жінки	62,7	47,4	72,2	56,6

Отже, і у чоловіків, і у жінок, які проживають у незареєстрованому шлюбі і вже мають дітей, вища ймовірність народження ще однієї дитини, ніж у офіційно одружених, хоча за даними обстеження 2009 р. ця ймовірність нижче, ніж у 2008 р. (табл. 3). Логічно припустити, що це пов'язано з поширенням тенденції до нерестрації повторних шлюбів

(за даними обстеження «Сім'я і діти» майже у половини осіб, які перебували у неофіційному шлюбі, це був не перший шлюб), тобто особи у повторному шлюбі досить часто планують мати спільних дітей.

При проведенні дослідження «Сім'я і діти» респондентам було поставлено запитання: „Що може спричинити відкладення народження дитини для Вас?” і запропоновано перелік з 11 факторів, у тому числі «очікування на офіційну реєстрацію шлюбних стосунків». Лише 5% опитаних зазначили, що цей фактор може вплинути на їх рішення щодо народження дитини.

Висновки. Форми шлюбу, притаманні населенню України, змінювались у різні історичні періоди внаслідок розвитку суспільства та його інститутів, змін світогляду населення, у тому числі морально-етичних принципів, цінностей та орієнтацій. Впродовж сторіч шлюбні відносини досить жорстко регламентували держава, церква, громада. Періодом ослаблення цієї регламентації були 1920–30-ті роки, однак, на наш погляд, на той час це було штучне явище, яке не мало відповідних соціально-економічних та морально-етичних передумов. Наприкінці ХХ сторіччя глибинні якісні зміни суспільства і людини як суб'єкта суспільного життя дали поштовх для трансформації форм шлюбу і сім'ї, їх урізноманітнення, зниження рівня зовнішньої (позасімейної) регламентації.

Плюралізація форм шлюбу, що спостерігається у розвинутих країнах світу з 70-их років ХХ століття, відбувається і в сучасній Україні. Хоча основною формою організації шлюбних відносин залишається офіційно зареєстрований шлюб, кожна десята подружня пара офіційно не реєструє свої шлюбні стосунки, і ця тенденція, на нашу думку, посилюватиметься. Однак проведені дослідження свідчать, що поширення незареєстрованого шлюбу не є фактором, який безпосередньо сприяє зниженню народжуваності в Україні. Це підтверджує як проведений аналіз дітородних установок осіб, які перебувають у різних формах шлюбу, так і прямі запитання щодо факторів, що спричиняють відкладення дітородження. Дітородні орієнтації осіб, які живуть у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі, суттєво не відрізняються. Особи у незареєстрованому шлюбі навіть більш налаштовані на народження дитини у найближчі роки, що обумовлено тим, що незареєстрований шлюб зазвичай — це перший етап у шлюбних стосунках, коли потреба у дітях ще не реалізована, або повторний шлюб, і подружжя планує мати спільних дітей.

Динамічність і неоднозначність сучасних процесів у шлюбно-сімейній сфері, у тому числі трансформація інституту шлюбу, яка відбувається в Україні, обумовлює необхідність більшої уваги дослідників до цих процесів, вивчення їх причин та наслідків, соціальних і демографічних ризиків, що необхідно як для розуміння шляхів подальшого розвитку нашого суспільства, так і розробки науково обґрунтованої політики держави стосовно шлюбу і сім'ї.

Джерела

1. Аллан Карлсон. Общество — Семья — Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход // Перевод с англ. / Под ред. проф. А.И.Антонова. — М.: 2003. — 288 с.
2. Архангельский В. Н. Факторы рождаемости. — М.: ТЕИС, 2006. — 399 с.
3. Жак Валлен. Доповідь на відкритті ХХУ Міжнародного конгресу по народонаселенню — <http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0207/nauka01.php>
4. Вишневский А. Г. Демографический кризис в странах СНГ. — <http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0197/tema03.php>
5. Вишневский А. Г., Захаров С. В., Иванова Е. И. Обновление семьи и брака // Демографическая модернизация России. Под ред. А. Вишневского. — М.: Новое изд-во, 2006. — 601 с.
6. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. — К.: Інститут економіки НАН України, 2001. — 580 с.

7. *Население России 2007*. Пятнадцатый ежегодный демографический доклад/отв.ред. А.Г.Вишневецкий. — М.: Изд.дом Гос.ун-та — Высшей школы экономики, 2009. — 296 с.
8. *Пономарев А. П.* Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине (Этносоциальные проблемы). — К.: Наукова думка, 1989. — 320 с.
9. *Слюсар Л. І.* Регіональні особливості шлюбно-сімейної структури населення України та процесів її формування // *Населення України—2004. Регіональні аспекти демографічного розвитку*. — К.: ІДСД НАН України, Держкомстат України, 2005. — С. 51–82.
10. *Социология семьи*. Под ред. А.И.Антонова. — М.: ИНФРА-М, 2005 — 640 с.
11. *Хоменко А. П.* Семья и воспроизводство населения. (Избранные произведения). — М.: Статистика, 1980. — 205 с.
12. *Шлюб, сім'я та дитородні орієнтації в Україні*. — К.: АДЕФ-Україна, 2008. — 256 с.
13. *Kuijsten A.* Recent trends in household and family structures in Europe// *Household Demography and Household Modelling/* — New York and London^ Plenum Press, 1995. — P. 53–84.
14. *The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses*. Edited by M.Macura, A.L.MacDonald, W.Haug. — UN, New York and Geneva, 2005. — 300 p.

Анотация. Формы шлюбу населения Украины змінювались з розвитком суспільства. На початку ХХІ століття відбувається плюралізація форм шлюбу, обумовлена кардинальною зміною моделі поведінки сучасної особистості. На матеріалах вибірових соціально-демографічних обстежень досліджується поширеність різних форм шлюбу, насамперед незареєстрованого шлюбу, в сучасній Україні, і доводиться, що плюралізація шлюбних стосунків не є фактором, який сприяє зниженню народжуваності в країні.

Аннотация. Формы брака, распространенные в Украине, с развитием общества изменялись. В начале ХХІ века происходит плюрализация форм брака, что обусловлено кардинальным изменением модели поведения современного человека. На материалах выборочных социально-демографических обследований исследуется распространенность разных форм брака в Украине, прежде всего незарегистрированного брака, и делается вывод, что плюрализация брачных отношений не является фактором, обуславливающим снижение рождаемости.

Summary. Forms of marriage in Ukraine with the development of society have changed. In the early ХХІ century pluralisation of forms marriage take place and it's due to change patterns of behaviour of modern man. On the content of selected socio-demographic surveys investigated the prevalence of different forms of marriage in Ukraine, first of all cohabitation. Proved, that main form of marriage relationship in modern Ukraine is officially registered marriage, however, every tenth couple does not register their marriage (living in cohabitation).

Childbearing preferences of persons in marriage and in cohabitation are not significantly different, that is confirmed by the analysis of childbearing plans in different forms of marriage, and by answers on questions about causes of childbearing delay. Therefore pluralisation of forms marriage did not cause the fertility decline in Ukraine.

Ключові слова: шлюб, незареєстрований шлюб, сім'я, плюралізація, народжуваність, дитородні орієнтації.

Ключевые слова: брак, незарегистрированный брак, семья, рождаемость, детородные ориентации.

Key words: marriage, cohabitation, family, pluralisation, fertility, childbearing preferences.

Стаття надійшла до редакції журналу 01.02.2010 р.

**НАРОДЖУВАНІСТЬ В УКРАЇНІ
НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОРІЧЧЯ:
СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ, ПЕРСПЕКТИВИ,
НОВІ СОЦІАЛЬНІ ВИКЛИКИ**

УДК 314.3:316.4(477)

***Д.П. МЕЛЬНИЧУК,**
кандидат економічних наук, доцент,
завідувач кафедри управління персоналом і економіки праці
Житомирського державного технологічного університету*

**НАРОДЖУВАНІСТЬ В УКРАЇНІ:
ВПЛИВ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ
НА ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ ТА
МАЙБУТНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЮДСЬКОГО
КАПІТАЛУ**

Постановка проблеми. Прогрес людської цивілізації неминуче призводить до появи принципово нових орієнтирів та пріоритетів суспільного розвитку. Здатність адекватно реагувати на такі епохальні виклики, по суті, і є головним критерієм життєздатності того чи іншого соціуму. Історія людства майорить прикладами занепаду держав, які, будучи достатньо розвинутими, не змогли вчасно адаптуватися до глобальних економічних і технологічних змін.

Входження світу в еру економіки знань зумовлює новий поділ країн на лідерів та аутсайдерів. Перші, володіючи новітніми технологіями, що базуються на автоматизованому виробництві та біоінженерії, мають всі шанси для сталого соціально-економічного розвитку, а другі, на жаль, поповнять список сировинних баз та полігонів для випробування генномодифікованих організмів. Не драматизуючи ситуацію занадто, зазначимо, що, виходячи з темпів розвитку знань у сучасному світі (а їх обсяг нині подвоюється кожні п'ять років), у недалекому майбутньому варто очікувати суттєву поляризацію соціально-економічних перспектив держав світу, а тому закономірно постає запитання: “Яка ж майбутня доля України, і які шанси у її мешканців підкріпити виборену незалежність сталим економічним розвитком?”

Зміст шуканої відповіді великою мірою залежатиме від прогресивності знань, що втілені у громадянах держави. Іншими словами, у найближчій перспективі благополуччя будь-якого суспільства визначатиметься рівнем розвитку людського капіталу та наявністю умов, необхідних для його формування і повноцінного використання. Це можна брати до уваги або ігнорувати, визнавати або ні, але у загальному протиборстві держав переможуть саме ті, що сформують необхідний людський капітал вчасно, зуміють зберегти та примножити його, будуть спроможні ефективно розпорядитись ним.

Теоретично людський капітал є власністю окремої людини, що є його носієм, від волі якої залежать перспективи його формування та використання. Без людини немає і того капіталу, який названо людським. Такі примітивні міркування сприяють усвідомленню того, що сучасні тенденції у сфері народжуваності мають становити істотний інтерес як у суто демографічному контексті, так і в площині економічних підвалин державотворення та геополітичної конкуренції.

Надзвичайному загостренню репродуктивної проблематики сприяє демографічна криза, що охопила Україну. За таких умов виникає нагальна потреба у формуванні дієвих пропозицій та реалізації ефективних заходів щодо активізації дітородної активності населення, створення умов, необхідних для забезпечення психічного та фізичного здоров'я кожного покоління. Крім того, актуальними є питання взаємозв'язку динаміки народжуваності з перспективами нагромадження національного людського капіталу, проблеми здоров'я новонароджених дітей як майбутніх носіїв людського капіталу, активізації відтворювальних процесів за сучасних умов, коли кожен усвідомлює, що він вправі самостійно вирішувати, скільки дітей мати і чи мати їх взагалі.

Сьогодні в країнах не лише пострадянського, а й європейського простору є безліч різноманітних кар'єрних альтернатив та елементарних соціально-побутових перепон, здатних відвернути увагу суспільства від репродуктивних намірів. Уповільнення народжуваності на території Європи вже давно не аналізується з позицій ситуації, що склалася тимчасово. Всім зрозуміло, що це стала тенденція, яка зумовлюється широким спектром факторів економічного, соціального, культурно-історичного та ментального характеру. Тому логічною є думка, що оптимізація динаміки та структури народжуваності має відбуватися на комплексній міждисциплінарній основі. Спіратися виключно на досягнення економічної науки при розв'язанні подібних проблем помилково, адже тут ми маємо справу не тільки з людською прагматичністю, а й з проявами досі непізної матерії психіки, у глибинах якої народжується "його величність" бажання мати дитину та приймається відповідне рішення.

Раніше, в умовах планової економіки та централізованого управління, проводили системні заходи щодо відтворення населення держави — увагу приділяли не лише самому факту народження, а й майбутній долі молодих громадян: розвивалася мережа дошкільних закладів освіти, контролювалася якість продуктів харчування та збалансованість дитячого раціону, закладалися підвалини повноцінного медичного обслуговування новонароджених та дітей старшого віку. Звісно, безліч завдань залишилися нерозв'язаними. Проте навіть тоді, в умовах грандіозної зашореності щодо питань статі та сексуального виховання, тоталітарна машина не цуралася репродуктивно-відтворювальних проблем, знаходила важелі впливу й у таких приватних питаннях, як спонукання сімей до народження дитини. Подібні завдання залишаються актуальними і сьогодні. Вони нерозривно пов'язані з динамікою народжуваності та аналізом якостей народжених дітей — майбутніх власників та розпорядників людського капіталу України.

До речі, помиляється той, хто вважає, що ідеологічні та інформаційно-роз'яснювальні методи впливу вичерпали свій потенціал. Зокрема, доцільність їх застосування зафіксовано у Програмі дій Міжнародної конференції з народонаселення та розвитку, яка відбулася в Каїрі у 1994 р. Серед іншого у названій програмі наголошується на необхідності *активної пропаганди через засоби масової інформації* сімейних цінностей та свідомого ставлення до сімейних обов'язків [1, с. 22]. Та автору якось не доводилося чути такої пропаганди в Україні!

На нашу думку, навіть за демографічної та фінансово-економічної кризи заходи щодо популяризації репродуктивних ідей є цілком доступними та дієвими, а тому й найважли-

вищими серед інших засобів впливу як матеріального, так і нематеріального характеру. На жаль, в Україні їх застосуванню не приділяють належної уваги, що загалом сповільнює позитивні тенденції у сфері народжуваності, ускладнюючи тим самим вирішення проблем, пов'язаних із забезпеченням необхідних кількісних та якісних ознак людського капіталу держави у скільки-небудь віддаленій перспективі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій дає змогу дійти висновку, що висвітленню проблем народжуваності в Україні приділяється досить багато уваги. Проте у переважній більшості репрезентованих праць акцент роблять на кількісних змінах у сфері народжуваності, а проблеми якісних змін здебільшого ігнорують. Крім того, автори досить часто уникають конкретних обґрунтованих висновків стосовно прямих та опосередкованих причин і наслідків тих процесів, що спостерігаються сьогодні у сфері відтворення населення України. І це не дивно — мабуть, важко знайти більш разучий індикатор благополуччя держави, ніж динаміка репродуктивної активності її громадян.

Разом з тим таким індикатором необхідно користуватися обережно, розуміючи та враховуючи ментальну специфіку окремої соціальної спільноти, її релігійні переконання та культурні традиції. Так, висока народжуваність на африканському континенті та в деяких країнах Азії — ознака низького рівня життя, зависокої смертності, нерозвиненості системи охорони здоров'я, відсутності належного рівня просвітницької роботи. Досліджуючи такі проблеми, В. Скотт зазначає, що любов та сексуальні стосунки є чи не єдиним джерелом радості для людей, що живуть в умовах крайньої нужденності [2, с. 6]. За таких умов високий рівень народжуваності дає можливість зберегти чисельність населення країни на тлі приголомшливого рівня смертності громадян усіх вікових груп. Звісно, подібні репродуктивні тенденції характеризують не піднесення, а занепад соціальних стандартів та реальних перспектив суспільного розвитку.

Тому, говорячи про народжуваність, варто співвідносити конкретні репродуктивні тенденції із загальною демографічною картиною, динамікою зростання ВВП країни, ступенем розвитку соціальної інфраструктури та системи соціального захисту населення. За такого вираженого підходу народжуваність, безперечно, виступає найважливішим критерієм оцінювання рівня суспільного розвитку. Зрозуміло, що в Україні такий індикатор має свої особливості, зміст яких ґрунтовно опрацьовано та висвітлено у [1; 3; 4; 5]. Там же міститься широкий аналіз статистичних даних щодо народжуваності в Україні, проаналізовано відповідні тенденції в контексті інших демографічних процесів, окреслено шляхи виходу з кризи відтворення населення, що склалася в Україні.

Мета дослідження полягає у конкретизації факторів, що визначають специфіку репродуктивної поведінки населення, а також у з'ясуванні впливу поточних ознак народжуваності в Україні на перспективи формування її людського капіталу.

Виклад основного матеріалу. Задля досягнення поставленої мети, на основі застосування статистичних даних та оперуючи висновками, що містяться у вищезгаданих наукових працях, автор провів анкетування студентської молоді — майбутніх батьків — громадян України молодшого репродуктивного віку, результати якого і покладено в основу представленого матеріалу. Загалом в анонімному та добровільному анкетуванні взяли участь 547 студентів ВНЗ віком 18–22 роки і чоловічої, і жіночої статі. Серед запитань, які містила анкета, основну увагу було приділено обумовленості дітородної активності сучасної жінки перспективами кар'єрного росту, абортівній проблематиці та факторам підвищення рівня народжуваності в Україні.

Варто зазначити, що молодь доволі охоче та активно брала участь в анкетуванні, чого не спостерігалось минулого року, коли ми проводили подібне дослідження з питань трудової міграції. Все це засвідчило, що проблеми народжуваності є небайдужими сучасній

молоді, а тому є всі підстави стверджувати про наявність істотних резервів покращення репродуктивної активності громадян України. Разом з тим було встановлено, що, за відсутності рішучих кроків у напрямі активізації репродуктивної поведінки населення, у найближчому майбутньому існує суттєва небезпека зменшення кількості жінок, які оберуть альтернативу материнства, тимчасово або назавжди відкинувши перспективи кар'єрного росту та самореалізації у суспільстві.

У такому контексті варто згадати, що у Програмі дій Міжнародної конференції з народонаселення та розвитку особливу увагу приділено забезпеченню гендерного паритету, що стосується і проблем заробітної плати, середній рівень якої в Україні протягом останніх років серед жінок за даними [1, с. 13] був на 27–28% менше, ніж у чоловіків. Проте чи не сприятиме встановлення такого паритету ще більшому спотворенню репродуктивної динаміки в Україні? Як свідчать висновки нашого дослідження, 44% жінок вже сьогодні визнають, що “менша кількість дітей є стратегічним вибором сучасної сім’ї, який дає змогу жінці брати активнішу участь у суспільному житті, задовольняти її власні кар’єрні прагнення”. Причому 78% з тих, які так вважають, зазначили, що не перейматимуться думкою майбутнього чоловіка щодо власного вибору між кар’єрою та сім’єю. Як не дивно, кар’єрні прагнення жінок підтримала достатньо велика кількість чоловіків (31%). Виявляється, що репродуктивні наміри сучасних жінок значно пригнічуються їх кар’єрними очікуваннями, а роль чоловіків щодо активізації народжуваності в сім’ях нині досить часто є другорядною.

Такі погляди сприяють загостренню проблем позашлюбної народжуваності та виступають підґрунтям абортивних намірів населення України. Результати анкетування з подібних питань виявили неабияку обізнаність молоді (59,9%) щодо частки дітей, народжених поза шлюбом. Якщо взяти до уваги, що ніхто з опитаних не вивчав дисциплін соціально-демографічного циклу, то спадає на думку, що ситуація, коли кожна п’ята дитина в Україні народжується поза шлюбом, видається сучасній молоді цілком логічною та природною.

А стосовно абортивної проблематики, то лише кожен десятий з опитаних чоловіків радив би своєму сексуальному партнеру позбутися позашлюбної вагітності шляхом її штучного переривання. Натомість, 30,5% жінок зізналися, що, можливо, вдалися б до абортів, якщо б завагітніли поза шлюбом. В тому числі 4% з опитаних жінок оцінили таку ймовірність на рівні 90–100%. Якщо взяти до уваги, що частота погодження загальної аудиторії з тезою, що *“аборт є природним та абсолютно прийнятним способом розв’язання проблем, що можуть виникнути в житті окремої людини”*, становила ті самі 4%, то виникає думка не про випадковість, а про закономірність частки респондентів, які намагатимуться позбутися позашлюбної вагітності без зайвих вагань.

Водночас можна вважати, що 26,5% з опитаних жінок, котрі з вірогідністю від 30% до 90% припустили можливість штучного переривання вагітності, формують цільову аудиторію виховної та просвітницької роботи, яка сприятиме популяризації та закріпленню продуктивних дітородних переконань задля уповільнення депопуляційних процесів в Україні. Адже, насправді, проблема не в тому чи в шлюбі, чи поза шлюбом завагітніла жінка (такий ракурс дослідження обрано винятково з міркувань зацікавлення респондентів, переважна більшість з яких були неодруженими) — проблема в тому, наскільки взагалі молода особа припускає можливість абортивного кроку. На глибоке переконання автора, якщо таке рішення сприймається як простий спосіб розв’язання власних проблем, то поведінка молодої людини не надто відрізнятиметься і за інших життєвих обставин, адже *ціна* дитячого життя від того не змінюватиметься.

Крім того, суттєвою перепорою для інтенсифікації відтворення населення України та розв’язання проблем нагромадження людського капіталу у довгостроковій перспективі,

на нашу думку, є те, що 34,6% загальної аудиторії респондентів не вважає, що аборти є вбивством людини, а тому не вважає необхідності у їх забороні на законодавчому рівні. Отже, попри загальну позитивну динаміку зменшення чисельності абортів в Україні, потенціал інформаційно-роз'яснювальної роботи щодо цього питання ще далеко не вичерпаний, тут криється і значний резерв підвищення рівня народжуваності.

Ілюстрацією ролі виховної та інформаційно-роз'яснювальної роботи може бути те, що відсоток жінок, котрі зазначили, що не вдаватимуться до абортів за жодних обставин, значно перевищив частоту вибору такої альтернативи, як *“аборти є неприпустимі з будь-якої точки зору”* (69,5% проти 44,1%). А частота вибору альтернативи *“за певних обставин аборт є доцільним, проте надалі у людини виникатимуть докори сумління та нестерпне відчуття провини внаслідок порушення моральних норм”* склала 28,9%, а альтернативи *“за певних обставин аборт є доцільним, проте надалі у людини виникатимуть докори сумління та відчуття гріховності через невідповідність такого вчинку релігійним переконанням”* – 24,3%.

Отримані результати свідчать про те, що, насправді, чисельність жінок, які схилилися б на бік абортивного вибору, могла бути набагато більшою. Проте вони остерігаються відповідного кроку внаслідок страху перед порушенням моральних та релігійних норм. Саме тому чисельність тих, хто вважає, що штучне переривання вагітності є й насправді шляхом розв'язання багатьох проблем, значно перевищила чисельність тих, хто намагався б реалізувати відповідні наміри на практиці. Ці жінки сповідують позицію: *“Я усвідомлю переваги абортів, проте не робитиму його”*. І хоча такі погляди, що сформовані в результаті суспільного виховання в Україні, ще не можна визнати цілком адекватними та продуктивними, вони, однак, є суттєвим фактором нівелювання абортивних намірів громадян.

Особливу увагу в дослідженні було приділено визначенню рушійних сил репродуктивної поведінки українських жінок. Як було з'ясовано, такі сили відображаються тезами *“високий дохід сім'ї та заробітки чоловіка”* (30,8%) і *“бажання любити та бути шанованою чоловіком, прагнення виявити властиву мені материнську любов”* (46,4%). Для порівняння, таку альтернативу, як *“пристойна державна допомога при народженні дитини та протягом перших років її життя”* обрали лише троє жінок. Тож будьмо уважні до таких результатів, адже маємо протистояння двох рушійних сил репродуктивної поведінки, і говорити про визначальне значення лише однієї з них неприпустимо. Невідомо, яка з сил виявиться домінуючою за тих чи інших обставин. Досить багато залежатиме від того, на що будуть спрямовані флюїди соціальної та економічної політики в державі: на обіцянки матеріального благополуччя, чи на забезпечення необхідних умов для виявлення природного бажання жінки бути матір'ю.

Сьогодні досить поширеною є думка про залежність репродуктивної поведінки населення виключно від рівня добробуту та статків сім'ї. Разом з тим, на нашу думку, народжуваність як результат свідомого вибору людей, хоча і перебуває під суттєвим впливом фактора матеріального благополуччя, однак не залежить від нього безпосередньо. Подібні висновки містяться і у [1, с. 72], де акцентується на майже повній відсутності руху кривої народжуваності по висхідній у більш багатих групах населення, де нібито має проявлятися позитивний вплив високого рівня добробуту на дитородну активність. Такий взаємозв'язок, а точніше його відсутність, названий у зазначеній праці «феноменом».

Звісно, застосування цього поняття не означає, що наука торкнулася чогось надзвичайного. Тут під феноменом розуміється певний компонент загальної закономірності, цілісності, а сам термін у такому контексті здавна застосовується у наукових працях з психології. В даному випадку важко переоцінити точність такого психолого-економічного підходу. Спробуємо це пояснити.

На думку автора, на динаміку народжуваності впливає не стільки сам добробут родини, скільки те, «в який спосіб», «попри що» або «жертвуючи чим» такого рівня добробуту досягнуто. Саме ці чинники визначатимуть можливість формування та збереження високого соціально-психологічного тону людини, яка має бути готовою до зачаття, виношування, народження та виховання дитини за нездоланного впливу різноманітних агресивних факторів зовнішнього середовища. Адже насправді проблема полягає не в тому, чи зможе сім'я одягнути свою дитину або нагодувати її — є різні шляхи якісного розв'язання цих питань, що не вимагають таких вже й великих трат сімейного статку. Річ в іншому — яким чином цей статок створюється, і чи вистачить у пересічній сімейній парі наснаги та сил після його формування ще й на репродуктивні настанови. Відповідно, сьогодні у загальноукраїнських масштабах варто дати відповідь на питання про те, як забезпечити соціально-психологічну готовність сім'ї до народження та виховання дитини в державі, де такі кроки вимагають справжньої самопожертви — відмови і від повноцінного сімейного дозвілля, і від розкоші перебувати у врівноваженому психічному стані.

Разом з тим, при вивченні ролі матеріального добробуту в процесі посилення репродуктивної активності населення, на окрему увагу заслуговує проблематика надання допомоги при народженні. На нашу думку, чинна практика диференціації таких виплат в Україні є дієвим інструментом спонукання сімей до народження чергової дитини. Хоча, варто зауважити, що висловлюються різні думки щодо ефективності подібних заходів. Та й самі майбутні батьки оцінюють їх впливовість по-різному. В чому причина такої ситуації?

Зі студентської лави ми пам'ятаємо, що у психічному світі людини під впливом зовнішніх стимулів та незадоволених внутрішніх потреб невинно формуються різні мотиви. Проте поведінка індивіда в реальності залежатиме не від усіх, а лише від актуалізованих мотивів — інші консервуються або відкидаються назавжди. Крім того, загальний механізм активації чи відторгнення мотивів містить не одну, а дві альтернативні траєкторії, за якими можуть розгортатися події. У першому випадку домінуватимуть когнітивно-оціночні процеси, а у другому — психіка людини оперуватиме вже сформованими настановами, що ґрунтуватимуться на досвіді індивіда, набутому внаслідок перебування в подібній ситуації у минулому.

Іншими словами, якщо ми говоримо про активізацію народжуваності в Україні, то варто усвідомлювати необхідність формування у широкого загалу населення адекватних репродуктивно-орієнтованих мотиваційних станів. При цьому спонукально-заохочувальний інструментарій має бути принципово різним для різних категорій потенційних батьків. Адже одні вже випробували на собі всю складність виховання дітей, а інші, вдаючись до репродуктивної поведінки, керуватимуться лише обмеженими уявленнями про переваги чи труднощі батьківства. І якщо для активації мотиваційної сфери останніх іноді достатньо просто звернутися до ментальних стереотипів про “справжню сім'ю”, “кохану дружину”, “спроможного батька” чи “люблячу матір”, то для перших, які вже добре усвідомлюють чого варте виростити дитину за відсутності розвиненої соціальної інфраструктури та достатнього матеріального забезпечення, таких звернень до ідеалізованих образів виявиться замало. Тут необхідно застосовувати конкретніші мотиватори репродуктивної поведінки населення, яке не надто квапиться народжувати дитину вдруге або втретє.

Так, через анкетування студентської молоді автор зафіксував мізерність частки респондентів (0,8%), які вважають, що “*пристойна державна допомога при народженні дитини та протягом перших років її життя*” спонукатиме сучасну жінку прийняти репродуктивне рішення. На противагу нашим результатам дослідження, у [5], навпаки, зазначається про

достатньо високу частку тих, хто оцінює збільшення допомоги при народженні дитини як істотний мотиватор репродуктивної поведінки (21,8% у 2008 р. та 27% у 2009 р.). Якщо взяти до уваги відмінності у віковій структурі респондентів за різних досліджень (а ми досліджували думки виключно молодого покоління, буденність якого у переважній більшості випадків ще не обтяжена досвідом дитячого виховання), то виявлене “протиріччя” лише доводить правомірність наведених вище висновків автора. Ось чому в процесі реалізації завдань зі збільшення сімей з дітьми другої та третьої черговості народження вкрай необхідно враховувати відмінності у механізмах формування репродуктивних мотивів. Адже якщо у випадку молодих бездітних сімей інформаційно-роз’яснювальна робота є достатньо ефективним заходом, а проблематика державної допомоги дещо відсуватися на другий план, то для сімей, які вже мають дітей, надання значної допомоги при народженні є базовим фактором перегляду та оновлення дітородних орієнтацій.

Зрозуміло, що сама по собі інтенсифікація народжуваності не є самоціллю. Такі наміри мають гармонійно доповнюватися завданнями із забезпечення здоров’я новонароджених дітей. Лише тоді стратегічні пріоритети соціально-економічного розвитку України будуть досяжними, адже якості молодого покоління безсумнівно ляжуть в основу майбутніх ознак людського капіталу держави. Саме тому нині нагальною є потреба в проведенні комплексу заходів, спрямованих не лише на активізацію репродуктивної поведінки населення, а й на забезпечення здоров’я народжених дітей, що в підсумку створить необхідні передумови для формування бажаних кількісних та якісних характеристик людського капіталу України у довгостроковій перспективі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, у процесі активізації репродуктивної поведінки населення України зусилля держави мають бути спрямовані не тільки на зростання добробуту сімей. Це не єдиний пріоритет. Варто пам’ятати й про важливість якісного відновлення соціальної інфраструктури, забезпечення високих соціальних стандартів в українському суспільстві, що дасть змогу переконати молодих людей у можливості їх повноцінного життя як майбутніх батьків, забезпечить на цій основі позитивну динаміку народжуваності в Україні.

Важливість таких кроків обумовлюється тим, що якщо ми й надалі концентруватимемо увагу тільки на проблематиці матеріального благополуччя громадян як визначального фактора відновлення репродуктивних мотивів, то це не сприятиме зростанню рівня народжуваності в Україні у найближчій перспективі. Адже, з одного боку, досягнення бажаного рівня матеріального добробуту та подолання ірраціонального розшарування суспільства за ознакою сімейних статків вже “завтра” є досить сумнівним. З іншого — навряд такі сумніви взагалі колись розвіються, якщо найближчим часом держава не уникне подальшого загострення репродуктивно-відтворювальних проблем, а отже, і проблем забезпеченості робочою силою у загальнонаціональних масштабах, без чого наміри та спроби досягнення сталого соціально-економічного розвитку позбавлені всякого змісту.

Джерела

1. *Україна на шляху до п’ятнадцятої річниці Міжнародної конференції з народонаселення та розвитку: Стан реалізації Україною Програми дій МКНР протягом 1994–2009 рр.* — К.: «День Печати», 2009. — 123 с.
2. *Скотт Вульф. Человеческое развитие в зеркале статистики: Как читать цифры?* / Региональное бюро ПРООН по странам Европы и Содружества Независимых Государств. — Братислава, 2006. — 307 с.
3. *Шлюб, сім’я та дітородні орієнтації в Україні.* — К.: АДЕФ-Україна, 2008. — 256 с.

4. *Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів.* — К.: АДЕФ-Україна, 2008. — 288 с.

5. *Курило І., Аксьонова С. Як зупинити старіння населення // Праця і зарплата.* — 2009. — № 30 (658). — С. 4–5.

Анотація. У статті охарактеризовано проблеми активізації репродуктивної поведінки населення, а також проаналізовано вплив динаміки народжуваності в Україні на перспективи формування її людського капіталу.

Аннотация: В статье охарактеризованы проблемы активизации репродуктивного поведения населения, а также проанализировано влияние динамики рождаемости в Украине на перспективы формирования ее человеческого капитала.

Summary. Problems of activation of reproductive behavior of the population have been characterized in the article as well as the influence of the birth rate dynamics in Ukraine on the perspectives of its human capital formation has been analyzed. On the basis of analyzing the statistical information and data interpretation got in the result of inquiries of the people of young reproductive age there have been made the conclusions concerning the conditionality of the dynamics of the reproduction of population in Ukraine by the level of socio-economic development of the state, the interconnection of the reproductive preferences of youth with the mentality stereotypes prevailing in the society has been analyzed as well as the specific of the motivation mechanism of the reproductive activity of the population has been specified in the article.

Ключові слова: людський капітал, репродуктивна поведінка, народжуваність, абортівні наміри, мотиваційний механізм репродуктивної активності.

Ключевые слова: человеческий капитал, репродуктивное поведение, рождаемость, абортивные намерения, мотивационный механизм репродуктивной активности.

Key words: humane capital, reproductive behavior, birth rate, abortion intentions, motivation mechanism of the reproductive activity.

Стаття надійшла до редакції журналу 20.11.2009 р.

**НАРОДЖУВАНІСТЬ В УКРАЇНІ
НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОРІЧЧЯ:
СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ, ПЕРСПЕКТИВИ,
НОВІ СОЦІАЛЬНІ ВИКЛИКИ**

УДК 314.3(477)

І.А. КЛОЧАН,
кандидат економічних наук, доцент,
Подільський державний аграрно-технічний університет

РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ НАРОДЖУВАНOSTІ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Сучасний рівень народжуваності в Україні є досить низьким, хоча за сумарним показником народжуваності вона посідає, на відміну від ситуації на початку поточного десятиріччя, вже не останнє місце серед країн Європи. Обвальне зниження народжуваності розпочалось в Україні у 1989 р. Найнижчі її показники були зареєстровані в 2001 р., а починаючи з 2002 р. і до сьогодні спостерігається підвищення народжуваності в Україні. Для подальших прогнозів зміни рівня народжуваності на майбутнє необхідно дослідити основні чинники, що сприяли зростанню народжуваності в 2003–2008 рр. та тенденції їх зміни. При цьому доволі важливим є регіональний аналіз народжуваності, що дасть змогу запровадити диференційовану соціальну політику в регіонах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі питання народжуваності завжди були в центрі наукових досліджень таких учених, як: В.С.Стешенко, О.І.Пісун, О.У.Хомра, І.М.Прибиткова, В.Б.Євтух, Е.М. Лібанова, І.О.Курило, А.М.Марченко, В.М.Новіков, В.В.Онiкiєнко, С.І.Пирожков, Н.А.Фойгт, К.І.Якуба. Проте досить багато аспектів народжуваності потребує більш детального вивчення, особливо, це стосується основних складових, що її формують.

Постановка завдання. Одним з актуальних питань вивчення народжуваності в Україні є детальне дослідження складових, що формують коефіцієнт народжуваності жінок репродуктивного віку в регіонах.

Метою статі є індексний аналіз спеціального коефіцієнта народжуваності протягом 2003–2008 рр., а також визначення основних складових його зміни – інтенсивності вікової народжуваності та впливу на це змін у віковому складі жінок репродуктивного віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. За період 1990–2001 рр. кількість народжених дітей в Україні зменшилась на 280,7 тисяч, або майже на 43%, а спеціальний коефіцієнт народжуваності – на 23,4 п.п. (44%). З 2002 р. народжуваність почала зростати, однак на сьогодні вона ще не досягла рівня 1990 р., а перебуває на рівні 1993–1994 рр. Проте, якщо порівняти 2001 і 2008 рр., то кількість народжень збільшилась на 36%, а спеціальний коефіцієнт народжуваності зріс на 42%.

Аналогічними є тенденції коливання народжуваності за типом поселення, але спеціальний коефіцієнт народжуваності у сільській місцевості, порівняно з містами, був вищим у 1990 р. на 15,7 п.п. (32%), а станом на 2008 р. розрив зменшився до 10,1 п.п. (26%) через більш швидкі темпи зростання у поточному десятиріччі рівня народжуваності міського населення.

В середньому по Україні спеціальний коефіцієнт народжуваності за період 2003–2008 рр. зріс з 33‰ до 42‰ (або майже на 30%). За даний період істотно змінилася інтенсивність народжень у кожній віковій групі, за рахунок якої спеціальний коефіцієнт народжуваності зріс на 24%, або на 8,1 п.п. Зміна структури жінок репродуктивного віку також призвела до зростання народжуваності на 5%, або на 1,6 п.п. У сумарному впливі цих двох факторів на зростання спеціального коефіцієнта народжуваності більшим виявився вплив інтенсивності народжуваності у вікових групах, що становить 84% сукупного впливу, тобто динаміка частоти народжень за віком є визначальним чинником зростання народжуваності в Україні за останні шість років.

Індексний аналіз динаміки спеціального коефіцієнта народжуваності за типами поселень протягом 2003–2008 рр. (табл. 1) свідчить про відмінності щодо факторів зростання спеціального коефіцієнта народжуваності. В міських поселеннях за останні 5 років він зріс на 9,9 п.п. (33%), але при цьому найбільш значне зростання спостерігалось в 2006 та 2008 рр., за які зростання народжуваності жінок репродуктивного віку становило 2,8 та 3,5 п.п. відповідно. Вплив структури жінок віком 15–49 років є досить значним і в динаміці коливається у межах 19–25%, за винятком 2005 року, в якому він склав 42%.

Таблиця 1

**Індексний аналіз спеціального коефіцієнта народжуваності населення
у 2004–2008 роках (порівняно з 2003)*, промільні пункти**

Роки	Міські поселення			Сільська місцевість		
	Загальна зміна	в тому числі за рахунок		Загальна зміна	в тому числі за рахунок	
		вікової народжуваності	структури жінок віком 15–49 років		вікової народжуваності	структури жінок віком 15–49 років
2004	2,14	1,62	0,52	0,40	0,47	-0,07
2005	2,32	1,35	0,97	0,23	0,29	-0,06
2006	5,13	3,79	1,34	3,87	3,75	0,12
2007	6,32	4,61	1,70	5,57	5,07	0,50
2008	9,91	7,94	1,97	9,26	8,37	0,89

*Джерело: розрахунки за даними Державного комітету статистики

У сільського населення спеціальний коефіцієнт народжуваності в 2003–2008 рр. зріс на 9,3 п.п., або 23%, але при цьому у 2004–2005 рр. спостерігалось незначне зростання рівня народжуваності на 0,2–0,4 п.п. Рівень народжуваності починає різко зростати саме у 2006 та 2008 рр. При цьому, на відміну від міських жителів, вплив структури жінок репродуктивного віку на спеціальний коефіцієнт народжуваності незначний і в 2007–2008 рр. становив 9–10%, а в 2004–2005 рр. цей фактор справляв негативний вплив, що пов'язано зі змінами в структурі жінок дітородного віку на користь старших вікових груп.

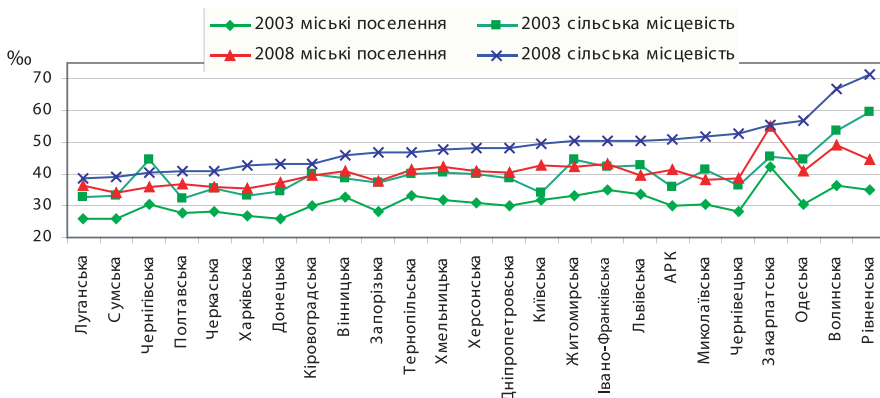
Слід зазначити, що в обох типах поселень є спільна тенденція зростання спеціального коефіцієнта народжуваності у 2006 і 2008 роках. Дане явище можна пов'язати із впливом вагової одноразової допомоги при народженні дитини, яка діє з 1 квітня 2005 року (становила 8497 грн.), а з 1 січня 2008 року зросла, залежно від черговості народження дитини, до дванадцяти з половиною (перша дитина) — п'ятдесяти тисяч гривень (третя і наступні діти). Але, як свідчить європейський досвід, одноразова допомога при народженні дитини сприяє тимчасовому зростанню народжуваності, за яким може відбутись його зниження. Адже, як правило, соціальні виплати сприяють зрушенням лише у календарі народжень, тобто реалізації запланованих на пізніші терміни народжень.

Звичайно, існують і відверто негативні оцінки одноразової грошової допомоги при народженні дітей, які базуються на припущеннях щодо зростання народжень у маргінальних сім'ях лише з метою отримання матеріальної винагороди. У будь-якому випадку, крім грошової “винагороди” за народження дитини, держава має забезпечити ширший комплекс умов, сприятливих для зростання здорових дітей.

Слід також спинитись на відмінностях впливу вікової структури жінок репродуктивного віку на зміну спеціального коефіцієнта народжуваності в селах і містах України. У сільській місцевості вплив структури жінок є доволі малим і становить 9—10%, тоді як в містах —20—27%. Тобто у селах підвищення спеціального коефіцієнта зумовлено в основному безпосереднім зростанням повікової народжуваності жінок репродуктивного віку, тоді як в містах значну роль відіграє покращення структури жінок репродуктивного віку у бік збільшення частки молодих жінок з високою народжуваністю.

Згідно з прогнозом основних параметрів демографічного розвитку України очікується, що покращення вікової структури жінок репродуктивного віку, а саме — збільшення частки її найактивнішої щодо дітонародження частини (що нині позитивно впливає на динаміку народжуваності в країні), збережеться лише до початку другої декади ХХІ століття, після чого перспективи підвищення рівня народжуваності залежатимуть виключно від росту дітородної активності населення [3, с. 68].

Регіональні зміни спеціального коефіцієнта народжуваності за типами поселень у 2003—2008 рр. (рис.1) свідчать про його підвищення. Винятком є лише сільське населення Чернігівської області, де народжуваність знизилася на 4,2 п.п., або 9%.

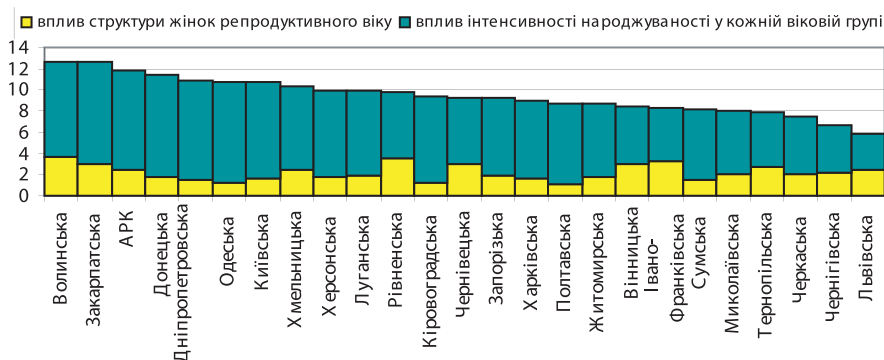
Джерело: дані Державного комітету статистики

Рис. 1. Спеціальний коефіцієнт народжуваності в міських поселеннях та сільській місцевості регіонів України у 2003 та 2008 рр.

Лідером в абсолютному і відносному зростанні спеціального коефіцієнта народжуваності є сільське населення Чернівецької та Київської областей, у яких за п'ять останніх років відбулося зростання на 16,4 п.п. і 15,7 п.п., що становило, відповідно, 44% та 45%. Серед міського населення найвищі темпи зростання були у Донецькій області – 11,5 п.п., або 44%. При чому простежується закономірність – у регіонах з доволі низькими спеціальними коефіцієнтами народжуваності вищі темпи їх зростання.

Така закономірність стосується і міського та сільського населення регіонів України. Народжуваність жінок репродуктивного віку міського населення історично є нижчою порівняно з сільським, тому темпи приросту у 2003–2008 рр. у містах становили по регіонах 17–44%, а в селах – 9–45%. За рахунок цього розрив між спеціальними коефіцієнтами народжуваності сільського і міського населення у регіонах у 2008 р. знизився до 1–61%, тоді як у 2003 р. становив 8–71%.

Для визначення регіональних аспектів зміни спеціального коефіцієнта народжуваності за видами поселень також було проведено індексний аналіз по областях України. У міському населенні (рис. 2) за останні шість років відбулося зростання спеціального коефіцієнта народжуваності по всіх областях України у межах 5,9–12,7 п.п. Найбільше він зріс (на 12,7 п.п.) в Закарпатській і Волинській областях, а найменше у Львівській – на 5,9 п.п.

Джерело: розрахунки за даними Державного комітету статистики

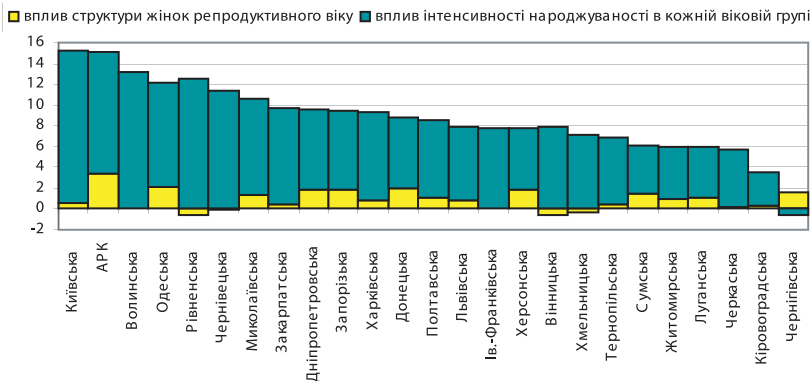
Рис. 2. Зміна спеціального коефіцієнта народжуваності для міських жителів по регіонах України у 2003–2008 роках за рахунок окремих факторів, промільні пункти

На зростання спеціального коефіцієнта народжуваності у міських поселеннях регіонів країни позитивно вплинули і покращення вікової структури жінок репродуктивного віку, і підвищення повікових коефіцієнтів народжуваності. Вплив останнього є визначальним і формує зростання спеціального коефіцієнта по областях на 58–89%. Але при цьому є регіони, в яких і вплив покращення вікової структури жінок є досить вагомим. Так, у Львівській області зростання спеціального коефіцієнта народжуваності на 42% зумовлено покращенням вікової структури. Ще у шести областях частка впливу покращення вікової структури жінок у динаміці спеціального коефіцієнта народжуваності становила 30–40%. У восьми областях вона коливалась у межах 20–30%, а ще в десяти – 10–20%. Слід зауважити, що найвищий рівень зростання спеціального коефіцієнта народжуваності в межах 10–12,6 п.п. є саме в тих областях, де вплив вікової структури жінок не дуже значний (в межах 11–28%).

Найвища частка впливу вікової структури жінок репродуктивного віку на зростання спеціального коефіцієнта народжуваності в областях, де досить високою є частка сільського населення (40–59%). Можна зробити висновок, що покращення вікової структури жінок репродуктивного віку в містах пов'язано зі зростанням частки молодих жінок 20–30 років і зумовлено їх переміщенням з сільської місцевості. Для підтвердження було проведено кореляційний аналіз між часткою сільського населення та часткою впливу вікової структури жінок репродуктивного віку на зростання спеціального коефіцієнта народжуваності в областях. Отримано коефіцієнт парної кореляції 0,6, що свідчить про досить тісний зв'язок між досліджуваними показниками і підтверджує вплив урбанізації на підвищення народжуваності міського населення України.

При цьому області з переважно міським населенням, тобто економічно розвинені й урбанізовані (Дніпропетровська, Донецька) за шість років мають значне зростання спеціального коефіцієнта народжуваності на 10,9–11,6 п.п., яке на 85–86% зумовлено підвищенням повікових коефіцієнтів народжуваності. Це можна пояснити економічним зростанням в Україні у 2000–2008 роках, що найбільшою мірою «відчули на собі» саме жителі міст.

Індексний аналіз спеціального коефіцієнта народжуваності у сільських поселеннях в 2003–2008 рр. (рис.3) свідчить про зростання спеціального коефіцієнта народжуваності, яке коливається по областях у межах від 0,9 п.п. до 15,3 п.п. Варіація зміни спеціального коефіцієнта народжуваності в селах становила 38%, тоді як у містах — лише 18%, що свідчить про досить високу варіацію показників зростання досліджуваного індикатора народжуваності у сільській місцевості України.

Джерело: розрахунки за даними Державного комітету статистики

Рис.3. Зміна спеціального коефіцієнта народжуваності для сільських жителів регіонів України у 2003–2008 рр. за рахунок окремих факторів, промільні пункти

Найвище зростання спеціального коефіцієнта народжуваності протягом 2003–2008 років є в Автономній Республіці Крим та Київській області і становить 15,1% та 15,6% відповідно. Найнижче – у Чернігівській області – лише 0,9%.

Слід зазначити, що у сільській місцевості України вплив покращення вікової структури жінок на зміну спеціального коефіцієнта народжуваності є меншим, порівняно з міським населенням, а подекуди й негативним і становить в середньому від -8,8% до

23%, єдиний виняток становить Чернігівська область, де знижувались вікові коефіцієнти народжуваності, і спеціальний коефіцієнт народжуваності зріс за рахунок покращення вікової структури жінок.

В п'яти областях зафіксовано найвищий вплив структурного чинника 20–24%, в шести 10–20%, ще у дев'яти — від 0 до 10%. Причому Волинська і Івано-Франківська області мають незначний вплив вікової структури 0,2–0,3%. А в чотирьох областях у сільського населення спостерігається негативний вплив вікової структури жінок репродуктивного віку, що зумовлено зростанням частки жінок старше 35 років: це Чернівецька (-1%), Хмельницька (-4%), Рівненська (-5%) і Вінницька (-9%) області. Але високе зростання спеціального коефіцієнта народжуваності (в межах 10–15 п.п.) відбувається і в областях з досить високим впливом структури населення, і з незначним. Так, в Автономній Республіці Крим спеціальний коефіцієнт народжуваності зріс на 15,1 п.п., а частка впливу покращення вікової структури жінок становить 22%, в Київській області зростання коефіцієнта було аналогічним, але вплив вікової структури жінок репродуктивного віку становив лише 4%. У Рівненській області зростання коефіцієнта становило 11,7 п.п., але вікова структура вплинула негативно, зумовивши зниження спеціального коефіцієнта на 5,4 п.п.

Висновок. Позитивні тенденції зростання народжуваності в Україні, що склалися у 2003–2008 рр., зумовлені значною мірою зростанням інтенсивності народжуваності жінок репродуктивного віку. Хоча значним є вплив покращення структури жінок репродуктивного віку в міських поселеннях. Це особливо помітно в регіональному розрізі, де покращення вікової структури жінок у віці 15–49 років в сукупному впливі зростання спеціального коефіцієнта народжуваності в окремих регіонах сягало 42 відсотків. Причому у сільського населення цих же регіонів вплив даного чинника був незначним або взагалі негативним. Це в основному області з досить високою часткою (40–59%) сільського населення. Тому, поряд з соціальною політикою держави, з метою підвищення народжуваності, необхідна зважена політика щодо підтримки розвитку сільських територій, де історично склалась висока народжуваність і які є джерелом культурного та духовного надбання України.

Джерела

1. *Демография и статистика населения: Учебник* /И.И.Елисеева, Э.К.Васильева, М.А.Клупт и др.; Под ред. И.И.Елисеевой. — М.: Финансы и статистика, 2006. —688 с.
2. *Офіційний сайт Державного комітету статистики України* [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://www.ukrstat.gov.ua/>
3. *Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів.* — К.: АДЕФ-Україна, 2008. — 288 с.
4. *Курило І.О.* Тенденції народжуваності в Україні у контексті подальшої трансформації суспільства // *Демографія та соціальна економіка.*—2006.—№1.— С.38–45.
5. *Борисов В. А.* Демография. — М.: Издательский дом NOTABENE, 1999. — 272 с.

Анотація. У статті проведено індексний аналіз спеціального коефіцієнта народжуваності в 2003–2008 роках. Визначено вплив повікової народжуваності та вікової структури жінок репродуктивного віку на народжуваність міського і сільського населення регіонів України.

Аннотация. В статье анализируется динамика специального коэффициента рождаемости в 2003–2008 годах. Проведен индексный анализ влияния возрастной структуры женщин репродуктивного возраста и повозрастных коэффициентов рождаемости городского и сельского населения по регионам Украины.

Summary. In the article the index analysis of the special coefficient of birth-rate is conducted in 2003-2008 years. Certainly influence of age-old birth-rate and age-dependent structure of women of genital age on the birth-rate of urban and rural population of regions of Ukraine. Considerable influence of improvement of age-dependent structure of women of genital age is set on a birth-rate in all regions of urban population of Ukraine. In rural locality this factor plays as negative so positive role. Influence of urbanization of population is on the whole marked on a birth-rate in the regions of Ukraine. Thus a rural population has higher variation of age-old birth-rate. In 2008 year a quantity of women age 0-14 years is on 38,5% less than, than by age 15-30 years, that is why on a prospect the decline of birth-rate is forecast due to diminishing of amount of women of genital age.

Ключові слова: народжуваність, спеціальний коефіцієнт народжуваності, репродуктивний вік, вікова структура.

Ключевые слова: рождаемость, специальный коэффициент рождаемости, репродуктивный возраст, возрастная структура.

Keywords: birth-rate, special coefficient of birth-rate, genesial age, age-related structure.

Стаття надійшла до редакції журналу 08.12. 2009 р.

УДК 314.3:614.876 (477)

*Н.Ф. ДУБОВА,
кандидат медичних наук,
Н.В. ГУНЬКО,
кандидат географічних наук,
ДУ “Науковий центр радіаційної медицини АМН України”*

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ НАРОДЖУВАНOSTІ НА РАДІОАКТИВНО ЗАБРУДНЕНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

Вступ. Перебіг народжуваності в Україні за роки незалежності позначився істотними структурними зрушеннями. Спеціалізовані дослідження свідчать, що падіння життєвого рівня, безробіття та часткова зайнятість, соціально-економічний дискомфорт, обумовлений відсутністю віри у краще майбутнє, змушують значно більшою мірою, ніж раніше, обмежувати розмір сім'ї [1–3]. Навіть у селах, де традиційно народжуваність була вищою, ніж у містах, та наявність двох–трьох поколінь родичів у сім'ї відповідала стійким традиціям шлюбно-сімейної ментальності українського народу, є тенденція до зниження рівнів народжуваності [4].

Оскільки населення будь-якого регіону, з біологічної точки зору, однакове, то розбіжність у показниках відтворення населення на окремо взятих територіях обумовлена впливом сприятливих і несприятливих для здоров'я і життя людини умов праці, побуту, охорони здоров'я.

Постановка проблеми. Іонізуюче випромінювання та його дію на здоров'я людини вивчають понад сто років. Спектр досліджень доволі широкий – від медичного використання радіоізотопів до впливу наслідків радіаційних аварій.

Результати науково-практичних робіт щодо впливу радіаційного чинника на відтворення населення свідчать, що тривале опромінення одного або обох батьків у репродуктивному віці при професійному, лікувальному, випадковому або хронічному опроміненні впливає на стан здоров'я нащадків. Доведено також негативну дію радіації на плід в утробі матері, перебіг вагітності та пологів. Дані літератури свідчать про чутливість плоду та дитячого організму до малих доз радіації.

Згідно з законами України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” та “Про правовий режим територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи” територія

України розподілена на 4 зони за щільністю радіоактивного забруднення ґрунтів і дозою опромінення населення. Разом з тим відсутня медико-статистична інформація щодо народжуваності на територіях з різним рівнем радіоактивного забруднення.

Тому упродовж 2006–2008 рр. у ДУ “НЦРМ АМН України” (лабораторія медичної демографії Інституту радіаційної гігієни та епідеміології) виконувалась НДР “Медико-демографічний аналіз та оцінка здоров’я жителів зон радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи; розробка рекомендацій щодо його збереження” (№ державної реєстрації 0106U002353), в рамках якої проведено ретроспективне дослідження, що мало за мету визначити особливості кількісних змін показників народжуваності залежно від зон радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи (ЧК). Для цього було поставлено такі завдання: збір інформації щодо чисельності жителів радіоактивно забруднених територій (РЗТ) у розрізі зон забруднення, кількості народжень; розрахунки показників та аналіз стану народжуваності.

Аналіз основних наукових досліджень і публікацій. Численні наукові дослідження щодо наслідків впливу викиду радіоактивних речовин у довкілля у квітні 1986 р. внаслідок ЧК на здоров’я популяцій найбільш постраждалих держав – Білорусі, України та Росії здійснюють за самостійними програмами і напрямками.

Уряд України, МОЗ, МНС, АМН України та НАН України впродовж післяаварійного періоду приділяють значну увагу подоланню негативних наслідків ЧК та отриманню достовірної інформації щодо стану здоров’я потерпілого населення країни (обстеження, лікування, оздоровлення та узагальнення даних), медико-демографічної ситуації на РЗТ та інформуванню широкого кола населення [5–8].

Екологічне неблагополуччя після Чорнобильської катастрофи дало поштовх до різноманітних досліджень її наслідків. Частиною загальнодержавної програми з мінімізації наслідків ЧК є дослідження медико-демографічних процесів на РЗТ, та у різних категорій постраждалих. Так, умови життя та праці, основні напрями соціально-економічної та соціально-психологічної реабілітації постраждалих у постчорнобильський період аналізують співробітники Інституту соціології НАН України [9–11].

Ситуаційний аналіз демографічної та соціальної структур населення РЗТ, а також аналіз впливу ЧК на здоров’я популяції населення України здійснювали науковці Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України [12].

Особливості соціально-економічних умов життєдіяльності населення РЗТ досліджували співробітники Ради по вивченню продуктивних сил України [13].

Провідною установою щодо вивчення медичних наслідків ЧК є ДУ “Науковий центр радіаційної медицини АМН України”. В попередні роки досліджували народжуваність на РЗТ та особливості відтворення їх жителів без розмежування територій за зонами радіоактивного забруднення [14–15], що засвідчили погіршення репродуктивного здоров’я цієї категорії населення порівняно з контролем.

Матеріали та методика. Об’єктом дослідження було відтворення населення України після аварії на ЧАЕС. Предметом дослідження – народжуваність мешканців радіоактивно забруднених територій. Слід зазначити, що просторова специфіка забруднення радіонуклідами територій України (2294 населених пункти із 73 адміністративних районів 12 областей) не збігається з адміністративно-територіальним поділом, за яким прийнято збирати та опрацьовувати статистичну інформацію щодо народонаселення. Тому недостатньо дослідженими залишалися питання щодо стану здоров’я жителів у розрізі зон радіоактивного забруднення. Складність отримання статистичної інформації на рівні

населених пунктів змушує проводити не суцільні, а вибіркові дослідження. Тому з усіх постраждалих територій відібрано найбільш радіоактивно забруднені райони (Народицький, Овруцький, Іванківський, Поліський), в яких 368 населених пунктів відповідно до чинного законодавства щодо рівнів радіоактивного забруднення розподілені за зонами таким чином: зона 2 – 75, зона 3 – 167, зона 4 – 126. Контролем було населення України в цілому.

Аналізували основні демографічні показники, у тому числі чисельності населення, та абсолютні і відносні показники, що характеризують народжуваність (кількість народжених усього, хлопчиків та дівчаток, співвідношення статей новонароджених, смертність немовлят, мертвонароджуваність, загальна народжуваність). Період спостереження – 1991–2005 роки.

Як джерело інформації використовували дані Держкомстату України (форма № 3 (Чорнобиль) – “Звіт про чисельність населення, яке проживає в зонах радіоактивного забруднення внаслідок катастрофи на ЧАЕС”; знеособлені узагальнені дані щодо кількості народжених у розрізі населених пунктів (дані із актів записів про народження).

Із загального масиву інформації щодо випадків народжень (20,4 тис.) у ручному режимі здійснено відбір і групування даних за зонами радіоактивного забруднення (зона 2 – 2030, зона 3 – 13529, зона 4 – 4833). Отримані абсолютні дані використали для розрахунків відносних показників. У дослідженні застосовано демографічні, математико-статистичні та програмно-технологічні (STATGRAPHICS, Microsoft Excel) методи.

Виклад основного матеріалу. Обговорення питання народжуваності на радіоактивно забруднених територіях необхідно розпочати з головного фактора демографічних змін у досліджуваних районах – зменшення чисельності населення за рахунок організованого гарантованого (зона 2) і добровільного (зона 3) відселення жителів, яке є державним заходом протирадіаційного захисту жителів РЗТ. Як видно з даних табл. 1, головним чинником змін людності зон 2 та 3 тривалий час був міграційний відтік населення, внесок якого у загальне зменшення сягав упродовж 1991–2000 рр. 52–98 %, подальші – переважанням померлих над народженими, що є наслідком змін вікового складу жителів, які залишились мешкати у забруднених місцевостях. Зменшення людності було найінтенсивнішим у зоні 2 – на 88,5 % та зоні 4 – на 40 %, найменшим – у зоні 3 – на 10 %.

Порівняно з 1991 р. у 2005 р. на досліджуваних територіях зросла частка осіб у віці 15–59 років (за винятком населених пунктів зони 2 Київської обл., де практично завершено організоване переселення жителів) та зменшилась частка осіб віком понад 60 років.

За 1991–2005 рр. відділи РАГСу зареєстрували 20393 новонароджених, з них: 10 % від загальної кількості по зоні 2; 66,3 % – по зоні 3 та 23,7 % – по зоні 4. У складі новонароджених переважали хлопчики. Їх частка за зонами складала, відповідно, 52,9 %, 51,6 % та 50,1 %.

Кількість народжених зменшувалась щорічно з 1992 р. по 2004 р. (рис. 1). Якщо у 1991 р. у зоні 2 народилося 338 немовлят (185 хлопчиків та 153 дівчаток), то у 2005 – 39 (26 хлопчиків та 13 дівчаток), тобто кількість новонароджених зменшилась у 9 разів. У зоні 3, відповідно, – 1024 (515 хлопчиків та 509 дівчаток) та 683 немовляти (359 хлопчиків та 324 дівчинки), зменшення – на 31,2 %; у зоні 4, відповідно, – 440 (232 хлопчики та 208 дівчаток) та 254 немовляти (121 хлопчик та 133 дівчинки), зменшення – на 42,3 %.

Таблиця 1

Чинники зміни людності за зонами радіоактивного забруднення досліджуваних районів, 1991,1995, 2000, 2004 та 2005 рр., осіб

Роки	Загальне зменшення(-)/приріст (+) чисельності населення ¹	у т. ч.:			
		міграційний убуток (-)/приріст (+)		природний убуток ²	
		осіб	%	осіб	%
зона 2					
1991	-8304	-8143	98,06	-161	1,94
1995	-3538	-3454	97,63	-84	2,37
2000	-361	-254	70,36	-107	29,64
2004	-207	-125	60,39	-82	39,61
2005	-144	-79	54,86	-65	45,14
зона 3					
1991	- 5486	- 4986	90,89	- 500	9,11
1995	- 1358	- 746	54,93	- 612	45,07
2000	- 1700	- 888	52,24	- 812	47,76
2004	- 1332	- 310	23,27	- 1022	76,73
2005	- 160	+954	-596,25	- 1114	696,25
зона 4					
1991	4199	4683	111,53	- 484	-11,53
1995	-1152	-545	47,31	-607	52,69
2000	-490	171	-34,90	-661	134,90
2004	-710	43	-6,06	-753	106,06
2005	-744	102	-13,71	-846	113,71

Джерело: 1. Розрахунки авторів за даними форми № 3 (Чорнобиль)

2. Розрахунки авторів за даними актів записів про народження та смерть

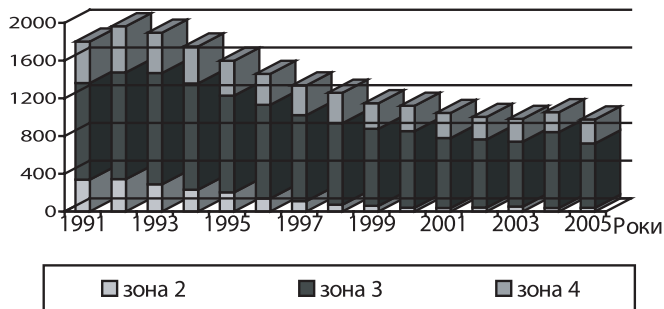

Рис. 1. Кількість новонароджених за зонами радіоактивного забруднення, 1991–2005 рр., райони дослідження, осіб

Частка народжених дітей у зоні 2 в загальній сукупності малюків після 2000 р. становила 3,5–4,2 %, тоді як у 1991–1995 рр. (період активного переселення) була 13–19 %. Відсоток народжень у зоні 4 весь період спостережень був на рівні 20–26 %; у зоні 3 – 27–76 %. Роком мінімальної народжуваності став 2004 р. для зон 2 і 4 та 2005 р. – для зони 3.

Дослідження показало, що у загальній кількості новонароджених 2,2 % дітей народжено матерями, які не були мешканками територій відповідних сільських чи міських рад. Розрахунки свідчать, що кількість дітей, народжених матерями-мігрантками, значно різниться залежно від зон радіоактивного забруднення: від 0,9 % від загальної кількості зареєстрованих малюків у зоні 4 (до 2003 р. всі діти були народжені місцевими жителями), до 5,0 % – у зоні 2. Максимумом таких випадків по зоні 2 був 2003 р. (21,4 % від усіх дітей), по зоні 3 – 1999 р. (10,4 %). Виявлена особливість потребує додаткового вивчення причин, які спонукають осіб активного репродуктивного віку до переїзду та народження нащадків на РЗТ.

За існуючими уявленнями співвідношення статей при народженні є одним з найбільш специфічних показників генетичного впливу іонізуючого випромінювання на людину. В останні двадцять років у країні в цілому співвідношення статей у складі новонароджених залишається сталою величиною і становить 106–107 хлопчиків на 100 дівчаток. Дослідження показало, що упродовж 1991–2005 рр. кожній із зон була притаманна варіабельність значень: зона 2 – в межах 60–200 хлопчиків на 100 дівчаток; відповідно зона 3 – 98–119, зона 4 – 87–130. Такий розкид значень може бути як наслідком малої кількості новонароджених в окремі роки, так і значною похибкою розрахунків за даної умови. Водночас розрахунки показують, що по районах співвідношення статей новонароджених за весь період становило 107 хлопчиків на 100 дівчаток; по зоні 2 – 112, по зоні 3 – 107, по зоні 4 – 104. Тобто порівняно із національними значеннями зона 2 має найвищі числа народжень хлопчиків, зона 3 – у своїх значеннях найближча до них, зона 4 – має найнижчі значення.

Розрахунки свідчать, що середньохронологічний рівень народжуваності за 1991–2005 рр. у зоні 2 становив $13,87 \pm 2,97$ ‰, у зоні 3 – $10,5 \pm 1,8$ ‰, у зоні 4 – $8,04 \pm 0,85$ ‰, в Україні – $9,2 \pm 1,3$ ‰. При цьому регресійний аналіз виявив статистично вірогідне ($p < 0,01$) зниження показника по всіх територіях: у зоні 2 рівень з щорічним темпом зниження 0,36 ‰, у зоні 3 – 0,34 ‰, у зоні 4 – 0,15 ‰, в Україні – 0,23 ‰.

За даними, що подано на рис. 2, найвищий рівень народжуваності за період спостереження реєструвався у населених пунктах зони 2, де виявлено окремі періоди підвищення народжуваності (1992–1997 рр. та 2001–2004 рр.).

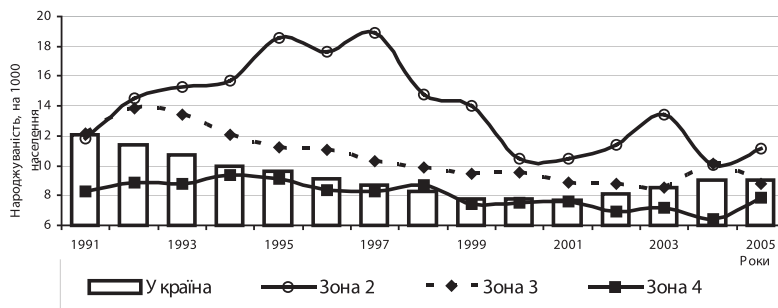

Рис. 2. Динаміка народжуваності населення України і зон 2, 3, 4 (райони дослідження) упродовж 1991–2005 рр., на 1000 населення

На нашу думку, це є результатом соціальної політики держави щодо заохочення переселення, коли розмір соціальної допомоги розраховували залежно від кількості осіб у сім'ї (наприклад, компенсації за майно, грошові допомоги на переселення, площа наданого житла), що стимулювало сім'ї до народження дітей.

На теперішній час народжуваність у зоні 2 становить 11,1 ‰, тоді як у зоні 4 – 7,9 ‰, у зоні 3 – 8,8 ‰, в Україні – 9,0 ‰, у 1991 р. вона була, відповідно, 11,8 ‰, 8,27 ‰, 12,13 ‰, 12,1 ‰.

Найнижчий рівень народжуваності в Україні (7,7 ‰) був у 2001 р., у зоні 3 – у 2003 р. (8,6 ‰), у зоні 2 та 4 – у 2004 р. (10,1 ‰ та 6,4 ‰ відповідно). Результати статистичного порівняння народжуваності за зонами упродовж 1991–2005 рр. (табл. 2) із загальнодержавними показниками (t–статистика) свідчать, що рівень народжуваності був вірогідно вищим у зонах 2 і 3 та нижчим – у зоні 4.

Таблиця 2

Порівняльний аналіз народжуваності за 1991–2005 рр. на радіоактивно забруднених територіях (зони 2, 3, 4) із загальнодержавними показниками, ‰

Україна	2 зона	3 зона	4 зона
9,2±1,34 ‰	13,9± 3,0 ‰	10,53±1,69 ‰	8,04±0,85 ‰
	T = -5,55	T = - 2,38	T = -2,82
	p<0,0006	p<0, 02	p<0,009

Джерело: Розрахунки авторів за даними розробки актів записів про народження

У забруднених місцевостях достовірно ($p<0,05$) зменшилась мертвонароджуваність. Ця позитивна тенденція останнім часом спостерігається і в Україні в цілому.

Висновки, пропозиції та перспективи подальших досліджень. Отримані нами результати дослідження загалом підтверджують відомі дані щодо наявних несприятливих тенденцій у динаміці народжуваності населення країни. Однак за однотипності тенденцій, порівняно з Україною, народжуваність була, вірогідно, вищою у зонах 2 і 3 та нижчою – у зоні 4. Враховуючи, що значний проміжок часу при організованому переселенні жителів зон 2 та 3 перевага надавалася сім'ям, які мали у складі малолітніх дітей та вагітних жінок, можливо припустити, що репродуктивні мотивації людей знайшли відображення у збільшенні кількості народжених дітей до початку переселення.

Враховуючи, що на РЗТ України проживає понад 2,1 млн. осіб, у тому числі понад 375 тис. дітей віком до 14 років, у регіональних програмах провідними повинні стати заходи щодо запобігання їх хронічного опромінення (посилення протирадіаційного захисту населення), своєчасного і в повному обсязі надання потерпілим пільг і компенсацій відповідно до чинного законодавства, реабілітації РЗТ.

Та обставина, що РЗТ зберігають дещо “підвищену” (на загальноукраїнському тлі) народжуваність і є помітною складовою послідовно “танучого” демографічного потенціалу України, надзвичайно актуалізує науковий і практичний інтерес до проблем збереження здоров'я дітей і батьків, які мешкають на територіях з підвищеними рівнями радіації.

Проблема збереження здоров'я жителів РЗТ, у тому числі і репродуктивного, за умов його часткової або повної втрати внаслідок негативного комбінованого впливу радіоактивних речовин на їх організм або їхніх дітей, є загальновизнаною і актуальною. Бажано розширити дослідження щодо відтворення населення в розрізі зон радіоактив-

ного забруднення як за рахунок територій, так і аналізу показників, які не залежать від вікової структури — коефіцієнта сумарної народжуваності, бруutto-, нетто-коефіцієнтів відтворення та їх співвідношення.

Джерела

1. *Здоров'я дітей та жінок в Україні* / Відп. редактор В. Тешенко/. — К., 1997. — С. 54—58.
2. *Сучасна демографічна ситуація в Україні: проблеми, перспективи, шляхи поліпшення* (науково-аналітична доповідь). — К.: Ін-т демографії і соціальних досліджень НАН України, 2007. — 60 с.
3. *Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні*. — К.: АДЕФ-Україна, 2008. — 256 с.
4. *Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села*. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. — 468 с.
5. *20 років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє* // Національна доповідь України. — К.: Атіка, 2006. — 223 с.
6. *Про стан подолання наслідків Чорнобильської катастрофи в Україні за 2006—2007 роки. Щорічна Національна доповідь України. / Всеукраїнський НДІ цивільного захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру МНС України*. — К.: Атіка, 2008. — 112 с.
7. *Стан здоров'я потерпілого населення України через 20 років після Чорнобильської катастрофи: у двох частинах*. — Ч. 1. / Міністерство охорони здоров'я України; Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи; Центр медичної статистики МОЗ України; Під ред. Ю.О. Гайдаєва. — К.: НДВП “Техмедекол”, 2007. — 177 с.
8. *Медичні наслідки аварії на Чорнобильській атомній електростанції* / За ред. О.Ф. Возіанова, В.Г. Бебешка, Д.А. Базики. — К.: “ДІА”, 2007. — 800 с.
9. *Соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Національна доповідь України* / Е.М. Лібанова, О.В. Макарова, І.О. Курило, Л.С. Лисогор і ін. — К., 2008. — 143 с.
10. *Чорнобиль і соціум* / Центр соціальних експертиз Ін-ту соціології НАНУ; Відп. ред. д.е.н. Ю.І. Саєнко, к.філ.н. Ю.О. Привалов. — Вип. 12. — К.: ПЦ “Фоліант”, 2006. — 220 с.
11. *Чорнобиль і соціум* / Центр соціальних експертиз Ін-ту соціології НАНУ; Відп. ред. д.е.н. Ю.І. Саєнко, к.філ.н. Ю.О. Привалов. — Вип. 13. — К.: БЦ “Фоліант”, 2007. — 316 с.
12. *Особливості смертності та стану здоров'я населення в регіонах України, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС* // Людський розвиток регіонів України: аналіз і прогноз (колективна монографія) / За ред. Е.М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії і соціальних досліджень НАН України, 2007. — С. 160—178.
13. *Розселення в Україні: проблеми і перспективи* / А.І. Доценко, В.Т. Зінич, О.Т. Великохатько, В.Л. Танцюра. — К.: РППС України НАН України, 2006. — 2006. — 269 с.
14. *Дубова Н.Ф.* Вплив наслідків Чорнобильської катастрофи на народжуваність населення радіоактивно забруднених територій України та шляхи її поліпшення / Автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук. — К., 2002. — 19 с.
15. *Медико-демографічні наслідки Чорнобильської катастрофи в Україні* // Омелянець М.І., Дубова Н.Ф., Гунько Н.В. й ін. — К.: Чорнобильінтерінформ, 2004. — 208 с.

Анотація. У статті проаналізовані тенденції народжуваності у населення різних зон радіоактивного забруднення після Чорнобильської катастрофи за 1991–2005 рр. Виявлено збільшення народжених у жінок-мігранток і найвищий рівень показника народжуваності у зонах 2 і 3 порівняно з контролем. Ймовірною причиною можуть бути встановлені пільги, які залежать від розміру сім'ї при переселенні на «чисті» території України.

Аннотация. В статье проанализированы тенденции рождаемости у населения разных зон радиоактивного загрязнения после Чернобыльской катастрофы за 1991–2005 гг. Вывявлено увеличение родившихся у женщин-мигранток и высокий уровень показателя рождаемости в зонах 2 и 3 в сравнении с контролем. Вероятной причиной могут быть установленные льготы, зависящие от размера семьи при переселении на «чистые» территории Украины.

Summary. This paper presents the analysis of the main characteristics of the birth rate and tendencies in its dynamics among the population of different areas of radioactive pollution due to the Chernobyl accident during the period from 1991 to 2005. It is shown that the main parameters of the birth rate and the pattern of its changes correspond to the flow of this process in the country. Among the peculiarities of the birth rate, the authors mark the domination of babies born to women migrants and a higher level of the index in the areas 2 and 3 in comparison to Ukraine as a whole. Social policy measures taking account of the family size during resettlement of population from the area of radioactive pollution can be the probable cause for such phenomenon.

Ключові слова: Чорнобильська катастрофа, народжуваність, зони радіоактивного забруднення, жителі радіоактивно забруднених територій.

Ключевые слова: Чернобыльская катастрофа, рождаемость, зоны радиоактивного загрязнения, жители радиоактивно загрязненных территорий.

Key words: Chernobyl accident, birth rate, areas of radioactive pollution, population of radioactively polluted areas.

Стаття надійшла до редакції журналу 16.11.2009 р.

УДК 303.444:314.3

О.Г. РОГОЖИН,
кандидат географічних наук,
Інститут проблем національної безпеки РНБО України

ПРОГНОЗУВАННЯ НАРОДЖУВАНOSTІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ОСНОВІ ІМІТАЦІЙНОЇ МОДЕЛІ

Постановка проблеми. Багаторічний світовий досвід засвідчує, що задовільна прогнозна здатність поширеного методу перспективних демографічних розрахунків «пересуванням» вікових груп в поєднанні з методом компонент досягається за умови стабільності тенденцій зміни режиму природного і механічного руху населення. Внаслідок цього період найбільш впевненого прогнозування методом «пересування» вікових груп на основі гіпотез про майбутні значення компонентів відтворення населення становить 10–15 років, а методом екстраполяції часових рядів – лише до 5 років [1, с. 23]).

Підвищення рівня обґрунтованості прогнозів потребує вдосконалення методів прогнозування показників відтворення та міграційного руху населення, чутливих до зміни економічних та медико-соціальних умов. Точність демографічного прогнозування залежить від передбачення змін режиму відтворення, що неможливо без врахування перспективної динаміки низки соціально-економічних показників. Саме цим обумовлена слабка відповідність прогнозованої чисельності сільського населення України реальним даним [2, 3].

Методичною основою для розв'язання цієї проблеми може бути *методологія імітаційного моделювання*, орієнтована на обґрунтування у серії математичних (машинних) експериментів моделі соціально-економічного механізму взаємодій між компонентами демографічної системи, та передбачення на цій основі динаміки показників режиму відтворення населення. Однак ця задача ще не знайшла остаточного вирішення ні в загальній постановці, ні стосовно сільського населення України.

Аналіз стану досліджень і постановка завдання. З 60-х років ХХ ст. основним методичним підходом до імітації процесів відтворення населення в демографічних системах стало моделювання на мікрорівні (домогосподарств) змін демографічних станів індивідів з використанням методу статистичних випробувань Монте-Карло (генерує випадкову величину, що порівнюється з вірогідністю відповідної події). Його розвинули шведські та американські демографи Х. Хюреніус, І. Холмберг, М. Карлссон (моделі народжуваності DM-3 та DM-4), Н.Ф.Р. Крафтс і Н.Дж. Айрленд (імітація формування родини), С. Іноуе

(вивчення політики впливу на народжуваність) [4], запозичили радянські дослідники М.Б. Баркалов (мікроімітаційна модель народжуваності) [5], В.В. Єлізаров [6], О.Г. Волков і Є.Л. Сороко (моделювання розвитку сім'ї) [7]. В сучасній Росії ці розробки продовжили на соціологічному факультеті МГУ А.І. Антонов, В.М. Медков, В.М. Карпова [8, 9, 10]. Однак за такого підходу динаміка демоєкономічних і демосоціальних показників враховується у структурі моделі лише як зовнішній вплив екзогенних змінних, що не додає впевненості при прогнозуванні показників відтворення населення.

Можливим способом подолання цих ускладнень може бути перехід до моделювання соціально-економічного механізму формування демографічної ситуації (обстановки) на популяційному рівні (в країні, регіоні), функціональною основою якого, на думку О.У. Хомри, є демоєкономічні цикли відтворення населення [11, с. 44–45]. Для цього потенційно придатні методичні підходи, розроблені для імітаційного моделювання динаміки еколого-економічних [12] та соціально- і економіко-демографічних систем [13] з метою обґрунтування оптимальних сценаріїв регіонального розвитку.

Уже майже 9 років ми удосконалюємо розроблену на основі згаданих підходів пілотну версію імітаційної моделі соціально-економічного механізму відтворення сільського населення, придатну до машинних експериментів з довгострокового сценарного прогнозування [14].

Метою статті є аналіз результатів прогнозування одного з основних показників відтворення сільського населення — сумарного коефіцієнта народжуваності на основі найновішої версії моделі, відпрацьованої впродовж 2009 р. на масиві даних 1990–2007 рр. (результати прогнозних розрахунків за попередньою версією моделі на масиві даних 1990–2005 рр. наведено в публікації [15, с. 370]).

Особливості моделі, використаної для прогнозування режиму народжуваності сільського населення. В основу імітаційної моделі покладено таку гіпотезу щодо впливу соціально-економічних факторів на демографічні процеси (рис. 1).

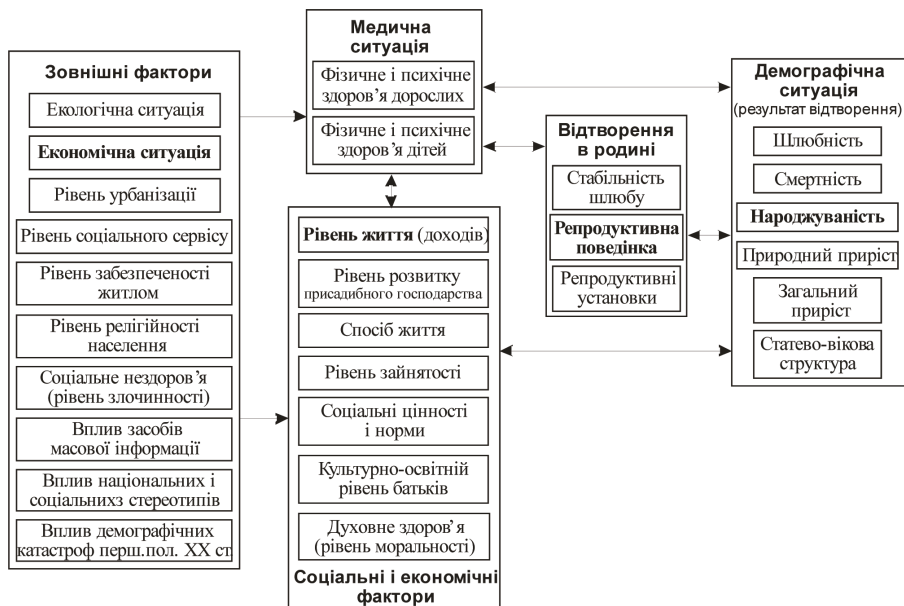

Рис. 1. Теоретична схема сучасного механізму відтворення сільського населення України

«Стартова» структура імітаційної моделі враховує взаємодію 30 змінних, які відображають демографічну ситуацію на селі, та фактори впливу на неї (табл. 1).

Джерела даних і алгоритми розрахунку системних змінних на основі 78 первинних показників докладно описано у [14, с. 199–210]. Більшість змінних розраховують на основі даних офіційних щорічних звітів Держкомстату, показники медичної ситуації – звітів Центру медичної статистики МОЗ України, gr – статистичних звітів Держкомрелігій, ru – даних соціологічних опитувань, Ie – переписів населення і обстежень домогосподарств, I_{su} – результатів виборів (із заповненням лакун між реперними роками методом інтерполяції). Індекс впливу демографічних катастроф (A) задається аналітично за спеціальною методикою, викладеною у [14, с. 53–65].

Таблиця 1

Логічні блоки і системні змінні імітаційної моделі

Блоки моделі	Змінні моделі (показники-індикатори)	
Демографічна ситуація		
Загальний приріст насе- лення	Коефіцієнт загального приросту постійного населення (на 1000 чол. населення)	pr
Вікова структура населен- ня	Індекс вікової структури (відношення коефіцієнтів про- гресивності і демографічного навантаження)	I_s
Міграційний рух населен- ня	Загальний коефіцієнт міграційного приросту	Ms
	Загальний коефіцієнт міграційної рухливості	Mr
Природний приріст на- селення	Нетто коефіцієнт відтворення (жіночого населення)	R_o
Смертність	Стандартизований коефіцієнт смертності	m_o
Народжуваність	Сумарний коефіцієнт народжуваності	F_o
Шлюбність	Загальний коефіцієнт шлюбності	sh
Відтворення в родині		
Репродуктивна поведінка	Показник відкладеної народжуваності	b_{-}
Стабільність шлюбу	Загальний коефіцієнт розлучуваності	ro
Медична ситуація		
Фізичне здоров'я дорос- лих	Індекс фізичного і психічного здоров'я дорослих	Izb
Фізичне здоров'я дітей	Індекс фізичного здоров'я дітей (0—14 років)	Izd
Соціальні і економічні фактори		
Спосіб життя	Рівень зайнятості у присадибному і фермерському господарстві	Ivl
Культурно-освітній рівень	Частка дорослих з вищою освітою (коефіцієнт)	Ie
Духовне здоров'я	Індекс духовного здоров'я	Ish
Соціальні цінності і норми	Індекс ступеня «пострадянської» орієнтації	I_{su}
Рівень життя	Індекс рівня життя	Ilr
Рівень розвитку присадиб- ного господарства	Середній рівень продуктивності господарств населення за рік ($m.grn / ga$)	Par

Рівень зайнятості	Індекс зайнятості у суспільному господарстві	<i>Em</i>
Економічна ситуація	Середньодушовий рівень валової сільськогосподарської продукції за рік (<i>т.грн / чол</i>)	<i>Sec</i>
Екологічна ситуація	Індекс сприятливості екологічної ситуації	<i>Ies</i>
Екзогенні фактори (екзогенні змінні моделі)		
Репродуктивні установки ¹	Середня бажана кількість дітей у середньої сільської жінки в продуктивному віці (15–49 р.)	<i>ru</i>
Рівень урбанізації	Індекс урбанізації	<i>Urb</i>
Забезпеченість житлом	Середньодушовий рівень введення житла на селі	<i>Dw</i>
Рівень соціального сервісу	Індекс рівня соціального сервісу	<i>Rss</i>
Соціальне нездоров'я	Загальний рівень злочинності	<i>zl</i>
Рівень релігійності	Індекс релігійності	<i>Rr</i>
Національні і соціально-культурні стереотипи	Індекс інтенсивності виявлення національних і соціально-культурних стереотипів	<i>Ins</i>
Вплив «mass media»	Індекс інтенсивності впливу «mass media»	<i>Mm</i>
Вплив демографічних катастроф	Індекс середньорічної інтенсивності впливу демографічних катастроф першої половини XX ст.	<i>A</i>

Динаміку кожної ендогенної змінної за 1990–2007 рр. описують лінійним регресійним рівнянням. Досліджено три варіанти регресійних рівнянь:

$$y = \alpha_1 x_1 + \alpha_2 x_2 + \dots + \alpha_k x_k + \varepsilon ; - \text{у стандартній формі аддитивних залежностей} \quad (1)$$

$$\ln y = \alpha_1 \ln x_1 + \alpha_2 \ln x_2 + \dots + \alpha_k \ln x_k + \varepsilon ; - \text{у лінійно-логіфімічній формі}^2 \quad (2)$$

$$(y_t - y_{t-1}) = \alpha_1 y_{t-1} + \alpha_2 x_2 + \alpha_3 x_3 + \dots + \alpha_k x_k + \varepsilon ; - \text{з функцією у формі приросту}^3 \quad (3)$$

Оскільки в нашому розпорядженні були лише короткі динамічні ряди варіації середньорічних значень медико-демографічних показників (за 18 років, 1990–2007 рр.), задля збільшення величини вибірки застосовано «мішаний», територіально-часовий підхід до побудови регресійних залежностей. Це щонайменше на порядок збільшило «навчальну» вибірку моделі (тобто масив даних, на основі яких розраховують коефіцієнти регресійних рівнянь).

Такий підхід дає змогу здійснювати середньострокове прогнозування з урахуванням тенденцій зміни параметрів і в часі, і по територіях, причому зі значно меншими вимогами до потужності вибірки змінних моделі по $t \approx 10$ років. Понад те, за наявності достатньо точних вхідних даних теоретично можливим стає й довгострокове (до 25 років) прогнозування.

З метою мінімізації впливу чинника вікової структури сільського населення, його режим народжуваності відображено в моделі єдиним показником сумарного коефіцієнта народжуваності (F_0).

¹ Вимушено визнані екзогенним фактором через брак даних про регіональний розподіл.

² Рівняння, складені у лінійно-логіфімічній формі (2), виявилися значно менш статистично достовірними й мали гіршу прогнозну здатність, ніж складені в інших формах.

³ Тут функцією є значення приросту певної змінної за рік, а аргументом — сума значень змінних (з відповідними коефіцієнтами), що впливають на цей приріст, включно з тією змінною, динаміка якої моделюється.

У рівняннях, які описують динаміку сумарного коефіцієнта народжуваності, враховано лише ті чинники, що справляють на неї безпосередній вплив.

$$F_o^t = C_1 Is_{(t-1)} + C_2 sh_{(t-5)} + C_3 Ms_{(t-1)} + C_4 b_{-(t-5)} + C_5 Ilr_{(t-1)} + C_6 ro_{(t-5)} + C_7 A + C_8 \quad (4)$$

У «стартовому» варіанті такого рівняння в стандартній формі регресійних залежностей (4) згаданих чинників сім: вікова структура населення, шлюбність, міграційний приріст, відкладена народжуваність, рівень життя, стабільність шлюбу та післядія впливу демографічних катастроф.

$$\Delta F_o^t = C_1 F_o + C_2 Is_{(t-1)} + C_3 sh_{(t-5)} + C_4 Ms_{(t-1)} + C_5 b_{-(t-5)} + C_6 Ilr_{(t-1)} + C_7 ro_{(t-5)} + C_8 A + C_9 \quad (5)$$

В рівнянні у формі регресії, з урахуванням впливу автоколивальних змінних на їхній приріст (5), до них додається вплив динаміки народжуваності самої на себе.

В подальшому рівняння відлагоджували за критеріями статистичної значимості змінних, які вони враховують, та теоретичної вірогідності екстраполяційного прогнозу на масиві даних 1990–2007 рр. Процедура відлагодження докладно описана в публікації [14, с. 232–234].

У кінцевому варіанті рівняння динаміки сумарного коефіцієнта народжуваності у формі регресії з урахуванням впливу автоколивальних змінних на їхній приріст статистично значимими залишилися всі змінні, враховані у його «стартовому» варіанті (5).

$$F_o^t = C_1 sh_{(t-5)} + C_2 b_{-} + C_3 Ilr_{(t-1)} + C_4 ro_{(t-3)} + C_5 \quad (6)$$

У кінцевому варіанті рівняння в стандартній формі регресійних залежностей (6) залишилися лише ті чинники, які загально визнані серед найбільш впливових на процеси формування режиму народжуваності: коефіцієнти шлюбності (sh), розлучуваності (ro), показник відкладеної народжуваності (b_{-}) та індекс рівня життя (Ilr).

Водночас це рівняння є більш статистично достовірним ($R_2 = 0,867$).

Для довгострокового прогнозування народжуваності сільського населення використано обидва кінцеві варіанти рівняння — і більш статистично достовірний, і той, що враховує більше факторів впливу.

Досліджені сценарії впливу на демографічну ситуацію. В модельних експериментах використано два *варіанти екстраполяційних* сценаріїв, «стабілізаційний» і власне екстраполяційний.

Стабілізаційний сценарій (№1) — зі *стабілізацією значень* всіх екзогенних змінних (крім змінної А) на рівні 2007 р. на перспективу до 2030 р. Значення ендогенних системних змінних знаходять як розв'язки відповідних рівнянь моделі. Тобто сценарієм управлінського впливу на ситуацію за цього варіанта є стратегія підтримання сучасного рівня розвитку соціального сервісу і житлового забезпечення на селі та сучасних тенденцій впливу інших соціально-економічних факторів.

Власне екстраполяційний сценарій (№2) — з *екстраполяцією значень* екзогенних змінних (крім змінної А) методом авторегресії на перспективу до 2030 р. З цієї метою для всіх екзогенних змінних побудовано рівняння авторегресії. Перспективна варіація змінної А задається спеціальним алгоритмом. Значення ендогенних системних змінних знаходять як розв'язки відповідних рівнянь моделі. Тобто сценарієм управлінського впливу на ситуацію за цього варіанта є стратегія підтримання *сучасних тенденцій* розвитку, як соціального сервісу і житлового забезпечення на селі, так й інших соціально-економічних факторів.

На відміну від екстраполяційних, у *нормативних* сценаріях до екзогенних змінних, значення яких задаються на перспективу нормативно, віднесено також ті соціально-економічні параметри, що безпосередньо впливають на демографічну ситуацію і водночас безпосередньо залежні від управлінських впливів (реалізації відповідної політики). Це — *Sec* (економічна ситуація), *Ілг* (рівень життя), *Рар* (рівень розвитку присадибного господарства), *Ет* (рівень зайнятості населення). Відповідні рівняння для розрахунку значень цих показників у нормативних сценаріях пасивізуються.

Для складання сценаріїв управлінського впливу на відтворення сільського субнаселення такого орієнтиру, як динаміка *національного і регіонального ВВП*, виявляється недостатньо через те, що: переважна його частина формується в сучасній економіці поза аграрним сектором; додана вартість, згенерована в аграрному секторі України, вилучається з нього внаслідок дизпаритету цін; у сільському демоекономічному механізмі значну роль відіграють натуральне присадибне господарство та натуральний обмін; і, що найважливіше, рівень життя більшості сучасного сільського населення України залежить, перш за все, від рівня зайнятості поза аграрним сектором або у великих сільськогосподарських підприємствах та переробних підприємствах, а також — від рівня оплати праці в них.

Рівень доходів сільського населення в перехідній пострадянській економіці визначається не лише темпом приросту ВВП, а й характером (типом) господарської організації аграрного сектору, з відповідною ємністю ринку праці, рентабельністю, відповідним ступенем соціальної сприятливості (орієнтованості на задоволення соціальних потреб селян). Ця залежність особливо посилюється в умовах не завершеного аграрного реформування. Саме характер, спрямованість реформування на той чи інший тип господарської організації здебільшого визначатиме перспективні значення рівня і якості життя сільського населення України. Тому сценарії управлінського впливу в сучасному українському селі мають виходити, перш за все, з набору можливих стратегій аграрного реформування. Таких сценаріїв в Україні може бути щонайменше два — «фермерський» (демократичний, №3) і «олігархічний» (латифундиський, №4).

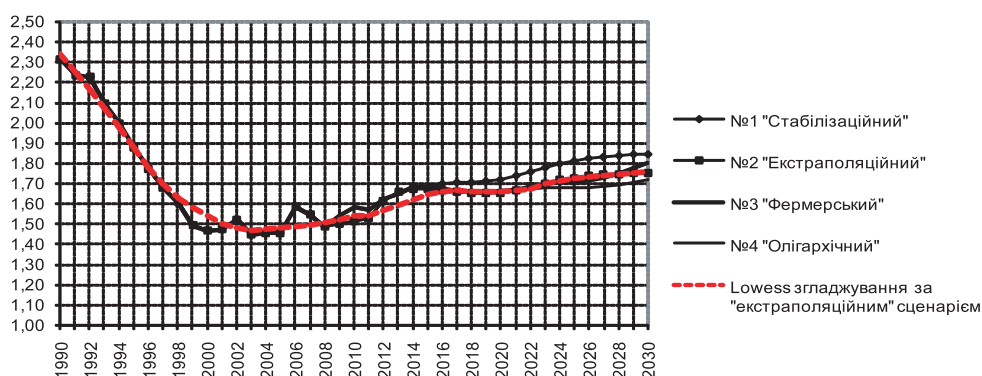
За «фермерським» сценарієм припускають, що індекс рівня життя сільського населення (*Ілг*) зростатиме пропорційно очікуваному темпу приросту ВВП: із кризовим зменшенням у 2009—2011 та 2013—2016 рр. і наступним стійким зростанням (перевищення рівня 1991 р. очікується в 2025 році). За стабілізаційним сценарієм для моделі у традиційній формі регресійних рівнянь очікується кризове падіння рівня життя в 2008—2010 рр., потім його відновлення і стагнація на рівні 2004 р. За екстраполяційним сценарієм, після кризового падіння і посткризового відновлення, — малоімовірне зменшення *Ілг* до рівня 2002 р. В моделі з рівняннями у формі приросту значень змінних стабілізаційний та екстраполяційний сценарії, навпаки, дають монотонне зростання рівня життя селян з його поступовою стабілізацією після 2025 р., що також малоімовірно.

За «олігархічним» сценарієм припускають, що індекс рівня життя сільського населення (*Ілг*) до 2018 р. матиме динаміку, аналогічну «фермерському» сценарію, а потім зростатиме пропорційно до очікуваного темпу приросту ВВП, однак з більшими знижувальними коефіцієнтами. За таких умов *Ілг* перевищить рівень 1991 р. лише в 2030 році.

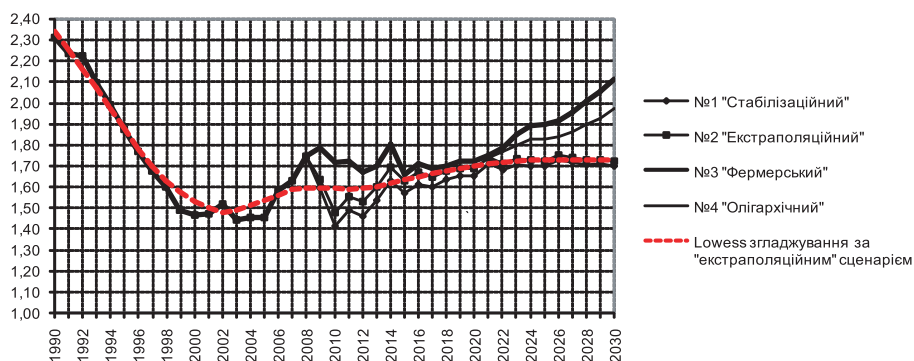
Довгостроковий модельний прогноз народжуваності сільського населення України. Сумарний коефіцієнт народжуваності F_0 в усіх розглянутих випадках залежить від зміни сценаріїв впливу на ситуацію. Згідно з рівняннями (5), за всіма сценаріями очікується поступове зростання значення F_0 , найбільше за стабілізаційним сценарієм — до понад 1,84 у 2030 р. (рис. 2.а).

Згідно з рівнянням (6) за всіма сценаріями передбачається кризове зменшення F_0 у 2009–2013 рр., після чого: за стабілізаційним і екстраполяційним сценаріями – відновлення з наступною стагнацією у 2020-х роках; за нормативними сценаріями – зростання рівня за хвилеподібною траєкторією, найбільше за «фермерським» сценарієм – до понад 2,1 (рис. 2.b). Тобто імітаційна модель адекватно відображує характер зміни тенденцій народжуваності сільського населення України залежно від специфіки сценаріїв управлінського впливу на ситуацію.

Згладжені екстраполяційні тренди за обома варіантами моделі майже збіглися, згідно з ними очікується стабілізація сумарного коефіцієнта народжуваності на селі на рівні 1,73–1,76. Такий прогноз ми вважаємо достатньо ймовірним за умов: подолання стагнації економіки України, підвищення конкурентоспроможності її аграрного сектору, реалізації державних програм прискорення розвитку аграрних територій та соціального розвитку села. Завдяки врахуванню періоду посткризового відновлення економіки, він значно оптимістичніший за модельний прогноз, розроблений нами на виборці 1990–2000 рр. [14, с. 263].

а) рівняння у формі приросту значень змінних (5)

б) рівняння у стандартній формі регресійних залежностей (6)

Рис. 2. Перспективна динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності (F_0) сільського населення до 2030 р. за різними сценаріями

Прогнозні значення F_0 , отримані за всіма сценаріями на даних 1990–2007 рр. на основі моделі з рівняннями у формі приросту значень змінних (5), лише починаючи з 2013 р. вкладаються у інтервал між песимістичним і оптимістичним варіантами припущень щодо динаміки вичерпаної плідності українських селян, використаних у прогнозі, розробленому у 2007 р. П.Є. Шевчуком традиційними методами [15, с. 371]. До того часу вони нижчі за песимістичний варіант цього прогнозу.

Прогнозні значення F_0 , отримані на даних 1990–2007 рр. на основі моделі з рівняннями у стандартній формі регресійних залежностей (6), вкладаються у інтервал між песимістичним і оптимістичним варіантами прогнозу, розроблених традиційними методами, впродовж всього періоду прогнозування лише за нормативними сценаріями. За екстраполяційним сценарієм прогнозні значення F_0 , потрапляють у цей інтервал починаючи з 2014 р., а за стабілізаційним – після 2015 року (перебуваючи до того часу за його нижньою межею).

Порівняння прогнозних значень F_0 , отриманих за прогнозами на даних 1990–2005 рр. та 1990–2007 рр. (у зіставній формі рівнянь імітаційної моделі), показало їх близькість. Водночас за всіма сценаріями останній прогноз коефіцієнта вичерпаної плідності вийшов дещо песимістичнішим (табл. 2).

Таблиця 2

Порівняння різних прогнозів коефіцієнта сумарної народжуваності F_0 у сільській місцевості України

Варіанти прогнозу		2007	2010	2015	2020	2025	2030
Традиційними методами [15, с. 372]	Оптимістичний	1,67	1,83	1,91	2,00	2,07	-
	Песимістичний	1,63	1,62	1,63	1,64	1,65	-
Модельний на даних 1990–2005 рр. (рівняння у формі 1) [15, с. 370]	Стабілізаційний	-	1,44	1,51	1,64	1,71	-
	Екстраполяційний	-	1,44	1,59	1,71	1,73	-
	Фермерський	-	1,5	1,82	1,98	2,1	-
	Олігархічний	-	1,5	1,82	1,95	2,0	-
Модельний на даних 1990–2007 рр. (рівняння у формі 1)	Стабілізаційний	1,63 (факт)	1,42	1,57	1,65	1,70	1,70
	Екстраполяційний		1,48	1,63	1,69	1,72	1,73
	Згладжений		1,59	1,64	1,70	1,73	1,73
	Фермерський		1,72	1,66	1,73	1,90	2,11
	Олігархічний		1,72	1,66	1,72	1,83	1,97
Модельний на даних 1990–2007 рр. (рівняння у формі 3)	Стабілізаційний		1,51	1,69	1,72	1,81	1,85
	Екстраполяційний		1,51	1,67	1,65	1,73	1,75
	Згладжений		1,54	1,64	1,66	1,72	1,76
	Фермерський		1,58	1,68	1,66	1,71	1,80
	Олігархічний		1,58	1,68	1,66	1,68	1,72

У 2007 р. фактичне значення коефіцієнта сумарної народжуваності сільського населення України відповідало нижній межі інтервалу прогнозу, розробленого традиційними методами, його песимістичному варіанту (1,63), однак у 2008 р. відбувся значний приріст

F_0 — майже до верхньої межі інтервалу цього прогнозу, його оптимістичного варіанта (1,75). У 2009 р. за даними Держкомстату в цілому по Україні та по її регіонах спостерігається зниження темпів приросту народжень. Вірогідно, що аналогічні процеси відбуваються і в сільській місцевості України.

Зниження темпів приросту народжень у поствисокосному році зазвичай пояснюють впливом «ефекту високосного року». Однак у жовтні цього високосного року в Україні розпочалася фінансово-економічна криза, що тривала весь 2009 рік. Зменшення доходів населення у країні з низьким рівнем середньодушового доходу (як очікується, приблизно на 15% за результатами 2009 р.) та спричинена кризою тенденція до зростання безробіття не може не позначитися негативним чином на репродуктивній поведінці селян. Негативний вплив цих демоекономічних факторів має виявитися вже у 2010 році.

З огляду на це, прогнозований за екстраполяційним сценарієм спад народжуваності сільського населення у 2009–2013 рр. (модель у формі стандартних регресійних залежностей) не може бути інтерпретований лише як математичний артефакт. Ймовірно, тут має місце також відображення прихованих в навчальній вибірці моделі (за 18 років для 28 соціально-економічних та демографічних змінних) нелінійних тенденцій розвитку демоекономічних і соціально-демографічних процесів в Україні.

Висновки. Фактична динаміка коефіцієнта сумарної народжуваності сільського населення України нелінійна. Так само нелінійна й нестабільна (зі значно більшою амплітудою флуктуацій) динаміка національної економіки загалом та її аграрного і соціального секторів зокрема.

Прості регресійні моделі з одного рівняння дуже чутливі до зміни значень навчальної вибірки та довжини її динамічного ряду, що дестабілізує довгостроковий прогноз на їхній основі.

Натомість особливістю довгострокового прогнозування на основі математичних експериментів з імітаційною моделлю як системою рівнянь (в нашому випадку регресійних) є те, що зміна динаміки якоїсь однієї змінної з навчальної вибірки (особливо порівняно незначна і в короткостроковій перспективі 1–3 роки) може не вплинути на результати «далекого» прогнозу, оскільки через мережу циклів зворотного зв'язку вплив зазначеної змінної здебільшого послаблюється, особливо якщо кілька інших статистично значимих змінних-аргументів з навчальної вибірки мають зворотну динаміку. Вірогідно, що саме цей ефект призвів до деякого погіршення довгострокового прогнозу сумарного коефіцієнта народжуваності зі збільшенням навчальної вибірки з 16 до 18 років.

Унаслідок цього врахування в моделі демографічної, соціальної і економічної динаміки за 2008–2009 рр. з відповідним збільшенням динамічного ряду навчальної вибірки до 20 років (на 2 роки, приріст на 11%) може і не призвести до суттєвої зміни довгострокового прогнозу сумарного коефіцієнта народжуваності сільського населення в інтервалі 2020–2030 рр. за екстраполяційним сценарієм (особливо його згладжених значень). Адже демографічні змінні у 2008–2009 рр. зберігали позитивну динаміку, соціальні — негативну, а у економічних відбулася чітка зміна тенденції до негативної динаміки. Подальше розширення навчальної вибірки моделі має підтвердити або спростувати цю гіпотезу.

Джерела

1. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів) / за ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е.М. Лібанової. — К.: Український центр соціальних реформ, 2006. — 138 с.

2. *Стешенко В., Рудницький О., Хомра О., Стефановський А.* Демографічні перспективи України до 2026 р. / Відп. ред. д.е.н. В. Стешенко. — К.: НАН України, Інститут економіки, 1999. — 56 с.
3. *Стефановський А., Рудницький О.* Прогноз чисельності та статеві-вікового складу населення України до 2050 року / Демографічні дослідження. — Вип. 25. — К.: 2003. — С. 105–115.
4. *Имитационное моделирование в демографии* / Под. ред. А.Г. Волкова. — М.: Статистика, 1980. — С. 14–76.
5. *Баркалов Н.Б.* Микроимитационная модель рождаемости поколения // Городская и сельская семья / Под. ред. Медкова В.М. — М.: 1987. — С. 170–196.
6. *Елизаров В.В.* Перспективы исследования семьи: анализ, моделирование, управление. — М.: Мысль, 1987. — 174 с.
7. *Волков А.Г., Сороко Е.Л.* Имитационная модель демографического развития семьи // Демографические процессы и их закономерности. — М., 1986. — С. 76–88.
8. *Антонов А.И., Медков В.М., Нетрусов М.А.* Демография семьи — проблемы моделирования семейного цикла жизни // Вестник московского университета, сер. 18, Социология и политология. — М., 1997. — №2. — С. 97–108.
9. *Медков В.М.* Микроимитационные модели в демографии: проблемы и возможности использования в прогнозировании динамики населения и демографических процессов // Математическое моделирование социальных процессов. — М.: МАКС Пресс, 2002.
10. *Медков В.М., Карпова В.М.* Имитационная модель репродуктивного поведения семьи // Актуальные проблемы социологической науки и социальной практики, «Сорокинские чтения — 2002», сб. науч. докл. — М.: МАКС Пресс, 2003. Том 3. — С. 146–153.
11. *Хомра А.У.* Воспроизводство населения (территориально-организационный аспект) / АН УССР. Ин-т экономики; Отв. ред. В.С. Стешенко. — К.: Наукова думка, 1990. — 176 с.
12. *Экологические системы, адаптивная оценка и управление* / Ред. К.С. Холинг. — М.: Мир, 1981. — 396 с.
13. *G.I. Treyz, D.S. Rickman, G. Shao.* The REMI Economic-Demographic Forecasting and Simulation Model // International Regional Science Review. Vol. 14. — No. 3, 1992. — P. 221–253.
14. *Рогожин О.Г.* Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання. — К.: Ін-т проблем національної безпеки, 2004. — 296 с.
15. *Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села.* — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. — 468 с.

Анотація. У статті розглянуто результати довгострокового (до 25 років) сценарного прогнозування режиму народжуваності сільського населення України. Прогноз розроблено на основі комп'ютерних експериментів з імітаційною моделлю соціально-економічного механізму формування медико-демографічної ситуації в українському селі.

Аннотация. В статье рассматриваются результаты долгосрочного (до 25 лет) сценарного прогнозирования режима рождаемости сельского населения Украины. Прогноз разработан на основе компьютерных экспериментов с имитационной моделью социально-экономического механизма формирования медико-демографической ситуации в селах Украины.

Summary. The results of long-term (to 25 years) scenario forecasting of the mode of birth-rate of rural population of Ukraine are considered in the article. A prognosis is developed on the basis of computer experiments with the imitating model of socio-economic mechanism of forming of medical and demographic situation in the Ukrainian countryside. The QSIM methodology of imitating simulation is utilized. Possible demographic consequences of the several probable scripts of agrarian reforming in Ukraine is analysed. Prognosis ability of different forms of regres-

sive equations was estimated. Regressive equations in traditional form of additive dependences was the best. The reliable prediction of birth-rate of rural population of Ukraine is got on an extrapolation scenario (maintainance of situation trends in future).

Ключові слова: народжуваність, сільське населення, імітаційна модель механізму демо-відтворення, сумарний коефіцієнт народжуваності, прогнозування.

Ключевые слова: рождаемость, сельское население, имитационная модель механизма демовоспроизводства, суммарный коэффициент рождаемости, прогнозирование

Key words: fertility, rural population, imitation model of demographic reproduction mechanism, TFR, forecasting.

Стаття надійшла до редакції журналу 20.11.2009 р.

УДК 314.372(478)

М. БУЧУЧАНУ-ВРАБИЕ,
кандидат социологических наук,
Институт Европейской Интеграции и Политических Наук
АН Молдовы, г. Кишинев

ДЕТЕРМИНАНТЫ НИЗКОЙ РОЖДАЕМОСТИ В СТОЛИЧНОМ ГОРОДЕ (НА ПРИМЕРЕ г. КИШИНЕВА)

Особенности образа жизни, социально-демографической структуры и социально-экономического развития столичных городов оказывают существенное влияние на репродуктивное поведение населения. Так, во многих столицах СНГ уровень рождаемости намного ниже средних показателей по стране: в Минске (Белоруссия) [1], Киеве (Украина) [2], Кишиневе (Молдова) [3] коэффициент суммарной рождаемости варьирует в пределах единицы. Высокий уровень концентрации населения в столичных городах, особенно молодежи, определяют показатели рождаемости в целом по стране.

Кишинев – административный, экономический, научный и культурный центр страны. Общая численность населения на 01.01.2009 достигла 785,6 тыс. человек, что составляет 22% от общей численности населения страны и 53% городского населения. Столица Молдовы отличается самой молодой возрастной структурой: доля детей (0–14 лет) составляет 14,1%, трудоспособное население (15–59 лет) – 75% и 10,9% – пожилые люди [4]. Высокий образовательный уровень населения (49% от общей численности населения с высшим образованием), а также включенности женщин в трудовую деятельность является еще одной важной характеристикой столицы.

По продолжительности проживания население столицы делится на коренных кишиневцев, проживающих в городе с рождения – 50% и, соответственно, другая половина – это мигранты, прибывшие в основном из других населенных пунктов республики, включая 14% жителей с длительностью проживания в городе до 5 лет. Приток населения из других стран является незначительным и не оказывает существенного влияния на формирование населения г. Кишинева.

Так как в столице сконцентрирована большая часть экономико-производственного потенциала страны, обеспечивающая более высокий уровень занятости населения по сравнению с другими административно-территориальными единицами, то доля трудовых мигрантов в общей численности населения невысока – 2,9%.

Этническая структура населения столицы представлена следующими группами: молдаване — 67,6%, русские — 13,9%, украинцы — 8,3%, румыны — 4,5%, болгары — 1,2%, гагаузы около 1%, представители других этносов 3,6% [5, с.32]. Таким образом, в структуре населения преобладают представители пяти основных этносов, проживающих на территории республики, а молдаване, русские и украинцы представляют большинство населения столицы.

В последние десятилетия население столицы себя не воспроизводит, а растет исключительно за счет внутренней миграции. В тоже время углубление процесса старения в сельской местности ведет к исчерпанию репродуктивного потенциала, что в будущем может иметь серьезные последствия, оказывая влияние на численность рождений и возрастную структуру населения.

Для определения факторов низкого уровня рождаемости в столице, было проведено социологическое исследование *«Репродуктивное поведение женщин города Кишинева: характеристика и определяющие факторы»*. Стратифицированная выборка составила 600 женщин в возрасте 15–44 лет, погрешность $\pm 5\%$.

В современном обществе мотивационный механизм репродуктивного поведения женщин становится более сложным: оно тесно связано с системой ценностей личности и семьи. При прочих равных условиях число рождений будет больше там, где преобладают ориентации на семейные ценности (детей, прежде всего), поскольку это обусловит восприятие окружающих условий как благоприятных для реализации имеющейся потребности в детях (независимо от того, каковы эти условия «на самом деле» или в глазах других). Если же, напротив, преобладают ориентации на внесемейные ценности (образование, профессиональная карьера, социальная мобильность), то это обусловит оценку даже самих по себе «хороших» условий жизни как неблагоприятных для полного удовлетворения потребности в детях [6, с.273].

При разработке методологии исследования использовался подход, примененный в международной исследовательской программе «Поколение и гендер». Анализ полученных эмпирических данных основывался на определении соотношения и взаимозависимости наиболее важных факторов репродуктивного поведения, а именно: общее стремление женщин родить (еще одного) ребенка на момент интервью — «сейчас»; перспективные планы родить (еще одного) ребенка в течение ближайших 3-х лет; распространенность и доступность средств планирования семьи.

Согласно результатам исследования, 51% респонденток выразили желание иметь (еще одного) ребенка на момент опроса, «сейчас». Вместе с тем корреляционный анализ общего стремления и ближайших намерений на 3 года показал, что наиболее устойчивое желание родить ребенка продемонстрировали 42,2% опрошенных женщин, которые положительно ответили на оба вопроса (табл.1).

Таблица 1

Соотношение общего желания на момент опроса и перспективных намерений иметь (еще одного) ребенка (в %)

		Намерения на ближайшие 3 года			
		да	наверное, да	вероятно, нет	нет
Общее стремление на момент опроса	да	42,2	37,1	17,5	3,2
	нет	3,2	14,9	41,6	40,3

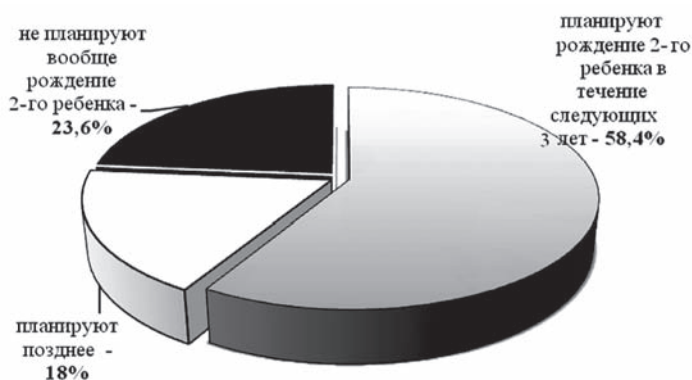
Источник: Данные социологического исследования *«Репродуктивное поведение женщин города Кишинева: характеристика и определяющие факторы»*, май–август, 2009 (N–600 женщин репродуктивного возраста)

Исходя из оценки общей репродуктивной направленности на момент опроса и краткосрочных перспективных намерений, были выделены три группы респондентов: (1) планируют рождение (еще одного) ребенка в течение следующих 3 лет — около 53%, (2) планируют позднее — 17,2%, (3) не планируют вообще рождение (еще одного) ребенка — 29,9%.

В исследовании репродуктивных ориентаций большое значение имеет представление об идеальном количестве детей в семье и планируемом. Согласно результатам исследования среднее идеальное количество детей составляет 2,2 ребенка, а планируемое — 2 ребенка. Следует отметить, что на европейском пространстве, на уровне представлений, преобладает культурная модель репродуктивного поведения, ориентированная на семью с двумя детьми [7]. Однако, статистическая реальность показывает совсем иное поведение — демографические показатели (рождаемость и фертильность) находятся на минимальном уровне, что требует определения репродуктивных барьеров, препятствующих реализации репродуктивных планов, и в соответствующем социально-экономическом контексте воспринимаются как риски для рождения (еще одного) ребенка.

Сознательный отказ от рождения ребенка (бездетность) не распространен в Молдове, и рождение хотя бы одного ребенка является социальной нормой. Женщины, не имеющие детей, демонстрируют высокий уровень репродуктивных установок, ни одна из них не высказала твердого желания «не иметь ни одного ребенка». В то же время подавляющее большинство респонденток, имеющих двух и более детей, не планируют рождение еще одного ребенка ни в краткосрочной, ни в долгосрочной перспективе, то есть считают, что реализовали свои репродуктивные установки. Таким образом, имеющееся число детей является мощным ограничителем репродуктивных намерений.

В исследовании особое внимание было уделено выявлению факторов, препятствующих рождениям второго порядка. Так, планы на краткосрочный период (на ближайшие 3 года) по рождению второго ребенка значительно выше, чем общие намерения родить еще одного ребенка. Вместе с тем 23,6% опрошенных женщин, имеющих одного ребенка, вообще не планируют рождение второго (рис.1).

Источник: Данные социологического исследования «Репродуктивное поведение женщин города Кишинева: характеристика и определяющие факторы», май-август, 2009 (N=600 женщин репродуктивного возраста)

Рис. 1. Распределение репродуктивных намерений женщин, имеющих одного ребенка

Существует высокая вероятность, что не все высокие репродуктивные установки будут реализованы. Так, например, исследование «Родители и дети, мужчины и женщины в семье и обществе» (РиДМиЖ) показывает, что только 40% от общего числа респондентов, заявивших о твердых намерениях родить (еще одного) ребенка в ближайшие 3 года, реализовали *de facto* свои репродуктивные планы [8, с. 224–241]. Таким образом, репродуктивные установки выступают как неустойчивые показатели, которые подвергаются существенным изменениям во времени под влиянием различных факторов и событий.

Анализ факторов, препятствующих реализации репродуктивных установок, показал наличие зависимости между уровнем жизни населения и репродуктивной активностью. Так, материальные проблемы и отсутствие собственного жилья выступают в качестве основных причин, для наших респонденток, обуславливающих откладывание или отказ от рождения (еще одного) ребенка. Каждая вторая из опрошенных респонденток отметила наличие данных проблем, причем более высокая доля таковых зарегистрирована среди женщин, уже имеющих одного и более детей (табл.2).

Таблица 2

Распределение мнений респондентов о барьерах, препятствующих реализации репродуктивных ориентаций, в зависимости от числа детей в семье (в %)

	Всего по выборке (N-600)	Число детей в семье		
		ни одного ребенка	один ребенок	двое детей
финансовые проблемы	56,0	52,5	57,5	59,5
отсутствие жилья	44,0	50,6	47,3	28,8
желание получить образование/продолжить карьеру	16,1	23,4	15,0	8,1
отсутствие партнера/ супруга	15,4	24,7	15,6	2,7
не позволяет состояние здоровья	14,5	13,3	13,2	18,0
страх перед родами (боязнь рожать)	12,5	17,7	12,6	6,3
отсутствие времени на воспитание и образование детей	12,3	10,8	13,2	14,4
нет (больше) желания иметь ребенка	10,7	1,9	7,2	27,0
состояние здоровья первого или второго ребенка	4,7	0,6	5,4	9,9
плохие отношения с супругом/партнером	4,5	3,2	5,4	4,5
супруг / партнер не хочет (больше) иметь детей	3,3	1,9	2,4	7,2
влияние и отношение близких (родителей/ родителей супруга, родственников, друзей)	2,0	1,3	3,0	1,8
бесплодие мое / супруга	1,3	1,3	0,6	1,8

Источник: по данным социологического исследования «Репродуктивное поведение женщин города Кишинева: характеристика и определяющие факторы», май–август, 2009 (N–600 женщин репродуктивного возраста)

Очевидно, что с появлением ребенка увеличиваются расходы семьи, связанные с его содержанием, обостряются жилищные и финансовые проблемы семьи, что оказывает влияние на изменение репродуктивных установок, ведет к их сокращению. В оценке материального благополучия семьи женщины с одним и более ребенком высказались критически: 21,4% — денег хватает только на продукты питания; на продукты питания и одежду, но не на более дорогие вещи — 44%, около 13% респондентов «едва сводят концы с концами».

Высокая значимость отсутствия собственного жилья как фактора, препятствующего реализации репродуктивных установок на рождение второго ребенка, подтверждают данные о жилищных условиях респондентов. Около 46% снимают квартиру, живут в общежитии или у родителей. Также наблюдается высокий уровень неудовлетворенности жилищными условиями — 54,5%. Низкая доступность жилья является одной из основных проблем, особенно в столице. Высокие цены на недвижимость, отсутствие льготного кредитования лишают возможности многих семей иметь собственное жилье.

Одним из факторов, препятствующих рождению второго ребенка, является работа. 15% опрошенных женщин с одним ребенком подтвердили желание продолжить образование и/или карьеру. Данные по выборке свидетельствуют о высоком уровне вовлеченности женщин с одним ребенком в трудовую деятельность (76%). Отсутствие времени для воспитания и образования детей, по мнению респондентов, также выступает одной из причин откладывания/отказа от рождения второго ребенка (13,2%). Высокая степень занятости и отсутствие благоприятных условий для совмещения профессиональных и родительских ролей сокращают возможности женщин по рождению и воспитанию детей.

Состояние здоровья пополняет число барьеров на пути реализации репродуктивных установок. По данным исследования 13,2% женщин с одним ребенком не планируют рождение второго ребенка по состоянию здоровья. Результаты самооценки здоровья показывают, что около 10% женщин, имеющих одного ребенка, оценивают свое здоровье как «плохое» или «очень плохое», а 12,2% утверждают, что физическое здоровье не позволяет им родить.

Решение женщин в пользу рождения (еще одного) ребенка определяется значением, которое женщины придают экономическим, социальным и психологическим факторам. Полученные результаты согласуются с данными, полученными российскими исследователями [8]. Женщины, планирующие рождение (еще одного) ребенка в ближайшие 3 года, а также те, которые собираются обзавестись (еще одним) ребенком позже и не планирующие рождение отдают одинаковое предпочтение иерархическому распределению факторов, варьирует лишь степень, в которой отдельные факторы признаются влияющими на принятие решения о рождении ребенка. А также, чем менее благоприятно положение женщины по тому или иному параметру, тем более высокая значимость фактора. Более высокое значение экономическим, социальным и психологическим факторам придают женщины, не имеющие детей и откладывающие рождение (еще одного) ребенка на более поздний период.

Одной из важных особенностей в определении репродуктивных намерений женщин является более высокая значимость фактора профессиональная деятельность (работа) супруга/партнера, чем собственная работа и профессиональная деятельность, что свидетельствует о сохранении традиционных представлений о «главе семьи», преобладающей позиции партнера в материальном обеспечении семьи.

В данном исследовании не изучалось влияние этнического фактора на репродуктивное поведение женщин, так как, согласно имеющимся данным, рождаемость у молдаванок и украинок, проживающих в Молдове, находится примерно на одинаковом

уровне, причем в городской местности уровень рождаемости украинок несколько выше, чем у молдаванок, а на селе наоборот. Самый низкий уровень рождаемости наблюдается у русских женщин, а более высокий у гагаузок и болгарок (табл. 3).

Таблица 3

Число живорожденных детей на 1000 женщин соответствующей национальности

Национальность	Молдаван- ки	Украинки	Русские	Гагаузки	Румынки	Болгарки
в целом по республи- ке	1758	1671	1367	1997	1436	1763
город	1222	1419	1250	1628	1170	1474
село	2035	1971	1940	2234	1873	2023

Источник: *Перепись населения, 2004. — Национальное Бюро Статистики Республики Молдова, Том I, Кишинев, 2006*

Как было сказано выше, доля русских, гагаузок и болгарок вместе взятых в населении Кишинева невелика, таким образом, этнический фактор не может оказывать существенного влияния на уровень рождаемости в столице.

В исследовании не были зарегистрированы существенные различия в репродуктивном поведении женщин в зависимости от длительности проживания в столице. Большая часть женщин, проживающих в Кишиневе не более десяти лет, не имеют детей и планируют рождение первенца.

Выводы. Полученные результаты показывают, что в условиях снижения уровня жизни населения, низкого уровня социальной защищенности семей, особенно молодых, материальные факторы оказывают существенное влияние на репродуктивное поведение женщин, хотя и не дают полного объяснения причин низкой рождаемости.

Низкий уровень рождаемости в столице определяется комбинацией нескольких факторов: социально-экономическими мотивами отложить рождение ребенка на более поздние сроки, отдавая предпочтение образованию и обретению опыта на рынке труда, а с другой стороны, обратной социальной связью, существующей между выбором времени деторождения, вызывающим устойчивые изменения в среднем возрасте деторождения, и количеством рожденных детей. Кроме того, неразвитость системы услуг по воспитанию и уходу за ребенком, сохранение традиционных стереотипов гендерных ролей в условиях высокого образовательного уровня и занятости женщин способствуют поддержанию низкого уровня рождаемости.

Очевидно, что в условиях экономического кризиса сложно ожидать повышения рождаемости за счет внутренних ресурсов семей. Нужна продуманная и последовательная политика по стимулированию рождаемости с учетом ее региональной дифференциации.

Источники

1. *Шахотько Л.* Рождаемость городских и сельских жителей: различия на фоне общих тенденций. // Электронная версия бюллетеня Население и общество, № 393 — 394, 12 — 25 октября 2009, <http://demoscope.ru/weekly/2009/0393/tema06.php>

2. *Рождаемость* на Украине еще ниже, чем в России. // Электронная версия бюллетеня Население и общество, № 73–74, 29 июля – 11 августа 2002; <http://demoscope.ru/weekly/2002/073/barom03.php>
3. *Cartea verde a populației 2009*. Republica Moldova. — Comisia Națională pentru Populație și Dezvoltarea, Fondul ONU pentru Populație (UNFPA), Chișinău, 2009.
4. *Перепись населения*, 2004. — Национальное Бюро Статистики Республики Молдова, Том I, Кишинев, 2006.
5. *Перепись населения*, 2004. — Национальное Бюро Статистики Республики Молдова, Том II, Кишинев, 2006.
6. *Медков В.М.* Демография. — М.: ИНФРА-М, 2005.
7. *Ghețau V.* Declinul demografic și viitorul populației României. O perspectivă din anul 2007 asupra populației României în secolul 21. — București, 2007.
8. *Родители и дети, мужчины и женщин в семье и обществе*. Выпуск 1 (Под науч.ред. Т.М.Малевой, О.В.Синявской). — М.: НИСП, 2007.

Анотація. На основі даних соціологічного дослідження «Репродуктивна поведінка жінок міста Кишинева: характеристика та визначальні фактори», травень–серпень, 2009 (N–600 жінок репродуктивного віку) розглядаються фактори, які визначають низький рівень народжуваності у столиці республіки Молдови м. Кишиневі. Репродуктивну поведінку проаналізовано залежно від загального прагнення жінок народжувати (ще одну) дитину на момент інтерв'ю – «зараз»; перспективних планів народити (ще одну) дитину протягом найближчих 3-х років; розповсюдженості та доступності засобів планування сім'ї.

Аннотация. На основе данных социологического исследования «Репродуктивное поведение женщин города Кишинева: характеристика и определяющие факторы», май–август, 2009 (N–600 женщин репродуктивного возраста) рассматриваются факторы, определяющие низкий уровень рождаемости в столице республики Молдова г. Кишиневе. Репродуктивное поведение проанализировано в зависимости от общего стремления женщин родить (еще одного) ребенка на момент интервью – «сейчас»; перспективных планов родить (еще одного) ребенка в течение ближайших 3-х лет; распространенности и доступности средств планирования семьи.

Summary. On the basis of sociological research "Women reproductive behavior in Chisinau mun: characteristics and determinants" may–august, 2009 (on a sample of 600 women of childbearing age) are studied determinative factors of low fertility in the Republic of Moldova's capital Chisinau. Reproductive behavior is analyzed in dependence on the general desire of the respondents to give birth to (another) child at the time of the interview – "now"; future plans to give birth to (another) a child in the next 3 years; the prevalence and accessibility of family planning.

Ключові слова: народжуваність, репродуктивна поведінка, репродуктивні орієнтації, середня ідеальна кількість дітей, середня планована кількість дітей, визначальні фактори.

Ключевые слова: рождаемость, репродуктивное поведение, репродуктивные ориентации, среднее идеальное количество детей, среднее планируемое число детей, определяющие факторы.

Key words: natality, reproductive behavior, reproductive intentions, mean ideal number of children, the average projected number of children, determinative factors.

Стаття надійшла до редакції журналу 24.11.2009 р.

УДК 314.3(477)

*В.М. ТЕРЕЦЬ,
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України*

РОЛЬ НАРОДЖУВАНOSTІ У ВІДТВОРЕННІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. У багатьох європейських країнах та у розвинутих країнах інших регіонів світу однією з найактуальніших демографічних проблем стає скорочення чисельності населення внаслідок депопуляції та супутнє прискорення процесу старіння. Депопуляційні тенденції у наш час притаманні багатьом країнам світу і, згідно з оцінками ООН, у наступні десятиріччя масштаби депопуляції та рівень охоплення нею держав світу зростатимуть, при цьому ХХІ ст. неминуче стане «століттям старіння» населення.

Поява й наростання депопуляційних тенденцій та необоротних змін у віковому складі населення “на користь” осіб похилого віку йшли, в рамках новітньої демографічної історії європейських країн, пліч-о-пліч з доволі швидким зниженням народжуваності на континенті. Особливою вагомістю та специфічністю впливу на процеси старіння й розгортання депопуляції в Україні вирізняється саме динаміка *народжуваності* в країні у період її незалежності. Насамперед слід зазначити, що в умовах переважання несприятливих або ж стагнаційних тенденцій тривалості життя вже протягом кількох останніх десятиріч старіння населення в Україні відбувалося саме під дією фактора народжуваності. До того ж, на показниках постаріння позначалися «припливи демографічних хвиль», також зумовлені перепадами народжуваності у ретроспективі. Що ж до депопуляції, то її розгортанню й посиленню в країні у 1990-і роки сприяла різноспрямованість несприятливих тенденцій народжуваності й смертності населення у цей період, однак вже за межами двох перших років поточного десятиріччя динаміка народжуваності, на протигагу смертності, стала діяти у напрямі гальмування депопуляції.

За останнє п’ятнадцятиріччя українські демографи та фахівці з інших країн ближнього зарубіжжя здійснили низку наукових досліджень, присвячених розгляду тенденцій відтворення населення та депопуляції, зокрема [1; 2, с.350–366; 3, с.161–180], і тих, що стосуються власне проблематики народжуваності [4], у тому числі і в її зв’язку з процесами оновлення поколінь матерів [4, с.155–166]. Однак, на наш погляд, наразі актуальною й недостатньо задоволеною лишається потреба в осмисленні сучасного стану взаємозв’язків демографічних процесів і структур в оновленні населення, поглибленому аналізі чинників та перспектив відтворення населення у демографічно неблагополучних регіонах світу, до яких належить й Україна.

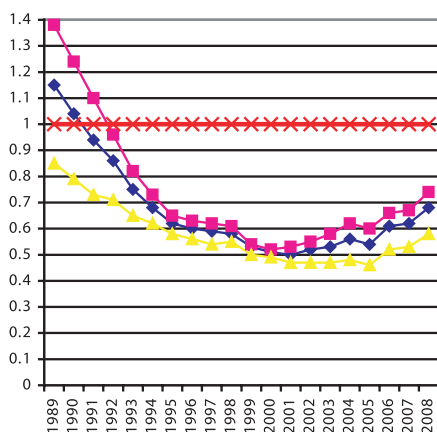
Метою даної роботи є дослідження тенденцій народжуваності в Україні у взаємозв'язці зі змінами у режимі відтворення населення та процесами його старіння, розкриття впливів на сучасний режим відтворення населення в Україні з боку чинника народжуваності та безпосереднього пов'язаних із ним факторів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес народжуваності за самою своєю суттю є першоосновою відтворення населення, оскільки саме він забезпечує формування-оновлення поколінь матерів, і при цьому повікова частота народжень у жінок (що нині зазвичай є більш динамічною, аніж інтенсивність жіночої смертності у дітородному віці) найсуттєвіше впливає на рівні підсумкових показників режиму відтворення — нетто-коефіцієнта відтворення населення, істинного коефіцієнта його зростання тощо. Адже «народжуваність ніби фокусує у собі всю суму впливів екзогенного й ендогенного характеру і компонентів демографічного відтворення, тому інші елементи відтворення виступають як похідні від первинного елемента — народжуваності, якщо розглядати процес безперервної зміни поколінь» [5, с. 60].

В останні десятиріччя в основі змін у режимі природного руху населення України і, зокрема, посилення депопуляційних тенденцій, з боку чинника народжуваності та пов'язаного із ним шлюбно-сімейного чинника лежать: підвищення віку вступу до шлюбу; збільшення середнього віку народження дитини (у тому числі першої); доволі високий рівень розлучуваності, а також і овдовіння (зокрема, спричинений зростанням передчасної смертності чоловіків у 1990-і роки); певне поширення установок на безшлюбність та бездітність, зокрема, серед молодших поколінь населення дітородного віку [6, с.92–93; 126–127, 130]. До наслідків екстремальної динаміки народжуваності в Україні у пострадянський період, що наразі й у перспективі позначатимуться на віковому складі населення й відтворенні поколінь, слід також віднести істотні коливання чисельності населення і його окремих вікових контингентів (ефект інстабільності вікової структури), що тягне за собою перепади демографічного навантаження та слугує каталізатором процесу старіння населення у ті чи інші періоди.

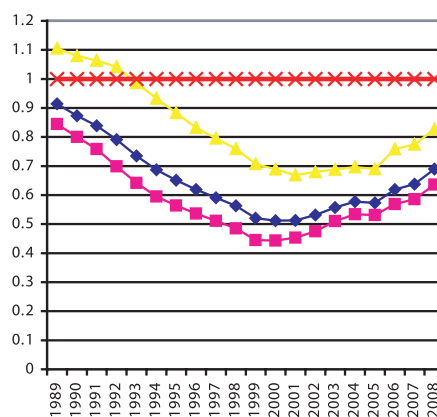
Кризове падіння народжуваності у перше трансформаційне десятиріччя в країні фактично спричинило кризу відтворення населення України: воно перестало себе відтворювати, що засвідчили як індикатори депопуляції (рис.1), так і більш точний узагальнюючий показник відтворення населення — його нетто-коефіцієнт (рис.2). Саме останній показує, якою мірою попереднє покоління замінюється наступним, даючи змогу судити про те, наскільки забезпечується відтворення населення. Значення нетто-коефіцієнта за досліджуваний період (у сільській місцевості — за винятком перших чотирьох років) були меншими за одиницю, понад те — наприкінці 1990-х—початку поточного десятиріччя оновлення поколінь в Україні у цілому забезпечувалось менш ніж наполовину, а останнім часом (як і п'ятнадцять років тому) — на 2/3.

Порівняльний аналіз динаміки нетто-коефіцієнта відтворення населення України у період її незалежності та сумарного показника народжуваності за цей же період (рис.2 та рис. 3) засвідчує повну ідентичність їх тенденцій і дає підстави для висновку щодо провідної ролі динаміки народжуваності в змінах у режимі відтворення населення. Слушність даного висновку підтверджують результати факторного індексного аналізу динаміки нетто-коефіцієнта відтворення населення як за період його неухильного падіння (до 2001 р.), так і за наступне семиріччя (2002–2008 рр.), коли повікова народжуваність, а відтак — і нетто-коефіцієнт відтворення населення в обох типах поселень країни підвищувались (за винятком 2005 р. — у міських поселеннях). У цілому в Україні в останні двадцять років (1989–2008 рр.) зміни нетто-коефіцієнта відтворення населення майже повністю визначались саме динамікою повікової інтенсивності дітонародження.

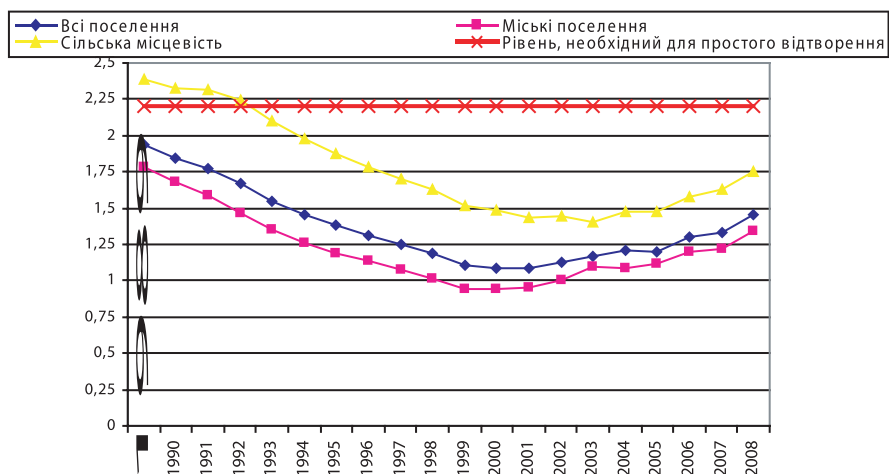
Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Рис. 1. Показник життєвості населення в Україні за типом поселення у 1989–2008 рр.

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Рис. 2. Нетто-коефіцієнт відтворення населення в Україні за типом поселення у 1989–2008 рр.

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Рис. 3. Сумарний показник народжуваності в Україні за типом поселення у 1989–2008 рр.

Стабільно вищі значення нетто-коефіцієнта відтворення населення у сільській місцевості країни обумовлені порівняно більшою інтенсивністю дітородження у сільських жінок. Саме різниці у повікових рівнях народжуваності жінок, поряд із показниками їх смертності у дітородному віці (які порівняно несуттєво відрізняються за типом поселення), є основними факторами відмінностей нетто-коефіцієнта відтворення населення у містах і селах.

При аналізі динаміки показників режиму відтворення населення та індикатора депопуляції привертають увагу як відмінності щодо співвідношення їх значень за типом поселення, так і неодноразовість перетину цими показниками критичної межі — рівня простого відтворення (оновлення) у міського й сільського населення. Та обставина, що за більш високої дітородної активності й, відповідно, нетто-коефіцієнта відтворення, сільське населення виявилось охопленим депопуляцією значно раніше, ніж міське (ще з кінця 1970-х років), а городяни, попри низькі значення нетто-коефіцієнта відтворення, певний час «утримували» природний приріст населення, зумовлюється особливостями — відмінностями вікового складу міського й сільського населення країни, що, як відомо, характеризується тісним взаємозв'язком із кількістю основних демографічних подій (народжень і смертей), а відтак — і підсумками природного руху населення.

Для порівняльної оцінки впливу вікового вкладу населення та інтенсивності народжуваності й смертності на результативні показники його природного руху за типом поселення ми скористалися викладеним у роботі С. Престона [7] методом розкладання коефіцієнта природного приросту населення на відповідні складові.

Як засвідчують розрахунки, подані у табл. 1, у міських поселеннях України вже на момент першого повоєнного перепису населення характеристики режиму природного оновлення поколінь протидіяли зростанню населення (точніше — формуванню його природного приросту), причому їх зміни з часом лиш посилювали цей негативний вплив, що максимізувався на межі сторіч. А підтримання природного приросту населення у містах країни протягом тривалого проміжку часу зумовлював саме більш сприятливий віковий склад городян з порівняно низькою часткою осіб похилого віку (так, відсоток осіб, старших 60 років, тут коливався у дотрансформаційний період з 8,6% у 1959 р. до 14,9% — у 1989-му). На противагу цьому, у сільській місцевості збільшення чисельності населення за рахунок його природного руху лише кілька повоєнних десятиріч підтримувалося як перебігом основних демографічних процесів, так і віковою структурою. Однак, «знесилена» вимиванням осіб молоді й осіб середнього віку внаслідок їх міграції у міста, вона вже наприкінці 1970-х втратила свій потенціал демографічного зростання і з того часу «працює» на посилення убутку сільського населення.

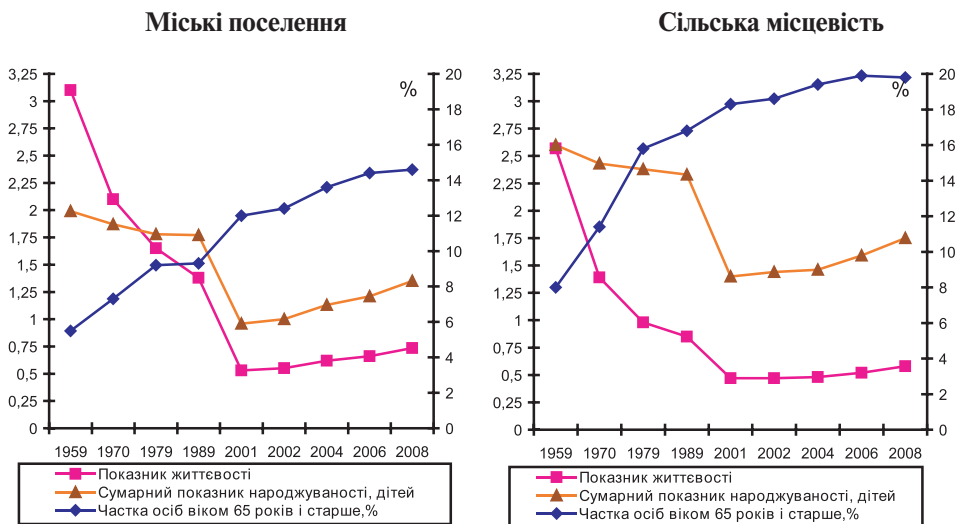
Таблиця 1

Складові коефіцієнта природного приросту (убутку) населення України за типом поселення у 1959, 1970, 1979, 1989, 2001 та 2008 рр. (‰)

	1959		1970		1979		1989		2001		2008	
	місто	село	місто	село	місто	село	місто	село	місто	село	місто	село
Підсумок природного руху населення	13,6	13,1	8,3	4,0	6,2	-0,3	3,8	-2,3	-6,5	-9,8	-3,9	-8,2
у тому числі за рахунок												
вікового складу	15,2	10,1	10,1	2,2	8,8	-1,9	6,1	-3,6	1,9	-5,2	1,8	-5,8
інтенсивності режиму природного відтворення	-1,6	3,0	-1,8	1,8	-2,6	1,6	-2,3	1,3	-8,4	-4,6	-5,7	-2,4

Джерело: авторські розрахунки з використанням даних Держкомстату України

У свою чергу, старіння населення й депопуляція особливо прискорюються на етапі стрімкого падіння народжуваності, що наочно демонструє як довготривала динаміка відповідних показників в Україні за типом поселення, відображених на рис. 4, так і зіставлення темпів їх змін на окремих етапах розглянутого періоду. Зазначимо, що і наростаючі темпи зниження народжуваності, і прискорене збільшення природного убутку в Україні припало на 1993–1999 рр. І у цей же період спостерігалось неухильне та доволі швидко збільшення частки осіб віком 65 років і старше у складі населення.

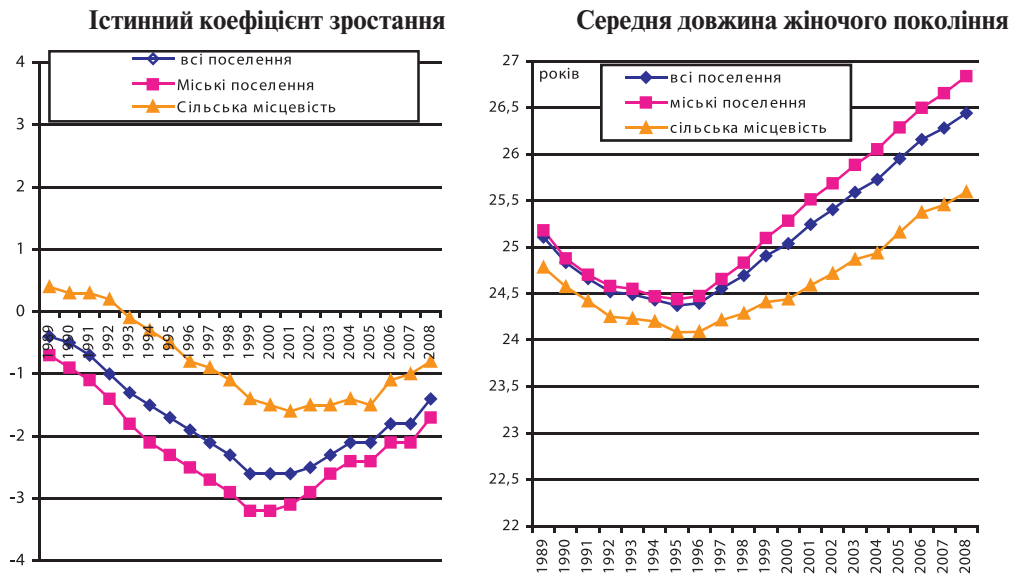
Джерело: розрахунки за даними
Держкомстату України

Джерело: розрахунки за даними
Держкомстату України

Рис. 4. Показники постаріння, життєвості та народжуваності в Україні за типом поселення у 1959, 1970, 1979, 1989 та у 2001–2008 рр.

Привертає увагу також те, що крива індикатора депопуляції — показника життєвості за останні півсторіччя являє собою практично дзеркальне відображення динаміки рівня постаріння за цей період (це особливо чітко видно на прикладі сільського населення) і при цьому принаймні вже з 1980-х майже повторює обрис динаміки сумарного показника народжуваності (що чіткіше простежується у міських поселеннях, де темпи змін індикаторів народжуваності й депопуляції в останнє двадцятип'ятиріччя були вищими).

Ще одним узагальнюючим індикатором режиму відтворення населення є істинний коефіцієнт зростання, який в цілому по Україні в останнє досліджуване двадцятиріччя був від'ємним, що також засвідчує неухильне скорочення чисельності населення за рахунок його природних втрат. Тож, виходячи із останнього значення цього показника за 2008 р. (рис. 5), можна стверджувати, що чисельність населення України зменшуватиметься щороку в середньому на 1,4%, якщо протягом наступних 26 з половиною років (середня довжина жіночого покоління) зберігатиметься існуючий режим смертності й народжуваності.

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Рис. 5. Показники режиму відтворення населення в Україні за типом поселення у 1989–2008 рр.

Наведена на рис. 6 динаміка середнього табличного віку матері при народженні дитини демонструє, що з кінця 1980-х років і до середини минулого десятиріччя в Україні тривав процес омолодження народжуваності, що віддзеркалював і силу впливу пануючих за радянських часів традицій раннього початку дітородної діяльності (особливо на селі), і специфіку соціально-економічних умов періоду переходу до ринку (падіння виробництва, обмежені можливості прикладання праці та професійної самореалізації тощо). З другої половини 1990-х років тенденція динаміки середнього віку матері при народженні дитини змінилася на протилежно спрямовану, так що до початку поточного десятиліття цей показник в обох типах поселень повернувся до «вихідного» рівня кінця 1990-х. Надалі він став доволі стрімко зростати, особливо у городянок, відбиваючи як деякі особливості народжуваності у період її компенсаційного приросту (реалізацію жінками у порівняно старшому віці народжень, які були відкладені раніше), так і насамперед — зміни часового (життєвого) графіка зайнятості жінок навчальною й економічною діяльністю, з одного боку, та дітородною — з другого, з поширенням практик більш пізнього початку останньої.

Висновки. Народжуваність у сучасних умовах є важливою складовою відтворення населення, а її динаміка — провідним фактором змін у режимі його природного відтворення та у віковій структурі.

У рамках новітньої демографічної історії України тенденції народжуваності та зміни її структурних характеристик у перше десятиріччя незалежності стимулювали наростання депопуляції та заклали фундамент для могутнього демоекономічного «відпливу» у середньостроковій перспективі — через вагоме скорочення чисельності майбутніх по-

колінь матерів, окремих контингентів працездатного населення та ескалацію процесу старіння населення.

У наступні роки (період після останнього перепису населення) компенсаційний підйом народжуваності, підтримуваний надалі пронаталістськими заходами державної політики, почав гальмувати масштабну депопуляцію. Однак сучасні зміни у соціально-економічних умовах життєдіяльності населення України, характер перебігу супутніх демографічних процесів (розлучуваності, передчасної смертності тощо), а також і зрушення у самій структурі народжуваності в бік її старіння (адже підвищення середнього віку матері при народженні дитини виступає, за інших рівних умов, фактором зниження сумарної народжуваності в умовному поколінні) наразі не дають підстав для оцінки народжуваності як стабілізуючого фактора відтворення населення. Слід зважати і на те, що потенціал вікової структури щодо зростання населення у міських поселеннях України перебуває на межі виснаження, а у сільській місцевості вже давно втрачений, так що тут вона сприяє посиленню природного убутку й подальшого старіння населення.

Джерела

1. Смирнов А. Низкая рождаемость и старение населения: причины, последствия, варианты политики// Прогнозис.—2004.— №1.— С.185—198.
2. Демографічна криза в Україні. — К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. — 560 с.
3. Населення України—2002. Щорічна науково-аналітична доповідь. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2003. — 376 с.
4. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. — К.: АДЕФ-Україна, 2008. — 288 с.
5. Пирожков С.И. Демографические процессы и возрастная структура населения// Пирожков С. И. Вибрані наукові праці: У 2-х т. —Т.1. Демографічний і трудовий потенціал. — К.: Київ. нац. торг.-екон.ун-т, 2008.— С.8—122.
6. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. — К.: АДЕФ—Україна, 2008. — 256 с.
7. Preston S. Empirical Analysis of the Contribution of Age Composition to Population Growth// Demography. — 1970. — №4. — P.417—432.

Анотація. У статті досліджено взаємозв'язок між тенденціями народжуваності та процесами відтворення населення України і його старінням, розкрито впливи на сучасний режим відтворення населення з боку чинника народжуваності та безпосередньо пов'язаних із ним факторів. Здійснено порівняльний аналіз динаміки показників народжуваності та узагальнюючих характеристик режиму відтворення населення й індикаторів депопуляції за типом поселення. На основі відповідних розрахунків оцінено вплив факторів інтенсивності режиму відтворення та вікової структури населення на формування природного приросту (убутку) населення в міських поселеннях та сільській місцевості країни протягом останніх п'ятидесяти років.

Аннотация. В статье исследована взаимосвязь между тенденциями рождаемости и процессами воспроизводства населения Украины и его старением, раскрыто влияние фактора рождаемости и непосредственно связанных с ним факторов на современный режим воспроизводства населения. Осуществлен сравнительный анализ динамики показателей рождаемости и обобщающих характеристик режима воспроизводства населения, а также индикаторов депопуляции по типу поселения. На основе соответствующих расчетов оценено влияние факторов интенсивности режима воспроизводства и возрастной структуры населения на формирование естественного прироста (убыли) населения в городских поселениях и сельской местности страны за последние пятьдесят лет.

Abstract. The paper is devoted to investigation of the interconnection between trends of fertility and reproduction of population in Ukraine and its aging. The impact factor of fertility and related factors on the regime of reproduction of the population is analyzed in it. The comparative analysis of the dynamics of fertility and the characteristics of population reproduction and indicators of depopulation in urban and rural areas is made. On the basis of the calculations evaluated the effects of the intensity of reproduction – on the one hand, and the population age structure – on the other hand, on the formation of natural increase (decrease) of population in urban and rural areas of the country over the past fifty years.

The influence of modern trends of fertility on the age structure and aging in Ukraine on the future is revealed. The consequences of the modern transformation of fertility and its age-specific rates for the regime of reproduction and depopulation trends in our country in the perspective are evaluated.

Ключові слова: народжуваність, відтворення населення, старіння населення, депопуляція, природний убуток населення.

Ключевые слова: рождаемость, воспроизводство населения, старение населения, депопуляция, естественная убыль населения.

Key words: fertility, reproduction of population, aging, depopulation, natural decline in population.

Стаття надійшла до редакції журналу 04.12.2009 р.

УДК 331.5.024.5

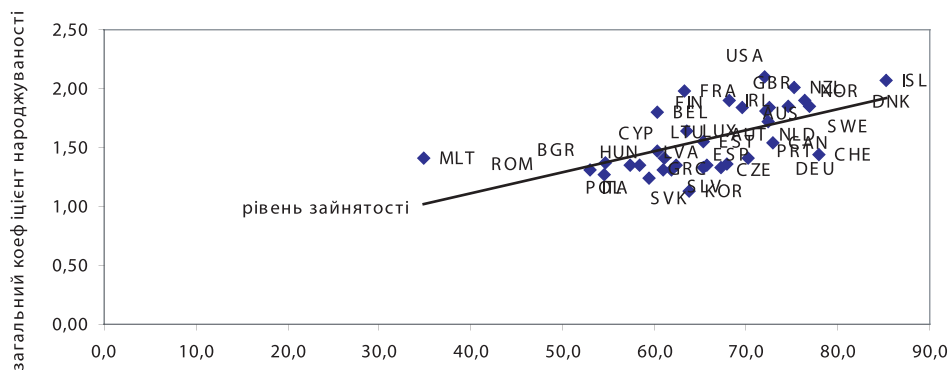
*О.О.КОЛОМІЄЦЬ,
Національний інститут стратегічних досліджень*

ПОЛІТИКА СПРИЯННЯ ПОЄДНАННЮ ЗАЙНЯТОСТІ І БАТЬКІВСТВА В УКРАЇНІ (З УРАХУВАННЯМ ДОСВІДУ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ)

Постановка проблеми. Для України, як і для інших постсоціалістичних держав характерне зниження економічної активності жінок у період трансформації від планової до ринкової економіки. За роки незалежності відбуваються зміни у моделі жіночої зайнятості, що була притаманна як СРСР, так і іншим соціалістичним країнам в 1970–80-х роках. З одного боку, для цієї моделі характерна активна участь жінок у економічному житті країни — показники зайнятості у цей час значно перевищували аналогічні у західних країнах [1, р.47]. З другого боку, не було великих можливостей щодо полегшення навантаження жінки від зайнятості у неоплачуваному труді домогосподарства. Отже, те що декларувалось як рівноправність чоловіків і жінок, практично призводило до посилення нерівності економічної віддачі від застосування праці. Саме усунення ідеологічних обмежень на застосування праці жінкою (коли надання переваги у виборі на користь домашнього господарства і виховання дітей призводило до виходу з ринку праці), що відбулося в період трансформації економіки, зумовило зниження частки працюючих жінок у постсоціалістичних країнах [2, с.18].

Водночас з кінця минулого століття в країнах ОЕСД спостерігається позитивний взаємозв'язок між участю жінок на ринку праці і народжуваністю (рис.1).

Дослідження показали, що наведене вище є результатом спеціальної політики узгодження роботи і сімейного життя, що впроваджувалась у Північноєвропейських країнах у 80-х роках минулого століття. Така політика, спрямована на державну підтримку працюючих батьків, що дає їм змогу поєднувати зайнятість і батьківські обов'язки, набуває все більшого поширення в розвинутих країнах. Заходи цієї політики початково були спрямовані на збільшення зайнятості (особливо жінок дітородного віку), але справили вплив на народжуваність через зменшення вартості дітей для домогосподарств.

Джерело: *OECD Family Database [Електронний ресурс]*. — Режим доступу: http://www.oecd.org/document/4/0,3343,en_2649_34819_37836996_1_1_1_1,00.html (назви країн вказані за стандартом ISO 3166-1)

Рис. 1. Співвідношення рівня жіночої зайнятості і народжуваності в розвинутих країнах

А коли ідеологічні стимули втратили свою актуальність, в Україні, як і в інших країнах з перехідною економікою, для збільшення зайнятості і підвищення народжуваності стає дедалі актуальнішим впровадження такого типу сімейної політики, що враховував би потреби працюючих батьків у поєднанні зайнятості і сімейних обов'язків.

Стан розробки проблеми. Сприяння поєднанню зайнятості і батьківства — один із найважливіших напрямів соціальної політики в Європейських країнах. Для впровадження і подальшого удосконалення такої політики практичного значення набули результати наукових досліджень А.Адсери, Дж. Еванса, Дж. Горнік, І. Котовської, К. Казинс, Дж. Л'юїс та багатьох інших. Серед вітчизняних дослідників даній проблемі приділяли увагу у своїх роботах Е.Лібанова, І.Курило, С.Аксьонова та ін.

Метою данної статті є дослідження державної політики, спрямованої на створення сприятливих умов для поєднання зайнятості і батьківства. На основі наукових матеріалів і практичного досвіду країн Західної Європи проаналізувати дієвість інструментів такої політики, виробити рекомендації щодо можливості їх застосування в Україні.

Виклад основного матеріалу. Політика сприяння поєднанню зайнятості і батьківства проводиться у розвинутих країнах з метою більшого залучення батьків з дітьми на ринок праці, зменшення бідності сімей з дітьми, а також як додатковий інструмент пронаталістської політики. Головними інструментами політики сприяння поєднанню зайнятості і батьківства є:

- розбудова широкої мережі дошкільних дитячих закладів і підвищення їх доступності;
- посилення гнучкості у використанні декретних відпусток, запровадження додаткових можливостей для працюючих батьків на ринку праці;
- встановлення гендерної рівності на ринку праці, створення умов для реалізації права батька на догляд за дитиною;

— фінансова підтримка працюючих батьків.

Головною метою організації дошкільного догляду вважається забезпечення дітям повноцінного і різнобічного розвитку, а також їх підготовка до шкільного навчання. Наявність і доступність дошкільних закладів може допомогти жінкам реалізувати свої репродуктивні настанови без особливих негативних наслідків для кар'єри. А в тих країнах, де догляд за дітьми витратний, народження дітей, зазвичай, відкладається на більш пізній період. Саме ці фактори окремі дослідники [3, р.204] розглядають як такі, що обумовили різницю в рівнях народжуваності, яка спостерігалась у Східній і Західній Німеччині у 90-х роках XX сторіччя. Розвинена мережа дошкільних дитячих закладів також вагомий фактор більш високої народжуваності в СРСР та інших соціалістичних країнах. Завдяки тому, що економічні витрати і витрати часу на виховання дітей частково брала на себе держава, народження і виховання дітей ставало доступнішим для працівників з дітьми.

У березні 1992 року на засіданні голів країн ЄС було розроблено рекомендацію щодо догляду за дітьми для всіх країн — членів ЄС, які «повинні приймати і/або заохочувати ініціативи, що допомагають жінкам і чоловікам узгоджувати професійну діяльність і обов'язки щодо сімейного виховання, що стає можливим завдяки організації позасімейного догляду за дітьми»[4].

У Фінляндії, Данії, Швеції і Ісландії піклування про дітей є частиною соціального права — коли дитина досягає певного віку, батьки можуть розраховувати на її гарантоване влаштування у дитячий дошкільний заклад.

Політику організації дошкільного виховання можна оцінювати за наступними критеріями ефективності:

1. Наявність дошкільних закладів у достатній кількості.
2. Економічна доступність.
3. Прийнятність для батьків за умовами перебування дітей.
4. Гнучкість у годинах роботи.

З цього погляду в Україні ситуація найкраще складається з економічною доступністю. Вартість перебування дітей у державних дошкільних закладах є фіксованою для всіх сімей, незалежно від їх доходу (крім малозабезпечених) і становить менше 10% середньої заробітної плати в країні (в країнах OECD в середньому 16% від середньої заробітної плати, країнах ЄС — 14%[5]). Водночас відсутність дошкільних закладів (особливо в сільській місцевості) або місць в них (великі міста), разом з неприйнятністю для батьків умов перебування дітей є суттєвою перешкодою для масового залучення до дошкільної освіти дітей відповідного віку. В Україні рівень покриття дітей дошкільного віку освітою досить низький і склав 57% (в країнах OECD в середньому 74% для дітей 3–6 років у 2007 році[5]). Крім того, темпи розширення мережі дошкільних закладів і збільшення місць у них не відповідають темпам росту народжуваності (табл. 1). За період з 2006 по 2008 рр. кількість народжених зросла на 84,5 тис. осіб, тоді як кількість місць у дошкільних закладах — лише на 54 тис.

Щоб надати жінкам можливість поєднувати материнські обов'язки і роботу, в багатьох розвинутих країнах впроваджують відпустки для батьків, які настають після закінчення відпустки у зв'язку з вагітністю і пологами, є більш тривалими і вже в той час частково оплачуваними. Дослідження показують, що законодавче закріплення відпусток по догляду за дитиною призвело до збільшення участі жінок на ринку праці, особливо дітородного віку [6].

Таблиця 1

Кількість народжених і кількість місць у дошкільних закладах

Рік	Кількість місць у дошкільних закладах, тис	Кількість народжених, тис. осіб
2002	1060	390,7
2003	1053	408,6
2004	1040	427,3
2005	1056	426,1
2006	1063	460,4
2007	1084	472,7
2008	1110	510,6

Джерело: Держкомстат [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

У більшості країн загальна тривалість усіх відпусток на дитину, включаючи відпустку для матері, відпустку для батька і батьківську відпустку, складає від 9 до 15 місяців. У деяких випадках батьківська відпустка може бути подовжена до 3-х років, тоді, зазвичай, вона має назву “відпустка для домашнього піклування” і, найчастіше, є додатковою до батьківської відпустки, неоплачуваною або з невеликим рівнем оплати (як правило, фіксованим), що не покриває втрати від недоотримання заробітку в період догляду за дитиною. В більшості країн батьківська відпустка є оплачуваною тією чи іншою мірою. Оплата може бути невисокою, при цьому є фіксованою, передбаченою тільки для сімей певної категорії (де виховує дітей одинока мати/одинокий батько, багатодітних чи мало-забезпечених) або частково оплачуваною (оплачується тільки певна частина відпустки) чи поєднує кілька цих характеристик. Більш прогресивною є схема фінансування, за якою оплата відпустки прив’язана до заробітної плати того, хто в ній перебуває, і складає щонайменше половину від попереднього заробітку.

В останні роки кілька країн посилили гнучкість у використанні таких відпусток, а також запровадили додаткові можливості для працюючих батьків :

- Німеччина: для батьків, що перебувають у батьківській відпустці коротший період (12 місяців), щомісячні виплати збільшено до 450 євро.
- Данія: можливість вибору з двох різновидів батьківських відпусток – 32 тижні з оплатою 100% або 40 тижнів з оплатою 80%.
- Греція: впровадження можливості неповної зайнятості після закінчення батьківської відпустки.
- Португалія: можливість вибору з двох різновидів відпустки для матері – 4 місяці з оплатою 100% або 5 місяців з оплатою 80%.
- Велика Британія: впровадження права на неповну зайнятість для батьків, що мають дітей до 6 років.

Якщо батьки мають право обирати з кількох видів відпусток, то коротша при цьому, як правило, є вище оплачуваною. Це пов’язано з тим, що короткий і середній періоди відпусток позитивно корелюють із зайнятістю та доходами. Довгі відпустки призводять до збільшення різниці між доходами чоловіків і жінок і нерівності на ринку праці [7].

Важливим аспектом втілення політики сприяння зайнятості батьків, які мають дітей дошкільного і раннього шкільного віку, є законодавче закріплення за працюючими батьками особливих можливостей щодо зайнятості у період після закінчення материнської і батьківської відпусток.

У Швеції батьки можуть скоротити свій робочий час до 75% від звичайного у період, поки дитині не виповниться 8 років, у Данії мають можливість працювати неповний робочий день з відповідним скороченням оплати праці в період, поки дитині не виповниться 9 років, у Фінляндії — поки не виповниться 8 років, у Словенії один з батьків має право працювати неповний робочий день до досягнення дитиною трирічного віку, в Австрії і Німеччині — так само, але до чотирирічного віку дитини, в Португалії — до дванадцятирічного віку, в Бельгії до того, як дитині виповниться 5 років, є можливість неповної зайнятості з відшкодуванням недоотриманого заробітку фіксованою сумою (в середньому 26% від заробітку), в Іспанії батьки з дітьми до 6 років мають можливість скоротити свій робочий час на 30–50%, у Франції батьки також мають можливість працювати неповний робочий тиждень [8].

Для жінок, які мають дітей і хочуть будувати кар'єру, особливе значення мають варіанти гнучкої зайнятості. Близько чверті працівників у країнах ЄС у віці 25–49 років мають певні можливості щодо гнучкої зайнятості (2004 рік) — вони можуть «накопичувати» робочі години з тим, щоб у майбутньому скоротити свій робочий час або ж регулювати свій робочий графік (приймати самостійні рішення щодо початку і кінця робочого дня). Найкраще складається ситуація в Північноєвропейських країнах: в Данії майже 55% зайнятих чоловіків і жінок можуть регулювати години роботи, в Норвегії понад 40% усіх працівників, у Швейцарії — 45% чоловіків і близько третини жінок [9].

На практиці роль неповної зайнятості і гнучкого графіка роботи в кар'єрі жінок неоднозначна. З одного боку, вони дають змогу утримуватися жінкам на ринку праці в період після народження дитини і підтримувати рівень своєї професійної кваліфікації. З другого — такий характер зайнятості скорочує можливості для кар'єрного зростання і зменшує доходи жінок від професійної зайнятості. Спеціальне дослідження, яке проводили в США серед матерів з дітьми віком до семи років, показало, що використання будь-якого інструменту поєднання роботи і сімейних обов'язків (скорочення робочого часу, використання гнучкого графіка роботи, дистанційна робота) призводить до скорочення заробітку матерів. У період дослідження їх заробіток скоротився в середньому на 27% при переведенні в режим дистанційної роботи і на 22% — при неповній зайнятості. За весь період від народження дитини до досягнення нею віку семи років загальні втрати від заміщення цими інструментами повної зайнятості за основним місцем роботи доходи матерів скоротилися на 58% і 50% відповідно [10].

Тим не менше, гнучкі варіанти зайнятості набувають дедалі більшого поширення, оскільки менше впливають на кар'єру (порівняно з повним виходом з ринку праці на тривалий період відпустки по догляду за дитиною). Крім того, застосування роботи в неповний час у певних галузях призводить до підвищення продуктивності праці [11]. Але найвагомішим аргументом на користь введення часткової зайнятості на законодавчому рівні в багатьох країнах стало те, що відсутність можливості працювати неповний робочий день або за гнучким графіком часто призводить до невиходів на роботу після закінчення терміну відпустки по догляду за дитиною.

Незважаючи на те, що українське законодавство передбачає скорочення робочого часу (встановлення неповного робочого дня і неповного робочого тижня) для жінок, що мають дітей до 14 років (ст.51, ст.56 Кодексу законів про працю України), така практика не набула широкого розповсюдження. Закон не регулює тривалість скороченого робо-

чого дня або тижня, отже, скористатися цим правом жінка може лише за домовленістю з роботодавцем.

З огляду на вищезазначене, наявна в Україні система відпусток дає змогу матері перебувати з дитиною тривалий час після народження, але фактично не сприяє поєднанню зайнятості і батьківських обов'язків, оскільки через відсутність гнучких варіантів зайнятості передбачає вихід матері (або особи, що фактично піклується про дитину) з ринку праці, що призводить до негативних наслідків: зменшення частки працюючих жінок серед осіб дітородного віку; поширення бідності серед сімей з дітьми; збільшення нерівності на ринку праці; повної або часткової декваліфікації (залежно від галузі зайнятості) жінок у період тривалої відпустки по догляду за дитиною; збільшення вартості утримання (однієї дитини) в дошкільному закладі для держави.

До недавнього часу нерівне залучення чоловіків і жінок до ринку праці й участі у вихованні дітей вважалося природним і не викликало суспільної уваги. Проте в сучасних соціально-економічних умовах спостерігається кілька негативних ефектів від чіткого розподілу обов'язків між представниками різної статі. По-перше, існуючі стереотипи щодо розподілу гендерних ролей сприяють дискримінації жінок при наймі на роботу і у можливостях кар'єрного зростання. З тієї ж самої причини чоловіки можуть зіткнутися з непорозумінням з боку роботодавців у разі, коли вони захочуть реалізувати своє право на батьківську відпустку. По-друге, закріплення традиції перебування у батьківській відпустці виключно за матерями може призвести до ситуації, коли в сферах працевлаштування і робочих колективах, де переважають жінки, кадрова політика ускладнюється через чисельні незаплановані роботодавцем батьківські відпустки.

Таблиця 2

Зміни у політиці відпусток, що стосуються реалізації права батька на догляд за дитиною

Країна	Захід політики
Угорщина	запровадження п'ятиденної оплачуваної відпустки для батька з 2003 року
Ісландія	реструктуризація батьківської відпустки з метою виділення трьох місяців виключно для батька (проходила в 3 етапи з 2001 по 2003 рік)
Словенія	батько має право на 90 календарних днів відпустки для батька (частково оплачувана), а також може взяти половину батьківської відпустки з таким самим рівнем оплати як і для матері
Португалія	п'ять днів відпустки для батька стали обов'язковими
Велика Британія	встановлення двотижневої оплачуваної відпустки для батька
Латвія	з 1 грудня 2005 року 10 днів відпустки для батька (що може тривати від 10 днів до двох місяців) є оплачуваними
Польща	з 2004 року батько має право на батьківську відпустку
Норвегія	збільшення квоти батька у батьківській відпустці до 5 тижнів з 1 липня 2005 року

Політика відпусток для батька розвивається і поширюється у розвинутих країнах завдяки таким чинникам:

- збільшення кількості сімей, де заробляють гроші обоє партнерів;
- підвищення виховної ролі батька у сім'ї і соціальні очікування щодо ширшого залучення батьків до догляду за дітьми;

- надання більшої ваги, переважно молодими людьми, життєвим цінностям, що не пов'язані з роботою і кар'єрою.

Більшість змін у політиці відпусток, таких що вже відбулися в останні роки або заплановані на найближчий час, стосуються саме реалізації права батька на догляд за дитиною [12] (табл. 2).

Тривалість відпустки для батька зазвичай коротша за материнську відпустку (найчастіше не більше 3-х тижнів) і є доповненням до неї. Це особливо важливо у випадках, коли у сім'ї народжується друга або третя дитина. Як правило, весь період відпустки є повністю оплачуваним, і чоловіки беруть цю відпустку частіше, ніж батьківську відпустку.

В сучасних умовах законодавство більшості країн дозволяє батькам самим вирішувати, хто з них буде піклуватися про дитину під час батьківської відпустки і отримувати за це гроші. На практиці це право частіше використовують жінки. Для досягнення гендерної рівності в деяких країнах (Норвегія, Ісландія, Швеція) застосовується «квота батька» у батьківських відпустках. Це означає, що певний період відпустки може бути використаний виключно батьком дитини, і він буде втраченим для обох батьків у разі, якщо батько відмовиться від свого права на нього. В Ісландії, наприклад, ця частина досить значна і дорівнює трьом місяцям. Крім того, з метою більшого залучення партнерів чоловічої статі до догляду за дітьми, законодавство деяких держав прив'язує відпустку для батька до батьківської відпустки (відпустка по догляду за дитиною). Так, у Фінляндії відпустка для батька становить 18 робочих днів (може бути поділена на 4 частини), але вона може бути додатково подовжена на 1–12 днів (однією частиною) у разі, якщо чоловік візьме стільки ж днів батьківської відпустки. В Іспанії відпустка для батька складає всього 2 дні, але він може взяти 10 тижнів материнської відпустки замість своєї дружини у разі, якщо їх обох це влаштовує. В Норвегії батько може взяти двотижневу неоплачувану відпустку після народження дитини і має шеститижневу оплачувану «квоту батька» у батьківській відпустці. Загальна тривалість останньої – 54 тижні для обох батьків, «квота матері» при цьому становить 9 тижнів, весь інший час вони можуть розподілити між собою у будь-якій пропорції за загальною згодою. Таким чином, максимальний термін батьківської відпустки для батька може складати 45 тижнів. Така система працює в Норвегії з 1993 року.

Українське законодавство передбачає неоплачувану відпустку для батька у період після народження дитини тривалістю до двох тижнів (п. 2 Ст. 25 Закону України «Про відпустки»), тим же Законом передбачена можливість для батька, що виховує без матері двох дітей до 15 років, мати додаткову оплачувану відпустку тривалістю 7 днів (Ст. 19) і неоплачувану тривалістю до 14 днів щорічно (п.1 Ст. 25). Проте ці відпуски не є ефективними з точки зору встановлення гендерної рівності, оскільки перший вид відпустки не є оплачуваним (а в цьому разі відпустки працівники беруть рідко), а інші два передбачають залучення батька тільки у разі, коли він сам виховує дітей (в тому числі і під час тривалого перебування матері у лікувальному закладі). Крім того, в Україні чоловіки на практиці рідко застосовують своє право взяти замість дружини відпустку по догляду за дитиною, що обумовлено як існуючими традиціями, так і значною різницею у заробітку чоловіків і жінок (на користь чоловіків), що має місце в Україні.

Незважаючи на те, що, як правило, державні фінансові виплати на дітей призначаються незалежно від стану економічної активності їхніх батьків, у деяких країнах передбачено особливі фінансові інструменти для підтримки працюючих батьків. Тут можуть бути варіанти: або фінансові пільги доступні лише працюючим батькам, або працюючі батьки отримують додаткові (порівняно з непрацюючими) переваги. Практично в кожній розвинутій країні є податкові пільги для сімей з дітьми, хоча їх розмір значно різниться залежно від країни, типу і доходу домогосподарства, віку дітей.

За наявності дітей можуть бути зменшені податки: шляхом збільшення розміру неоподаткованого доходу, або введення податкового скорочення на кожну дитину. Останнім часом кілька країн також запровадили особливі податкові кредити для працюючих батьків з малим заробітком, або ж реформували існуючу систему податкових кредитів в інтересах цієї категорії батьків (Угорщина, Ірландія, Велика Британія). В деяких випадках такі заходи можуть бути спрямовані на підтримку одиноких працюючих батьків (наприклад, в Ірландії, Австрії). Найкращою ілюстрацією того, як держава підтримує саме працюючих батьків у їх спробі поєднати професійну діяльність і батьківські обов'язки є пільга у оподаткуванні (у розмірі 224 євро на працюючу особу) в Нідерландах, доступна у випадках якщо:

- заробіток батьків дитини становить, як мінімум, 4306 євро;
- дитина є членом господарства щонайменше 6 місяців;
- дитина проживає разом із платником податків;
- дитині менше 12 років.

Така пільга доступна для обох працюючих батьків, а якщо один з них отримує значно менше за іншого, то він має право на додаткову пільгу у розмірі 290 євро.

Найбільша фінансова виплата, що встановлена в Україні, — допомога при народженні дитини доступна для всіх сімей, незалежно від доходу і економічної активності батьків дитини. Є також додаткові виплати для багатодітних і малозабезпечених сімей, останні мають і можливість отримувати допомогу по догляду за дитиною до віку, встановленого законодавством, підвищеного розміру. Важливим кроком у фінансовій підтримці працюючих батьків стало удосконалення порядку виплати допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею віку, встановленого законодавством. Право на цю державну допомогу в повному обсязі також зберігають матері (або особи, що фактично доглядають за дитиною), які працюють на умовах неповного робочого часу чи вдома.

Висновки і рекомендації. Сімейна політика як окремий напрям соціальної політики держави сформувалась у відповідь на зміни у соціально-демографічних процесах, що відбулись у ХХ ст. — збільшення економічної активності жінок, падіння народжуваності, трансформація моделі шлюбу, рух до гендерної рівності, вирішення проблеми поєднання зайнятості і сімейних обов'язків. Вивчення досвіду країн ЄС дає змогу запровадити в Україні спеціальну політику узгодження роботи і сімейного життя, спрямовану на збереження стабільного рівня зайнятості в умовах підвищення народжуваності.

Для цього доцільно: з метою удосконалення організації дошкільного виховання:

- відновити роботу дошкільних закладів, що були закриті у період падіння народжуваності;
- планувати збільшення кількості місць в існуючих дошкільних закладах відповідно до збільшення кількості народжених;
- сприяти покращенню умов перебування дітей (особливо молодшого віку — до трьох років);
- розширювати охоплення дітей старшого дошкільного віку дошкільною освітою за рахунок підвищення її якості в державних закладах.

З метою посилення гнучкості у використанні відпусток по догляду за дитиною, запровадження додаткових можливостей для працюючих батьків на ринку праці:

- розробити і закріпити на законодавчому рівні скорочений варіант відпустки по догляду за дитиною, оплата якої була б прив'язана до попереднього заробітку матері або особи, що фактично доглядає за дитиною;

- створити умови для поширення практики використання можливостей скорочення робочого часу для працюючих батьків;
- стимулювати розвиток гнучких варіантів зайнятості, що допомагають працюючим батькам поєднувати зайнятість і сімейні обов'язки («накопичення» робочих годин з метою їх використання в майбутньому, робота неповний робочий день, дистанційна і надомна робота).

З метою встановлення гендерної рівності і створення умов для реалізації права батька на догляд за дитиною:

- введення оплати відпустки для батька (можливо, з її значним скороченням від 14 до 3–5 днів), що надається у період, коли дружина перебуває у післяпологовій відпустці;
- законодавчо закріпити можливість для батьків на власний розсуд вирішувати, хто з них буде використовувати додаткові відпустки для працівників з дітьми, передбачені чинним законодавством (Ст. 19, п.1 Ст.25 закону України «Про відпустки»);
- поширити на батька дитини право на скорочення робочого дня або тижня, передбачене для жінок, що мають дітей віком до 14 років.

Джерела

1. *Gunderson M.* Male-Female Wage Differentials and Policy Responses. — P.47.
2. *Мальцева И.О.* Гендерная сегрегация и мобильность на российском рынке труда/ И.О. Мальцева, С.Ю. Рощин; Гос. Ун-т — Высшая школа экономики. — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. — 295 с.
3. *Kreyenfeld M.* 2001. Employment and fertility—East Germany in the 1990s. Doctoral Thesis, University of Rostock. — С.204.
4. 92 / 241 / EEC : Council recommendation of 31 March 1992 on child care (92 / 241 / EEC: Рекомендація Ради від 31 березня 1992 року щодо піклування про дітей).
5. *OECD Family database, Formal care and education for very young children*// http://www.oecd.org/document/4/0,3343,en_2649_34819_37836996_1_1_1_1,00.html
6. *Ruhm, Christopher J.* (1996). The economic consequences of parental leave mandates: Lessons from Europe. — Cambridge MA, National Bureau of Economic Research, Working Paper No 5688.
7. *Ruhm, Christopher J. and Jackqueline L. Teague* (1995). Parental leave policies in Europe and north America. — Cambridge, National Bureau of Economic Research, Working Paper No 5065.
8. *Bernhardt, E.* 1988. “The choice of part-time work among Swedish one-child mothers European Journal of Population 4 (2): 117–144.
9. *The life of women and men in Europe-2008 edition. A statistical portrait.* Eurostat//www.epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-80-07-135/EN/KS-80-07-135-EN.PDF. — P. 88–89.
10. *Glass J.* Blessing or curse? Work-family policies and mother's wage growth over time, Work and Occupations, Volume 31, 2004. — P. 367–394.
11. *Boyer Isabel* (1993). Flexible working for managers. (London: Chartered Institute of Management Accountants).
12. *Moss P. and O'Brien M.* (eds) (2006). International Review of Leave Policies and Related Research 2006 Employment Relations Research Series No 57, Department of Trade and Industry, United Kingdom// <http://www.berr.gov.uk/files/file31948.pdf>

Анотація. Стаття містить огляд інструментів політики сприяння поєднанню зайнятості і батьківства: організація дитячого дошкільного виховання, відпустки по догляду за дитиною, гнучка зайнятість, проведення політики гендерної рівності і засоби фінансової підтримки працюючих батьків. Запропоновано рекомендації щодо подальшого розвитку засобів такої політики в Україні.

Аннотация. В статье содержится обзор инструментов политики содействия совмещению занятости и родительства: организация детского дошкольного воспитания, отпуска по уходу за ребенком, гибкая занятость, проведение политики гендерного равенства и средства поддержки работающих родителей. Предложены рекомендации по дальнейшему развитию такой политики в Украине.

Summary. Work-parenthood reconciliation policies have increasingly become part of employment-led social policy in European Union. In the most well-developed European systems, work- parenthood reconciliation policies are universal, inclusive, and progressive in their distribution of costs. In addition, the measures of these policies are expected to promote women's participation in the labour force and the sharing of care responsibilities between women and men. The article contains an overview of reconciliation of work-parenthood policies with regard to childcare services, maternity and parental leave facilities, flexible working arrangements and other options furthering reconciliation of childcare and family responsibilities (such as part-time working, working accounts, working from home) gender equality policy and financial allowances for working parents. The suggestions for development in work-parenthood reconciliation policy in Ukraine are offered.

Ключові слова: працюючі батьки, зайнятість жінок, відпустки по догляду за дитиною, народжуваність, догляд за дітьми, гнучка зайнятість.

Ключевые слова: работающие родители, женская занятость, отпуска по уходу за ребенком, рождаемость, уход за детьми, гибкая занятость.

Key words: working parents, woman participation, parental leave, fertility, child care, flexible working.

Стаття надійшла до редакції журналу 29.12.2009 р.

УДК 314.37

Б. О. КРИМЕР,
*Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М. В. Птухи НАН України*

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧИННИКИ ДІТОРОДНОЇ АКТИВНОСТІ НАСЕЛЕННЯ

Постановка проблеми. Повсюдний спад народжуваності в країнах Європи мав місце протягом кількох останніх десятиліть. На зміну хвилі спадання прийшла певна стабілізація рівня народжуваності й деякого його зростання. Динаміка народжуваності на європейському просторі характеризується помітною територіальною диференціацією — від найбільш високих наразі значень показників у Франції, Ірландії та скандинавських країнах до істотно нижчих у більшості країн Східної та Південної Європи й деяких західноєвропейських країнах. Рівень народжуваності чинить вплив на демографічний та соціально-економічний розвиток країни у цілому, й сприяння народжуваності є складовою державної політики багатьох країн Європи. В даному контексті питання чинників дітородної активності та впливу на них набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень. Питання рушійних сил процесів народжуваності є предметом дискусій уже тривалий час. Поясненням динаміки народжуваності та її чинників присвячені роботи численних вітчизняних та зарубіжних дослідників, серед яких чільне місце займають А.Г. Вишневський, А.І. Антонов, В. А. Борисов, В. С. Стещенко, І. О. Курило, С. Ю. Аксьонова, Г. Беккер, П. Макдоналд, Д. Коулмен, Р. Лестег, Д. Ван де Каа, А. Готьє.

Метою статті є дослідити вплив найбільш вагомих чинників на дітородну активність в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Теорії, що пояснюють глобальні зміни в перебігу сучасних процесів народжуваності, можна загалом розподілити на *узагальнюючі* та *факторні*. Якщо в узагальнюючих теоріях дається комплексна картина впливу на народжуваність, то в факторних — опис певного чинника, зміна якого вважається визначальною в структурі впливу на генеративну активність населення.

Серед узагальнюючих насамперед варто виділити теорії *Першого та Другого демографічних переходів*. Якщо теорія Першого демографічного переходу пояснює зниження народжуваності як наслідок обмеження кількості новонароджених під впливом тих чи інших факторів за досить високого рівня репродуктивних установок, то концепція Другого демографічного переходу характеризує зниження вже власне репродуктивних установок, тобто скорочення потреби в дітях.

Серед факторних теорій передусім варто згадати про „*Економічну теорію народжуваності*” (побудовану на так званій „моделі раціонального вибору”), піонером якої в 1970-х роках став Г. Беккер. Основоположною тезою даної теорії є те, що рішення народити дитину є раціональним і ґрунтується на співвідношенні витрат на народження і догляд за дитиною з передбачуваним наступним покращенням особистого становища [4]. В рамках цієї теорії Д. Коулмен наголошує на важливості не тільки реальних, а й, так би мовити, „психологічних вигод” порівняно з „психологічними втратами” [7]. Розширюючи економічну теорію народжуваності, П. Макдональд формулює „*Теорію відкидання ризику*”, згідно з якою витрати, пов’язані з вихованням дитини, у сучасному суспільстві є нестабільними й досить важко піддаються оцінці. А особи, які приймають рішення про народження дитини, намагаються якомога краще забезпечити своє майбутнє. Тому прийняття рішення теж може бути відтерміноване через небажання мати додаткові ризики погіршення свого матеріального становища [14].

Окрім економічних теорій, є й інші спроби пояснення чинників народжуваності та характеру впливу. Важливе місце посідає „*Теорія постматеріалістичних цінностей*”, розроблена у руслі концепції Другого демографічного переходу, що виник унаслідок глибокої трансформації цінностей [15].

Факторні теорії суттєво розширюють розуміння сутності та характеру впливу окремого визначеного чинника на генеративну активність, але в цілому не дають повноцінного пояснення щодо рушійних сил змін, оскільки народжуваність безумовно є процесом, який фокусує всю суму впливів різнопланових соціально-економічних чинників. Відповідно зміну перебігу процесів народжуваності варто розглядати як результат впливу комплексу чинників різного характеру.

При визначенні найвпливовіших чинників дітородної активності населення єдиної остаточної думки серед дослідників не має, та багато в чому їхні тези збігаються. Спробуємо виділити та проаналізувати найбільш вагомі на наш погляд компоненти впливу на народжуваність.

Чинник жіночої зайнятості — один з тих, які сприяли переходу від високої до низької народжуваності — у XX ст. професійна зайнятість стала невід’ємною складовою життя жінок у країнах Європи й відіграла значну роль у скороченні потреби у дітях. Як наслідок, менша кількість жінок має можливість прийнятно поєднувати сімейне та трудове життя, що зі зростанням потреби в кар’єрній самореалізації негативно відбилося на реалізації репродуктивних настанов.

Наявність зв’язку між жіночою зайнятістю та дітородною активністю населення теоретично та емпірично відображено у працях науковців кількох останніх десятиліть. Г. Беккер наголошував, що з підвищенням освіченості й економічної активності жінок збільшуються їх можливості щодо заробітку, тож альтернативні витрати, пов’язані з дітородженням, у зайнятих жінок вищі, що зумовлює скорочення попиту на дітей. Хосе-Марія Да Роча та Луїза Фустер зазначають, що ступінь кореляції між рівнем народжуваності та рівнем жіночої зайнятості може сильно змінюватись залежно від ймовірності знайти роботу: чим ця ймовірність вища, тим менший негативний вплив жіночого безробіття на народжуваність [9].

Проте характер впливу зайнятості на народжуваність не можна вважати однозначним. Анна д’Аудіо та Марко д’Ерколе проаналізували зв’язок між жіночою зайнятістю та народжуваністю у країнах ОЕСР протягом 1980–2000 років, що показало наявність досить постійного зв’язку, який при цьому суттєво видозмінюється. Якщо у 1980-х роках коефіцієнт кореляції за досить значного рівня був від’ємним, то протягом 1990-х він набув додатних значень, також досить суттєвих [8]. Авторський розрахунок доводить існування досить суттєвого

позитивного зв'язку між рівнем жіночої зайнятості та рівнем народжуваності в цілому серед країн Європи. Рівень зв'язку помітно зростає протягом досліджуваного періоду, й уже кілька років коефіцієнт кореляції перебуває в межах 0,5 – 0,6.

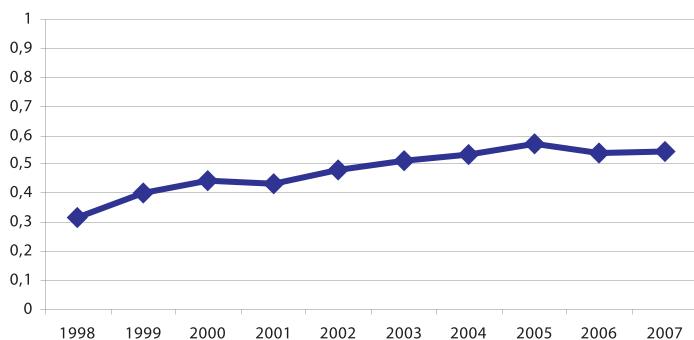

Рис 1. Коефіцієнт кореляції між рівнем жіночої зайнятості та сумарним показником народжуваності, розрахований по 24 країнах Європи за 1998–2007 рр.

Високий рівень жіночої зайнятості давно є нормою соціально-економічного середовища розвинутих країн. Тому на сучасному етапі розвитку суспільства середовище для народження дитини створює насамперед політика, спрямована на забезпечення можливості поєднання народження дитини та трудової діяльності.

Чинник матеріального становища сім'ї з дітьми та стабільності економічного середовища. Якщо розрахунки проводили за тривалий період (у кілька десятиліть) й у ролі чинника брали рівень доходу жінки, то у більшості випадків фіксувався незначний негативний вплив його зростання на народжуваність. Причиною цього можна вважати насамперед підвищення рівня жіночої зайнятості у цілому, що й мало наслідком збільшення доходу матері. Але, як зазначалося раніше, характер впливу жіночої зайнятості на народжуваність останніми роками змінився. Й на сучасному етапі її високий рівень у багатьох країнах успішно поєднується з відносно високим рівнем народжуваності.

На прикладі розвинутих країн-учасниць ОЕСР доведено, що серед жінок, які проживають у домогосподарствах з низьким рівнем доходу, спостерігається тенденція до зменшення кількості дітей у Канаді, Німеччині, Італії, Мексиці, Нідерландах, Люксембурзі та США, тоді як в інших країнах ОЕСР кількість дітей в таких домогосподарствах або ж залишається сталою. Якщо жінки проживали в домогосподарствах з середнім рівнем доходу, то кількість дітей зменшилась у Канаді, Німеччині, Угорщині, Італії, Люксембурзі, Нідерландах та Мексиці, у той час як в інших країнах ОЕСР цього не спостерігалось. Серед жінок, що проживають у домогосподарствах з високим рівнем доходу, кількість дітей зросла в Швеції та Нідерландах, залишилась стабільною в Польщі, Канаді та США, дуже незначно зменшилась у Великобританії та Мексиці та зменшилась в усіх інших країнах даного об'єднання.

На прикладі Франції Г. Ларок та Б. Салані доводять, що зростання трудових доходів жінок на 5% призводить до зниження народжуваності на 0,6%, тоді як зростання нетрудових доходів на 5% сприяє зростанню народжуваності на 1,5%. У іншому дослідженні на прикладі Іспанії доводиться, що покращення матеріального становища родини з дітьми на тлі загального економічного підйому в країні і зростання рівня життя населення в результаті зміни податкової політики країни сприяло деякому зростанню народжуваності [3]. На прикладі Ізраїлю показано незначний ефект впливу доходу на народжуваність – 10%

зростання доходу сприятиме підвищенню рівня народжуваності на 1 відсоток [6]. Про вплив матеріального становища сім'ї на народжуваність у близьких до українських умов країнах свідчать дослідження російських вчених, таких як Малева Т. М., Синявська О. В. [2], Андрущенко Я. [1]. Авторський розрахунок свідчить про наявність зворотного зв'язку між показниками народжуваності та рівнем бідності сімей з дітьми.

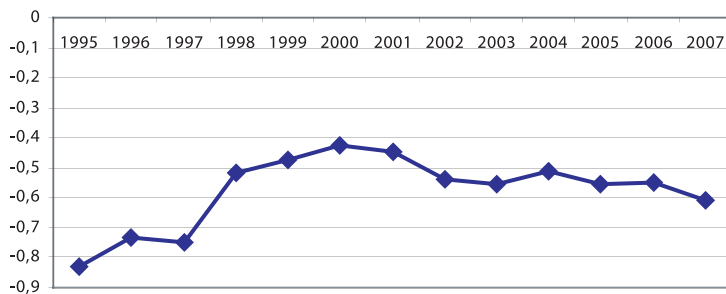

Рис 2. Коефіцієнт кореляції між рівнем бідності сімей з дітьми та сумарним показником народжуваності у сукупності країн Європи за 1995–2007 рр.

Можна припустити, що в умовах сучасної України вплив чинника доходу сім'ї на прийняття рішення про народження дитини є досить суттєвим, оскільки має місце поєднання близьких до європейських цінностей і поглядів на життя та відчутно відмінного у гірший бік від європейського рівня добробуту.

Освітній чинник. Постійне зростання рівня освіти населення є невід'ємною складовою розвитку суспільства більшої частини сучасного світу у XX ст. Наразі для більшості жінок країн індустріального та постіндустріального світу середня та вища освіта є такою ж необхідною складовою життя, як і для чоловіків.

У дослідженнях з даної тематики трапляються досить різні і часто протилежні оцінки впливу рівня освіти жінок на репродуктивну поведінку. В аналітиці щодо динаміки народжуваності серед груп жінок з різним рівнем освіти в країнах ОЕСР зазначається, що сучасний рівень народжуваності серед високоосвічених груп жінок нижчий, ніж у минулому в таких країнах, як Канада, Італія, Люксембург, Норвегія, Німеччина, Угорщина, Швеція. З іншого боку, протилежну тенденцію демонструють Нідерланди та Мексика. В той же час рівень народжуваності у жінок з середнім рівнем освіти залишався стабільним протягом досліджуваного періоду в більшості країн — серед винятків Фінляндія, Люксембург та США, де народжуваність в даній групі зросла, а також Італія та Нідерланди, де спостерігалось зниження народжуваності. Серед жінок з низьким рівнем освіти зростання народжуваності спостерігалось у Нідерландах та Польщі, до недавнього часу також в США та Швеції. В інших описуваних країнах ситуація протилежна — в найменш освічених групах жінок помітна тенденція до зниження народжуваності [7].

У дослідженні, в якому аналізували чинники народжуваності на прикладі Швеції, зазначається, що у жінок з вищим рівнем освіти народжуваність дещо нижча, ніж у жінок з нижчим рівнем освіти [12]. У Данії також у жінок з вищою освітою вищий рівень других та третіх народжень, ніж серед жінок з нижчим рівнем чи жінок без освіти. Загалом у Скандинавії відзначається, що серед більш освічених категорій жінок помітно суттєвіший рівень других та третіх народжень, ніж серед менш освічених груп. Було помічено більш позитивний вплив вищого рівня освіти на поширеність других та третіх народжень у Західній частині Німеччини (колишня ФРН), ніж у Франції та Великобританії [13]. У випадку Румунії протягом останніх

60 років спостерігається чітка диференціація репродуктивних настанов за рівнем освіти — низькоосвічені категорії жінок мають суттєво вищу ймовірність другого народження, ніж більш високоосвічені. Проте, починаючи з середини 1990-х років ймовірність другого народження серед низькоосвічених жінок знижується, в той час як серед більш високоосвічених — суттєво зростає, й на даний час ці ймовірності практично збігаються.

Узагальнивши інформацію щодо зв'язку народжуваності та рівня освіти жінок, можна вважати, що освіта є чинником, який незначно, але позитивно впливає на рівень народжуваності. Наявність необхідної освіти в сучасному постіндустріальному та індустріальному суспільстві, окрім витрат часу, це ще й вираз можливостей жінки для самореалізації, більш вдалої зайнятості, кар'єрного росту та покращення свого матеріального становища.

Сімейна політика. Більшість досліджень доводять наявність незначної, але позитивної залежності між грошовими виплатами у рамках програм підтримки родини з дітьми та сумарним показником народжуваності. Проведені міжнародні порівняння відзначають позитивний вплив сімейної політики на сумарний показник народжуваності в цілому у країнах Західної Європи і протягом 1970–1980-х рр., і в більш пізніх 1990-х. Як приклад можна навести результат дослідження французьких демографів [5, с. 79–105], які на підставі проведеного на базі кількох європейських країн аналізу оцінили ефект грошових виплат сім'ям з дітьми (щодо народжень) в 0,2 дитини на жінку. В таких країнах, як Італія, США, Канада, Австрія, Норвегія, Швеція, Угорщина та Нідерланди відзначається незначний позитивний вплив материнських та батьківських відпусток і послуг по догляду за дитиною на значення показників народжуваності. У Німеччині зміни в системі відпусток (40% зростання тривалості материнської відпустки та впровадження додаткових оплачуваних відпусток) мали позитивний вплив на повікові коефіцієнти народжуваності впродовж 5 років після їх впровадження. Для Канади було здійснено оцінки, згідно з якими 1,0% зростання реальної вартості допомоги сім'ям з дітьми зумовлює підвищення сумарного показника народжуваності у межах між 0,09–0,26%. У Норвегії збільшення витрат на послуги по догляду за дитиною на 1/5 спричинило підвищення сумарного показника народжуваності лише на 0,05 дитини на жінку [10]. На рис. 3 показано зв'язок між рівнем витрат на сімейну політику та сумарним показником народжуваності.

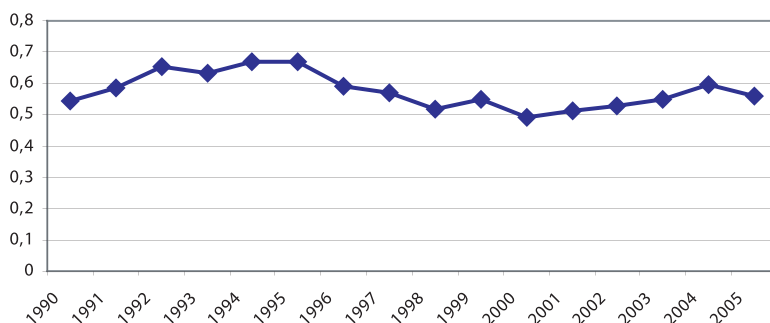

Рис 3. Коефіцієнт кореляції між рівнем соціальних витрат на сім'ю з дітьми (у євро на душу населення) та сумарним показником народжуваності у сукупності країн Європи за 1990–2005 рр.

Кореляційний зв'язок присутній протягом описуваного періоду й весь час перебуває на досить значному рівні. Найсильніший зв'язок мав місце в першій половині 1990-х

років, потім його рівень дещо знизився, але починаючи з 2000 року знову почав зростати. А от у США більшість проведених досліджень свідчать про дуже незначний або зовсім відсутній вплив на народжуваність рівня виплат на дітородну активність.

Шлюбність. У більшості країн одружені жінки мають вищий рівень народжуваності, ніж неодружені [8]. Проте шлюбність не можна вважати суттєвим фактором впливу на народжуваність, оскільки в багатьох країнах відбувається трансформація моделі шлюбної поведінки, результатом якої є поширення нетрадиційних форм шлюбу (наприклад – співжиття без реєстрації), зростання частки позашлюбної народжуваності (в більшості країн Північної та Західної Європи вона становить понад 50%). З іншого боку, шлюбність в суспільстві деякою мірою можна сприймати як узагальнюючий показник ставлення до традицій, сімейних цінностей, однією з яких безсумнівно є народження дітей.

Релігійність. Якщо брати Європу в цілому, то прямого й помітного зв'язку між релігійністю суспільства в окремих країнах з рівнем народжуваності не спостерігається. Релігійність у країнах Східної та Південної Європи вище, ніж у країнах Північної та Західної, а в рівнях народжуваності ситуація практично протилежна. Причину шукають часто в характері самої релігійності – в тому, що релігійні цінності за своєю значимістю поступаються місцем іншим соціально-економічним цінностям. Варто зазначити, що на території України та РФ відзначається позитивний вплив релігійності на народжуваність. У випадку України залежність дуже чітко проступає, якщо розглянути структуру народжуваності в регіональному розрізі – регіони з відносно високою народжуваністю характеризуються також найвищими в країні рівнями релігійності. Також істотно вища частка віруючих людей серед багатодітних, ніж серед малодітних або бездітних. В цілому релігійність позитивно впливає на створення сприятливого середовища для якомога повнішої реалізації репродуктивних настанов – чим вища релігійність суспільства, тим середовище сприятливіше. Але рівень впливу дуже незначний і істотно поступається економічним факторам народжуваності.

У контексті узагальнення вищенаведеної інформації проведено оцінку рівня сприятливості суспільно-економічного середовища для народження дитини в країнах Європи. Як перемінні використано такі чинники дітородної активності: мінімальну заробітну плату (узагальнюючий вираз можливості отримання родинюю доходу по відношенню до інших країн) та дохід сім'ї з одним працюючим батьком й двома дітьми, загальний рівень зайнятості (показник, який дає змогу виміряти стабільність економічної ситуації в країні в цілому), частку жінок з вищою освітою серед усієї сукупності жінок, частку витрат на сім'ю та дітей у % від ВВП, частку дітей дошкільного віку, що перебувають у закладах дитячого виховання, частку витрат на дошкільні заклади у % від ВВП, загальний коефіцієнт шлюбності, частку віруючих осіб серед усього населення.

В основі розрахунку лежить принцип багатовимірною ранжування:

$$(1) \quad G_j = \sum_{i=1}^m z_{ij} \omega_i, \text{ а } \sum_{j=1}^n \omega_j = 1,$$

де G_j – рівень сприятливості суспільно-економічного середовища для народження дитини у країні j ;

i – сукупність чинників, що впливають на сприятливість суспільно-економічного середовища для народження дитини;

Z_{ij} – стандартизовані значення i -го чинника z для країни J ;

ω_i – вага i -го чинника;

m – кількість використовуваних у ранжуванні чинників.

З врахуванням стандартизації формула набере наступного вигляду:

$$(2) \quad G_j = \sum_{i=1}^m \frac{X_{ij}}{X_{ie}} \omega_i \quad \sum_{i=1}^b \omega_i = 1,$$

де ω_i – вага i -го чинника;

X_{ij} – значення i -го чинника для країни J ;

X_{ie} – еталонне значення i -го чинника.

При стандартизації окремі чинники прирівняно до еталонного значення, за яке прийнято рівень показників для Франції. Вибір Франції продиктовано кількома причинами – по-перше, високим рівнем народжуваності (найвищим серед значних за площею та населенням держав Європи), по-друге, розумінням того, що французьку сімейну політику можна вважати деякою мірою еталонною й показовою. В результаті проведених обрахунків отримано таку картину.

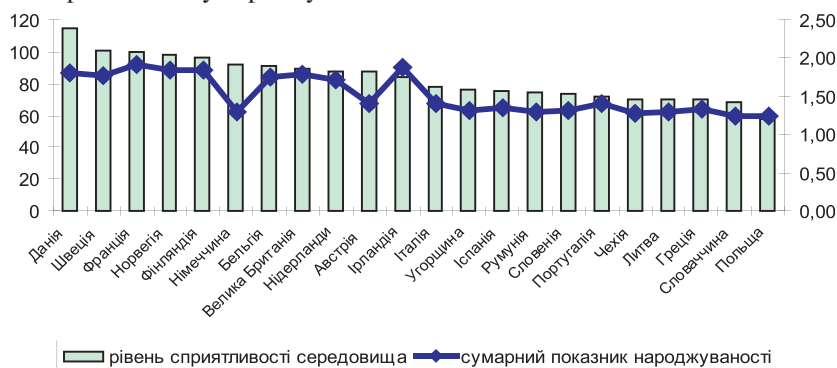

Рис 4. Рівень сприяєливості суспільно-економічного середовища країни для народження дитини, 2005 р.

Помітно, що найбільш сприяєливе середовище виявилось наближено відповідним існуючому рівню народжуваності у країнах Європи. Рівень показників Франції, що брались за основу для стандартизації, був одним з найвищих у Європі, поступаючись виключно скандинавським країнам. Сприяєливим також є середовище в Данії, Швеції, Норвегії та Фінляндії. Найменш сприяєливе – у Польщі, Словаччині та Греції. Німеччину й деякою мірою Австрію можна назвати країнами, де створено сприяєливі умови для народження дитини, проте суспільство цим наразі не користується. Причини швидше за все криються у кількох сферах: по-перше, у тому, що оптимізація середовища для народження дитини відбулась порівняно недавно – починаючи з кінця 1990-х, й населення ще не встигло повною мірою на це відреагувати, по-друге, – в певних особливостях менталітету. Україна серед європейських країн займає наступну позицію (рис 5).

Як бачимо, Україна характеризується низьким, порівняно з країнами Європи, рівнем сприяєливості суспільно-економічного середовища для народження дитини, проте відмінності від сусідньої Польщі – члена ЄС досить незначні. В період 2005–2007 років у більшості країн Європи мало місце покращення середовища для народження дитини. Слід зауважити, що це покращення може певною мірою бути знівельоване фінансово-економічною кризою, що розпочалась у 2008 році.

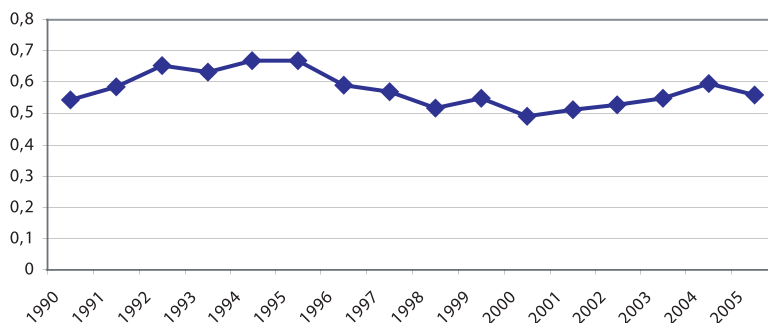

Рис 5. Рівень сприятливості суспільно-економічного середовища країни для народження дитини у 2005 та 2007 рр.

Висновки. Рівень дітородної активності населення є результатом впливу значної кількості чинників різної природи та ступеня впливу. Характер впливу основних чинників змінюється протягом історичного розвитку. Можна стверджувати, що наявний нині відносно високий рівень народжуваності в країнах Північної та Західної Європи є наслідком вищого ступеня сприятливості суспільно-економічного середовища для народження дитини в цих регіонах, ніж на решті території Європи й, відповідно, вищих можливостей реалізації репродуктивних настанов. Основою сприятливості середовища є стабільність економічного становища батьків, які прийняли рішення народити дитину. Проте, крім економічного становища, значним є вплив на дітородну активність з боку суспільних відносин та менш відчутний, однак помітний вплив політики держави. Сприятливість середовища для народження дитини в Україні виявилась найнижчою у Європі, проте після 2005 року ситуація дещо поліпшилась.

Джерела

1. Андрющенко Я. В. Влияние материальных условий жизни на рождаемость и проблемы демографической политики // Демографические исследования. — 2007. — № 6.
2. Малева Т.М., Синявская О.В. Социально-экономические факторы рождаемости в России: эмпирические измерения и вызовы социальной политике. // SPERO. — № 5, осень—зима 2006. — С. 70—97.
3. Azmat G., González L. Targeting Fertility and Female Participation Through the Income Tax — http://www.econ.upf.edu/~gonzalez/Research_archivos/LE_2009.pdf
4. Becker G., Lewis H. G. On the Interaction between the Quantity and Quality of Children. // The Journal of Political Economy. — 1973. — №81. — P. 279—288.
5. Blanchet D., Ekert-Jaffé O., The Demographic Impact of Family Benefits : Evidence from a Micro-Model and from Macro-Data. — Oxford.: Clarendon Press, 1994.
6. Cohen A., Dehejia R., Romanov D. Do Financial Incentives Affect Fertility — <http://www.nber.org/~rdehejia/papers/w13700.pdf>
7. Coleman D. Reproduction and Survival in an Unknown World: What Drives Today's Industrial Populations and to What Future? // People and Place. — 2000. — №8. — P. 1—6.
8. D'Addio A. C., d'Ercole M. M. Trends and Determinants of Fertility Rates in OECD Countries: The Role of Policies // OECD social, employment and migration working papers. — 2006. — №5.

9. *Da-Rocha J.-M., Fuster L.* Why are Fertility Rates and Female Employment Ratios Positively Correlated Across O.C.D.E. Countries? // *International Economic Review*. — 2006. — № 47. — P. 1187–1222.
10. *Gauthier A. and Hatzjus J.* Family Benefits and Fertility: An Econometrics Analysys // *Population Studies*. — 1997. — № 51. — P. 295–306.
11. *Gerster M., Keiding N., Knudsen L.B.* Education and second birth rates in Denmark 1981–1994 // *Demographic Research*. — 2007. — № 17. — P. 181–210.
12. *Hoem J. M.* Why does Sweden have such high fertility? // *Demographic Research*. — 2005. — № 13. — P. 559–572.
13. *Kreyenfeld M., Zabe C.* Female education and the second child: Great Britain and Western Germany compared // *Zeitschrift für Wirtschafts – und Sozialwissenschaften/Schmollers Jahrbuch*. — 2005. — № 125. — P. 145–156.
14. *Macdonald P.* The toolbox of public policies to impact on fertility – A global view – <http://dspace.anu.edu.au/bitstream/1885/41446/2/sevilleMcD1.pdf>
15. *Van de Kaa D.* Postmodern fertility preferences: from changing value orientation to new behaviour // *Working Papers in Demography*. — 1997. — N 74.

Анотація. Стаття присвячена дослідженню чинників народжуваності в сучасних умовах. Розглядаються теорії, що пояснюють зниження народжуваності в нинішніх умовах, та аналізується рівень і характер впливу на неї окремих суспільно-економічних чинників. На цій основі проводиться ранжування країн Європи за ступенем сприятливості суспільно-економічного середовища для народження дитини.

Аннотация. Стаття посвящена исследованию факторов рождаемости в современных условиях. Рассмотрены теории, которые дают объяснение снижению рождаемости в современных условиях. Также анализируется уровень и характер влияния на рождаемость отдельных социально-экономических факторов. На этой основе страны Европы ранжируются по уровню благоприятности общественно-экономической среды для рождения ребенка.

Summary. The determinants of fertility in modern environment are analyzed in this paper. The different theories of fertility are characterized. The most influential following determinants of fertility are considered: family income and economic environment, womens employment, womens education, family policy, religiosity, marital status. The levels of influence of social-economic determinants are estimated. Family income and employment are most important determinants, but their impact is not absolute. The impact of major determinants of fertility over the past decade were changed. On this basis a friendliness of social environment for childbearing was estimated. The place of Ukraine among European countries in friendliness of social environment for childbearing are allocated. This place is one of the last in Europe.

Ключові слова: чинники народжуваності, матеріальне становище сім'ї, зайнятість, освіта, сімейна політика, шлюбність, релігійність, сприятливість середовища.

Ключевые слова: факторы рождаемости, материальное положение семьи, занятость, образование, брачность, религиозность, благоприятность среды.

Key words: determinants of fertility, family income, womens employment, womens education, family policy, religiosity, marital status, friendliness of environment.

Стаття надійшла до редакції журналу 07.12.2009 р.

УДК 314.5:314.3.(477.25)

*В. Г. БЯЛКОВСЬКА,
Інститут демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України*

ШЛЮБНІ ТА ДІТОРОДНІ ОРІЄНТАЦІЇ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ м. КИЄВА

Постановка проблеми. Сучасна демографічна ситуація в Україні характеризується зниженням рівня народжуваності і шлюбності та поширенням позашлюбної народжуваності, різноманітних форм шлюбного партнерства. За цих умов актуальним є вивчення репродуктивних та шлюбно-сімейних установок населення, насамперед молоді, що дасть змогу зрозуміти майбутній розвиток дітородної діяльності та шлюбно-сімейної поведінки населення.

Стан розробки проблеми. Репродуктивні установки, шлюбно-сімейні орієнтації населення досліджують фахівці різних галузей, серед яких Антонов А.І., Дарський Л.Є., Кравець В.П., Ващенко Г.Г., Медков В.М., Курило І.О., Слюсар Л.І., Грішнова О.А., Аксьонова С.Ю.

Метою цієї роботи є визначення та аналіз дітородних орієнтацій, установок студентської молоді, їх уявлення про ідеальну кількість дітей у сім'ї, ставлення до шлюбу.

Виклад основного матеріалу. З кожним кроком, яке людство робить на шляху до технологічного прогресу, воно змінюється. Кожне наступне покоління відрізняється від своїх попередників, йому притаманні свої цінності та ідеали. Змінюються функції інституту сім'ї, відносини між особистостями, взаємовідносини між членами сім'ї, репродуктивні установки, які є психічним регулятором поведінки і зумовлені позитивним або негативним ставленням до народження певної кількості дітей. Головною причиною зниження потреби сім'ї в дітях є зменшення її опосередковуючої ролі в системі „суспільство – сім'я – особистість” [1, с. 16].

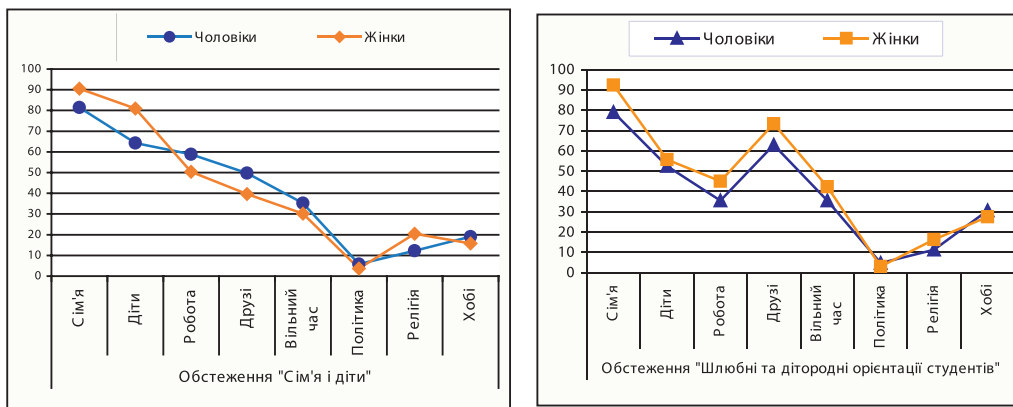
Поступово перерозподіляються обов'язки між сім'єю та суспільством. На передній план виходять функції сім'ї, які раніше були другорядними. Репродуктивна функція сім'ї залишається найважливішою. Через народження дітей сім'я відтворює не тільки сама себе, а й підтримує біологічну безперервність суспільства, забезпечує відтворення населення. Однак для сучасної особистості народження дітей не є головним мотивом взяття шлюбу і створення сім'ї.

У квітні 2008 р. Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України за підтримки благодійного фонду “Розвиток України” провів спеціальне вибіркове соціально-демографічне обстеження населення дітородного віку “Сім’я і діти”. В опитуванні брали участь респонденти віком 15–49 років. Паралельно проводилося вибіркове обстеження “Шлюбні та дітородні орієнтації студентів”, де об’єктом дослідження були студенти вищих навчальних закладів м. Києва у віці 18–20 років, які не перебували у шлюбі і не мали дітей*.

Наукова цінність цих обстежень в тому, що вони дають можливість відповісти на актуальні питання щодо шлюбних та дітородних орієнтацій населення, визначити перспективи розвитку сім’ї та дітородної поведінки населення України. Відповіді студентської молоді дають змогу оцінити і зрозуміти, на що орієнтується нове покоління, що вважають його представники найважливішим для повноцінного життя, які мають репродуктивні установки, що впливає на них; які, на їх думку, є перепони для народження бажаної кількості дітей, яке їх ставлення до інституту сім’ї, шлюбу.

Результати обох досліджень свідчать, що сім’я є найважливішою цінністю у житті як для переважної більшості студентів з обстеження “Шлюбні та дітородні орієнтації студентів” (88,1%), так і для респондентів, які брали участь в обстеженні “Сім’я і діти” (81,5%). Показово, що друге місце за значущістю для студентів посідають друзі (69,9%), тоді як для респондентів обстеження “Сім’я і діти” – діти (64,3%). Серед визначених пріоритетів на третьому місці для студентів обстеження “Шлюбні та дітородні орієнтації студентів” – діти (для 54,7% студентів). А для респондентів опитування “Сім’я і діти” майже такий відсоток опитуваних вказали, що для них дуже важливою є робота (54,6%) [2, с. 136].

З результатів обох досліджень випливає, що для жінок сім’я має більшу значущість. Так, 92,4% студенток і 90,5% усіх жінок репродуктивного віку назвали сім’ю “дуже важливою”, водночас серед опитаних юнаків (обстеження “Шлюбні та дітородні орієнтації студентів”) таку саму відповідь дали 81,5% і 79,0% чоловіків з обстеження “Сім’я і діти”.

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Рис. 1. Думки респондентів щодо найважливіших цінностей у житті, %.

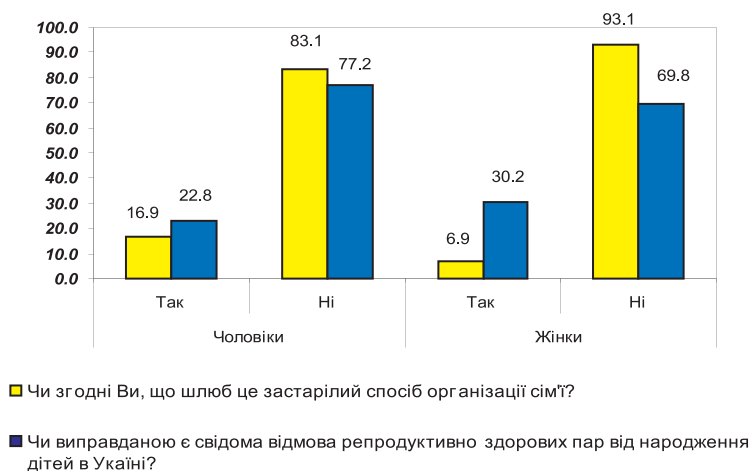
* Обстеження “Сім’я і діти” і “Шлюбні та дітородні орієнтації студентів” проводилися одночасно у квітні 2008 року на базі анкети, розробленої колективом відділу проблем якості демографічних процесів Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України.

Для студентської молоді друзі мають велике значення. Показово, що серед дівчат на запитання: “Наскільки важливі для вас друзі?” відповіли – “дуже важливо” 73,3%, тоді як серед юнаків таку відповідь дали 62,9%. Віддали свою перевагу дітям 55,7% дівчат і 52,5% юнаків.

Серед пріоритетів опитаних студентів робота займає четверте місце, і саме для слабкої статі вона частіше є дуже важливою, ніж для сильної – 45,0% і 35,5% відповідно.

У наш час набуває поширення таке явище, як *chialdfree* (свобода від дітей), тобто добровільна відмова від дітонародження. Психологи стверджують, що серед пропагандистів *chialdfree* насправді тих, хто добровільно відмовився від народження дітей, мало. Більшість з них або не можуть народити дитину і ретельно це приховують, чи мають психологічні травми, набуті в дитинстві, або не знайшли шлюбного партнера.

З результатів опитування видно, що в основному студентська молодь негативно ставиться до відмови репродуктивно здорових пар від народження дітей. Разом з тим викликає занепокоєння те, що ставляться до таких пар позитивно до 30,2% серед дівчат і 22,8% серед опитаних юнаків (рис.2).

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Рис. 2. Ставлення студентів до шлюбу та до свідомої бездітності, %.
(За даними вибіркового обстеження “Шлюбні та дітородні орієнтації студентів”)

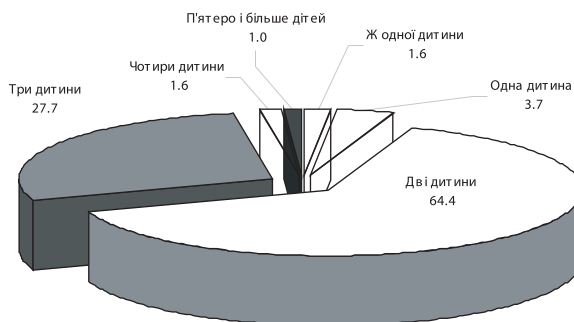
Більшість студентів позитивно ставиться до інституту шлюбу. Так, 89,9% опитаних не вважають шлюб застарілим способом організації сімейного життя: серед дівчат 93,1%, а серед юнаків менше – 83,1%.

Разом з тим молоде покоління позитивно ставиться і до незареєстрованого шлюбу. Серед опитаних студентів лише 11,0% (серед чоловіків – 10% та 11,5% серед жінок) негативно ставляться до незареєстрованого шлюбу, тоді як 42,4% схвалюють такий союз за умови, що це спільне рішення обох партнерів. Показово, що серед дівчат прихильників незареєстрованого шлюбу 38,2%, а серед юнаків – 51,7%.

Під час обстеження 36,6% студентів висловились за незареєстрований шлюб як випробувальний етап перед офіційним шлюбом, і серед жінок таких майже в 2 рази більше – 42,7%, ніж серед студентів-чоловіків – 23,3%. Ставляться позитивно до незареєстрованого шлюбу лише за умови, що в ньому немає дітей, – 6,8% респондентів. Серед усіх опитаних 3,1% студентів не визначились з відповіддю на запитання стосовно їх ставлення до незареєстрованого шлюбу.

Результати згаданого дослідження ще раз підтвердили орієнтацію української молоді на дводітну сім'ю (рис.3).

Як Ви думаєте, скільки дітей має бути у сучасній сім'ї (в ідеалі)?

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

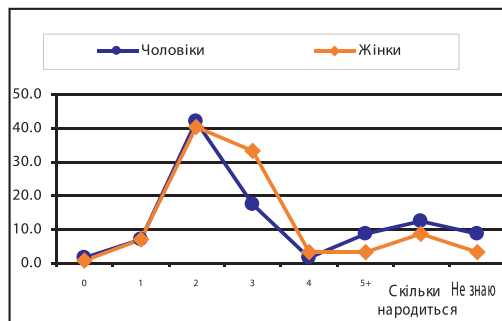
Рис. 3. Розподіл студентів за відповідями на питання про кількість дітей в сучасній сім'ї в ідеалі, %.

(За даними вибіркового обстеження "Шлюбні та дітородні орієнтації студентів")

Переважна більшість студентської молоді вважає, що в ідеалі в сучасній сім'ї має бути двоє дітей: так висловилися 64,4% респондентів, отже, чекати на значне збільшення народжуваності у майбутньому, скоріш за все, марно. Серед дівчат 63,3% і 64,8% серед юнаків вважають за ідеальну дводітну сім'ю. Хоча друге місце серед відповідей посідає сім'я з трьома дітьми у своєму складі: тих, хто вважає трьох дітей за ідеальну кількість – 27,7%, більше їх серед дівчат – 29,7%, а серед юнаків – 23,3%. Студентів, для яких одна-дітна сім'я є ідеальною, – лише 3,7%, серед чоловіків їх майже в 3 рази більше, ніж серед жінок, – 6,7% і 2,3% відповідно. Лише 1,6% респондентів вважають за ідеальну багатодітну родину. Разом з тим 1,6% студентів зазначили, що в сім'ї діти не потрібні (1,7% – серед юнаків і 1,6% – серед дівчат). Отже, зробивши відповідні розрахунки, можна стверджувати, що, на думку студентів, у середньому в сучасній сім'ї має бути 2,28 дитини.

З твердженням, що дитині потрібен дім, де є батько і мати, погодилися 93,2% опитаних студентів, тоді як 6,2% відповіли, що скоріше не погоджуються з цим.

Думки студентів щодо народження власних дітей відрізняються від їх уявлення про ідеальну кількість дітей в сучасній сім'ї. Так, якщо в ідеалі за дводітну родину висловилися понад 60% опитаних, то респондентів, які за наявності необхідних умов хотіли б мати двох дітей, набагато менше – 41,0% (рис. 4), а студентів, які планують мати двох дітей, – 47,8% (рис.5).

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України (За даними вибіркового обстеження “Шлюбні та дітородні орієнтації студентів”)

Рис. 4. Скільки всього дітей Ви хотіли б мати за наявності необхідних умов?

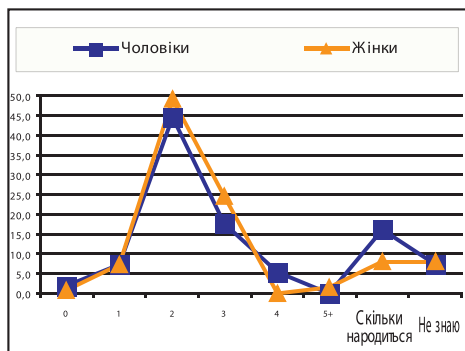

Рис. 5. Скільки всього Ви плануєте мати дітей?

Студентів, які хотіли б мати трьох дітей за наявності необхідних умов, — 28,4%, серед студентів-хлопців — 17,5%, а серед студенток — 33,3%. Подібна ситуація склалася і серед опитаних, які планують мати трьох дітей: 17,9% серед юнаків і 24,6% серед дівчат. Дані опитування показують, що молоді жінки більш орієнтовані на тридітну родину.

Частка студентів, які хотіли б мати одну дитину за наявності необхідних умов, — 7,1%, а тих, хто планує мати одну дитину, — 7,3%.

Хотіли б мати чотирьох і більше дітей за наявності необхідних умов 10,6% студентів-чоловіків і 6,4% студенток. Студентів, які планують мати чотирьох і більше дітей, — 2,8%.

На запитання: “Скільки всього Ви плануєте мати дітей?” 7,9% студентів відповіли, що ще не вирішили. А тих, що відповіли “не знаю” на запитання: “Скільки всього ви хотіли б мати дітей за наявності необхідних умов?” — 4,9%.

Показово, що дуже мало студентів (хоча є і такі) — 1,1% — взагалі не планують і не хотіли б мати, за наявності необхідних умов, жодної дитини.

На запитання: “Чи погоджуєтесь ви, що для повноцінного виховання дитині потрібно мати братів чи сестер?” ствердно відповіли 62,1% студентів, 23,6% не погодились з цим і 14,3% — ще не вирішили.

В середньому виходить, що, за наявності необхідних умов, студенти хотіли б мати 2,53 дитини (2,64 — юнаки і 2,48 — дівчата); а планують мати 2,24 дитини (2,23 — юнаки і 2,05 — дівчата).

Респондентам було запропоновано визначити, що є основними перепонами для народження бажаної кількості дітей в Україні. До головних перепон більшість як респондентів дослідження “Сім’я і діти”, так і студентів дослідження “Шлюбні та дітородні орієнтації студентів” віднесли матеріальні труднощі (табл. 1)

Таблиця 1

Думки респондентів щодо основних перепон для народження бажаної кількості дітей*
(За даними обстежень “Шлюбні та дітородні орієнтації студентів”, “Сім’я і діти”)

Перепони для народження бажаної кількості дітей	Респонденти дослідження “Сім’я і діти”	Респонденти дослідження “Шлюбні та дітородні орієнтації студентів”	у тому числі:	
			юнаки	дівчата
Недостатність матеріального забезпечення сім’ї	53,7	49,4	48,3	51,8
Бажання досягти успіхів у кар’єрі	18,2	48,9	51,7	42,9
Через зайнятість і професійне навантаження не маю достатньо часу для догляду і виховання дітей	13,0	19,7	23,3	10,7
Відсутність належних житлових умов	38,6	38,1	39,2	35,7
Напружені стосунки в сім’ї (у тому числі між членами подружжя)	8,5	10,8	14,2	3,6
Проблеми зі здоров’ям	16,9	8,0	10,8	1,8
Неможливість створення необхідних умов для забезпечення майбутнього дітей (дати дітям належну освіту тощо)	23,6	21,1	18,3	27,3
Небажання шлюбного партнера мати дітей	6,7	7,4	5,8	10,7
Зниження конкурентоспроможності та втрати заробітку у зв’язку з народженням дітей	3,1	5,7	6,8	3,6
Бажання зосередитись на власних інтересах	6,1	10,2	9,2	12,5
Бажання мати більше вільного часу	4,9	10,8	10,8	10,7

* респонденти могли обрати кілька варіантів відповіді

Перепорою для народження дітей майже половина студентів вважає бажання досягти успіхів у кар’єрі: серед юнаків – 42,9% і 51,7% серед дівчат. Ці дані свідчать, що для студенток головна причина відкладання народження дітей полягає в бажанні досягти високого професійного рівня, а для студентів-юнаків основна перешкода – матеріальне неблагополуччя. Якщо серед респондентів дослідження “Сім’я і діти” на другому місці за кількістю відповідей стоїть фактор відсутності належних житлових умов (так висловилися 38,6%) [2, с. 139], то для студентів ця перешкода стоїть на третьому місці, це підтвердили 38,1%.

Неможливість створення необхідних умов для забезпечення майбутнього дітей (дати дітям належну освіту тощо) вбачають як основну перепону для народження дітей 23,6% респондентів дослідження “Сім’я і діти” та 21,1% опитаних дослідження “Шлюбні та дітородні орієнтації студентів”.

Зниження конкурентоспроможності та втрата заробітку у зв'язку з народженням дітей є перешкодою для найменшої кількості респондентів.

У ході досліджень було поставлено запитання: “Що може спричинити відкладання народження дитини для Вас?” До основних причин відкладання народження дітей респонденти обох досліджень відносять недостатній рівень матеріального добробуту більшості сімей в Україні (табл. 2).

Таблиця 2

Думки респондентів щодо основних причин відкладання народження дітей в Україні, %* (За даними обстежень “Шлюбні та дітородні орієнтації студентів”, “Сім'я і діти”)

Причини відкладання народження дітей	Респонденти дослідження “Сім'я і діти”	Респонденти дослідження “Шлюбні та дітородні орієнтації студентів”	у тому числі:	
			юнаки	дівчата
Труднощі поєднання кар'єри, здобуття освіти з виконанням батьківських обов'язків	33,5	63,2	67,7	53,3
Недостатній рівень матеріального добробуту більшості населення України	73,6	80,5	86,2	68,3
Невпевненість у майбутньому дітей	47,7	32,6	34,6	28,3
Нестабільність політико-економічної ситуації в країні	29,5	24,7	23,1	28,3
Безробіття та інші проблеми із зайнятістю	38,3	32,6	34,6	28,3
Невирішеність житлової проблеми	50,2	68,9	75,4	55,0
Проблеми доступу до доброякісних послуг освіти (дошкільної, загальної, вищої)	14,1	6,3	6,9	5,0
Незадовільний стан медичного обслуговування дітородної діяльності в країні	15,9	15,3	16,2	13,3
Нестабільність шлюбно-сімейних відносин	17,9	34,7	36,2	31,7

* респонденти могли обрати кілька варіантів відповіді

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Думки респондентів дослідження “Сім'я і діти” і обстеження “Шлюбні та дітородні орієнтації студентів” в цілому збігаються. Невирішеність житлової проблеми займає II місце, її назвали як головну причину відкладання народження дітей 50,2% респондентів дітородного віку і 68,9% студентів віком 18–20 років.

Для респондентів з обстеження “Сім'я і діти” невпевненість у майбутньому дітей стоїть на III місці, її назвали 47,7% опитаних. Для респондентів, які брали участь в обстеженні “Шлюбні та дітородні орієнтації студентів”, III місце посідає така причина, як труднощі поєднання батьківства з кар'єрою, здобуттям освіти.

Цікаво, що на IV шаблі студенти розмістили таку причину відкладання народження дітей, як нестабільність шлюбно-сімейних відносин, її назвали 34,7%, тоді, як для респондентів обстеження “Сім’я і діти” ця причина посідає майже останнє місце, її назвали 17,9% респондентів.

Висновки. Отже, результати вибіркового дослідження дають можливість стверджувати, що сім’я і в наш час залишається найважливішою цінністю у житті як всього населення, так і студентської молоді. Сім’я і робота посідають лідируючі позиції в ієрархії життєвих цінностей студентів. Однак слід зауважити, що кожен десятий (10,1%) з опитаних студентів вважають шлюб застарілим способом організації сімейного життя. До незареєстрованого шлюбу більше половини опитаних ставляться позитивно, що дає підставу прогнозувати у майбутньому зменшення кількості зареєстрованих шлюбів. На сьогодні поширення незареєстрованого шлюбу та плюралізація форм шлюбно-сімейних відносин не є головною причиною зниження репродуктивної активності населення, оскільки основними чинниками цих змін є зниження потреби в дітях та відсутність умов для повної реалізації цієї потреби [3, с. 56].

Хоча понад 90% опитаних студентів вважають, що для повноцінного виховання дитини необхідно проживати разом з батьком та матір’ю, частка тих, хто з цим не погоджується, досить значна (кожен десятий).

До створення власної сім’ї, народження дітей, молодь вважає за доцільне спочатку досягти успіхів у кар’єрі, пожити для себе. З результатів відповідей студентів стосовно їх дітородних орієнтацій випливає, що „левова” частка опитаних вважає за найкраще мати двох дітей. Однак висока питома вага студентів, які позитивно ставляться до бездітної сім’ї, викликає занепокоєння.

До основних перепон для народження бажаної кількості дітей студентська молодь відносить матеріальні труднощі та бажання досягти успіхів у кар’єрі.

Джерела

1. *Кравець В. П.* Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді. — К.: Київська правда, 2000. — 688 с.
2. *Шлюб, сім’я та дітородні орієнтації в Україні.* — К.: АДЕФ—Україна, 2008.—256 с.
3. *Антонов А.И.* Социология рождаемости. — М.: Статистика, 1981. — 271с.
4. *Сім’я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку.* — К.: ТОВ “Основа-Принт”, 2009. — 248 с.
5. *Антонов А.И.* Эволюция норм детности и типов демографического поведения // Детность семьи: вчера, сегодня, завтра. — М.: Мысль, 1986.

Анотація. Статтю присвячено шлюбно-сімейним та дітородним орієнтаціям молоді. В роботі аналізуються дані двох обстежень: “Шлюбні та дітородні орієнтації студентів” та “Сім’я і діти”, які було проведено у квітні 2008 року в Україні.

Аннотация. Статью посвящено брачно-семейным и детородным ориентациям молодежи. В работе анализируются данные обследований: “Брачные и детородные ориентации студентов” и “Семья и дети”, проведенных в апреле 2008 года в Украине.

Summary. The article is devoted matrimonial and childbearing orientation of population in the reproductive age in Ukraine, particularly students of tertiary institutions. We analyzed data from the two special social and demographic sample surveys which were held in April 2008: “Marriage and

childbearing preferences of students” and “Family and children”. Unmarried students aged 18-20 years of tertiary institutions of Kyiv were interviewed in the first one. Respondents aged 15-49 years in the survey “Family and children” represented the different groups of population by educational level, status, economic activity and social status. The paper highlights that family-children value stays the main value for respondents. The family with two children is ideal family size by opinions of respondents of different age groups.

Ключові слова: *Сім'я, діти, шлюбно-сімейні орієнтації, дитородні установки, бажана та ідеальна кількість дітей, перепони для народження дітей.*

Ключевые слова: *Семья, дети, брачно-семейные ориентации, детородные установки, брак, идеальное количество детей, препятствия для рождения детей.*

Key words: *Family, children, family orientation, matrimonial and childbearing preferences, marriage, ideal and desired number of children, obstacles for childbearing*

Стаття надійшла до редакції журналу 03.12.2009 р.

УДК 314.3.(477)

*І. В. НАКАЛЮЖНА,
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. В.М. Птухи НАН України*

НАРОДЖУВАНІСТЬ У ВЕЛИКИХ МІСТАХ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Постановка проблеми. В Україні протягом багатьох років відбувалося зростання міст і підвищення їхньої ролі в житті суспільства, тобто тривав процес урбанізації. Відповідно зростала кількість і питома вага міського населення. Концентрація населення у міських поселеннях — одна з характерних рис змін у розміщенні населення нашої країни. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., міське населення становило 67,2% всього населення України. На початок 2010 р. вже 68,6% населення мешкало в міських поселеннях, при цьому 23% від усього міського населення проживало у п'яти найбільших містах України (Дніпропетровську, Донецьку, Харкові, Одесі та Києві). Великі міста є основними центрами економічного, політичного, соціального, наукового та культурного життя суспільства і відіграють вирішальну роль у забезпеченні розвитку країни у цілому.

Сьогодні стає все більш очевидним, що управляти розвитком великих міст неможливо без знання, зокрема, особливостей формування в них демографічної ситуації і закономірностей перебігу окремих демографічних процесів. Це свідчить про важливість їх вивчення, зокрема процесів народжуваності у великих містах.

Аналіз останніх досліджень. Проблемам народжуваності, аналізу її динаміки у сучасний період значну увагу приділяють українські вчені В.Стешенко [1–2], О.Макарова, З. Пальян, С. Аксьонова, Л.Слюсар, І.Курило, П.Шевчук [6–9], російські дослідники: В.Белова, В.Борисов, О.Кайлова, К.Щербакова, С.Захаров, А.Вишневський [3–5] та інші. Однак ще не достатньо вивчено специфіку народжуваності у великих містах.

Метою даної статті є виявлення сучасних тенденцій народжуваності, розкриття її особливостей у п'яти найбільших містах України: Дніпропетровську, Донецьку, Харкові, Одесі, Києві. Крім того, досліджується вплив деяких чинників на перебіг зазначеного демографічного процесу в цих містах.

Виклад основного матеріалу. Особлива увага до демографічних процесів у містах з населенням близько або понад 1 млн. осіб пов'язана насамперед зі значною часткою їх населення в міському населенні країни, а також тим, що великі міста відіграють провідну роль в житті країни — в них перш за все виявляються зміни соціально-економічного

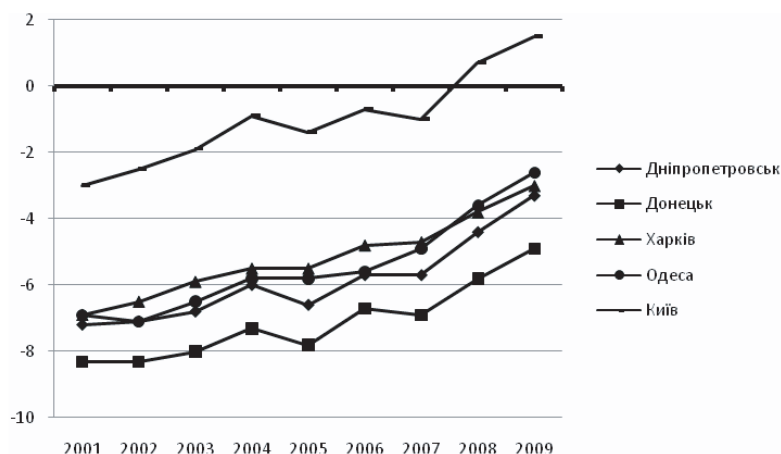
життя суспільства, що позначаються на демографічній поведінці населення: спосіб життя, що складається у великих містах, з часом стає універсальним еталоном поведінки для населення інших типів поселень.

Вивчення народжуваності у великих містах має неабияке теоретичне та практичне значення. Народжуваність істотно впливає на формування людського капіталу великого міста, а через нього — на всі аспекти його життєдіяльності. З огляду на це, дослідження народжуваності у великих містах набуває особливої значущості для розробки ефективної демографічної політики і підготовки відповідних розділів програм соціально-економічного розвитку великих міст.

Спираючись на дані державної статистики та окремих соціологічних опитувань, спробуємо проаналізувати тенденції та сучасний стан дітородної активності населення великих міст у контексті впливу на неї особливостей, притаманних великим містам.

Великі міста є, як правило, — багатофункціональні, є місцем концентрації різноманітних промислових, науково-дослідницьких, проектно-конструкторських підприємств і закладів, суспільних, навчальних, адміністративних, культурних закладів і організацій. Більшість великих міст справляють вплив на значні за розміром території і сприяють формуванню там нових промислових, транспортних, культурних центрів, зон відпочинку тощо. Нормальний розвиток і подальше вдосконалення багатофункціональної структури великих міст потребує наявності певної чисельності населення, яке має достатній рівень науково-технічних і професійних знань, високий загальноосвітній і культурний рівень [10, с. 74].

Населення великих міст формується за рахунок природного приросту та міграції. Величина природного приросту (зменшення) населення нині в основному визначається рівнем народжуваності. У зв'язку з низьким рівнем народжуваності у найбільших містах на початку XXI ст. кількість народжених є меншою від кількості померлих, тобто відбувається депопуляція. Найбільших значень природне зменшення населення набуло у містах Донецьк та Дніпропетровськ. Тільки у м. Києві вже за підсумками 2008–2009 рр. спостерігався незначний природний приріст населення (рис. 1).

Джерело: дані Держкомстату України

Рис. 1. Природний приріст (зменшення) населення найбільших міст України у 2001–2009 рр., ‰

Нині, як показують дані державної статистики, а також дані ряду спеціальних соціально-демографічних обстежень, рівень народжуваності і репродуктивна поведінка населення та його уявлення щодо ідеальної, бажаної й очікуваної кількості дітей в сім'ї істотно відрізняються у міських та сільських жителів. Серед міського населення найнижчий рівень народжуваності спостерігається у жителів найбільших міст країни (а особливо – у Донецьку та Харкові), окрім м. Києва, адже рівень життя в столиці значно вищий, ніж в інших містах, що також впливає на інтенсивність народжуваності (табл. 1). Варто зазначити, що загальні коефіцієнти народжуваності у Дніпропетровську та Києві близькі до значень цього показника в деяких європейських містах з населенням понад 1 млн. осіб (табл. 2).

Таблиця 1

Загальні коефіцієнти народжуваності населення міських поселень та сільської місцевості та найбільших міст України у 2001–2009 рр.

	Кількість народжених на 1000 населення								
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Все населення України, в тому числі:	7,7	8,1	8,5	9,0	9,1	9,8	10,2	11,0	11,1
сільське населення	8,7	9,0	9,1	9,3	9,3	10,3	10,7	11,6	11,9
міське населення з нього в містах з населенням близько або понад 1 млн. осіб:	7,2	7,7	8,3	8,9	9,0	9,6	9,9	10,8	10,8
Дніпропетровськ	6,7	7,1	7,7	8,6	8,5	9,2	9,4	10,5	10,5
Донецьк	5,6	6,2	6,6	7,3	7,5	8,0	8,2	9,2	9,0
Харків	6,1	6,5	7,1	7,7	7,6	8,2	8,4	9,2	9,2
Одеса	6,5	6,6	7,5	8,1	8,3	8,4	9,0	9,8	9,9
Київ	7,4	8,1	8,8	9,8	9,8	10,4	10,4	11,6	11,7

Джерело: дані Держкомстату України

Таблиця 2

Загальні коефіцієнти народжуваності у деяких європейських містах з населенням понад 1 млн. осіб у 2007 р., ‰

Бухарест	10,0	Відень	10,1
Софія	10,8	Мадрид	12,2
Прага	11,0	Барселона	11,6
Рим	9,7	Мілан	10,0

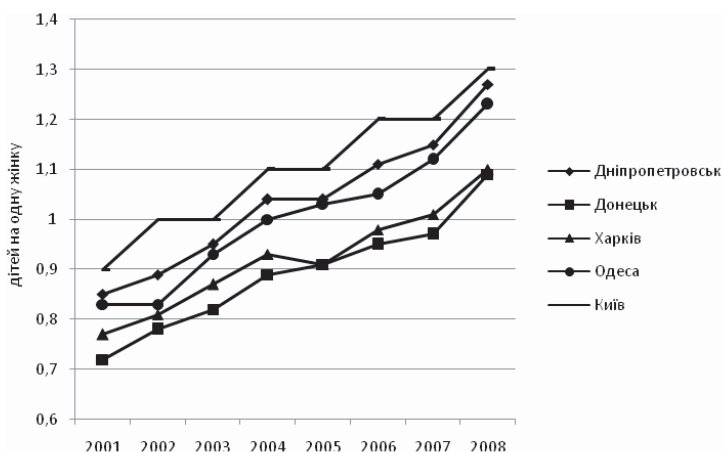
Джерело: дані Євростату

Розглядаючи фактори, що впливають на динаміку рівня народжуваності у великих містах та її інтенсивність, слід зазначити, що майже кожне велике місто має свої індивідуальні особливості розвитку. Водночас великі міста, попри притаманні їм окремі індивідуальні особливості, мають багато спільних рис, обумовлених характером суспільних

відносин та розвитком виробництва. Тому, незважаючи на певну специфіку окремих міст, те спільне, що закладено в їх розвитку, обумовлює схожий майже для всіх міст, які розглядаються, низький рівень народжуваності [10, с. 75].

Сумарний коефіцієнт плідності, що є більш коректним показником в аналізі динаміки даного демографічного процесу, за підсумками 2008 р. мав значення: у Дніпропетровську – 1,27 дитини, Донецьку – 1,09, Харкові – 1,1, Одесі – 1,23, Києві – 1,3 дитини, тобто значно зріс порівняно з безпрецедентно низьким рівнем у 2001–2003 рр. (менше 1 дитини) (рис. 2). Найсуттєвіше підвищення цього показника спостерігається у містах Дніпропетровську, Одесі та Донецьку.

У ході трансформації вікової моделі народжуваності як в Україні загалом, так і у великих містах змінюється “внесок” окремих вікових груп жінок у сумарну народжуваність. Нині у великих містах “найвпливовішою” групою є жінки у віці 25–29 років, тоді як по Україні в цілому найбільшим є внесок жінок 20–24 років. За досліджуваний період послабився вплив дітородної активності жінок наймолодшої групи 15–19 років, а особливо – 20–24-річних.

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Рис. 2. Сумарний коефіцієнт народжуваності у найбільших містах України у 2001–2008 рр.

Натомість значно збільшився вплив дітородної активності жінок 30–39 і навіть 40–44 років, а особливо – у містах Києві та Одесі. Серед усіх міст виділяється Дніпропетровськ: тут спостерігається найбільший внесок наймолодших жінок 15–19 та 20–24 років та найменший – 25–29-річних (табл. 3).

Найвищий рівень дітородної активності 25–29-річних жінок пояснюється дією багатьох чинників. Сучасне велике місто – складна соціально-економічна система. Багатофункціональний характер великого міста передбачає наявність розвинутої структури зайнятості його населення і високий рівень вимог до якості робочої сили. Підвищення освітнього, культурного та професійного рівнів населення, в тому числі жінок, суттєво впливає на народжуваність, з одного боку, – через збільшення часу, необхідного на навчання, і, як наслідок, підвищення віку вступу в шлюб, зменшення тривалості шлюбного життя та обмеження кількості дітей в сім'ї. З другого боку, для жінок, які мають високу професійну підготовку, характерно праг-

нення до самореалізації, економічної незалежності, що сприяє зміні поглядів жінки на своє становище в суспільстві (тут позначається не лише матеріальна зацікавленість, а й соціальний престиж висококваліфікованого працівника); небажання обмежуватися тільки роллю жінки та матері; прагнення до кар'єрного росту; поява в освічених жінок якісно нових вимог до рівня життя та умов виховання дітей; зростання потреби у вільному часі для свого повнішого духовного розвитку. Свідченням цього є вік матері при народженні дитини, який становить у досліджуваних великих містах в середньому 27 років (за останні вісім років він підвищився в середньому на 5%) (табл. 4).

Таблиця 3

**Внесок окремих вікових груп жінок у сумарну народжуваність
у найбільших містах України у 2001 та 2008 рр., %**

Вікова група, років	Дніпропетровськ		Донецьк		Харків		Одеса		Київ	
	2001	2008	2001	2008	2001	2008	2001	2008	2001	2008
15-19	9,0	7,6	9,0	7,3	8,2	6,7	7,3	6,2	7,0	4,7
20-24	36,0	28,1	37,8	27,6	36,5	27,2	34,3	24,9	35,0	23,9
25-29	32,3	32,6	31,8	34,0	32,3	34,1	33,0	33,9	33,4	35,4
30-34	17,2	21,6	15,9	21,7	16,5	20,8	17,8	23,1	17,5	23,4
35-39	4,7	8,6	4,8	8,2	5,6	9,6	6,5	9,7	6,0	10,6
40-44	0,8	1,5	0,7	1,1	0,9	1,5	1,1	2,1	1,0	1,8
45-49	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,2

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Таблиця 4

**Середній вік матері при народженні дитини у найбільших містах України
у 2001–2008 рр., років**

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Дніпропетровськ	25,75	25,78	26,09	26,24	26,41	26,65	26,88	27,00
Донецьк	25,59	25,62	25,89	26,19	26,46	26,53	26,89	27,00
Харків	25,88	25,91	26,05	26,37	26,54	26,85	27,07	27,22
Одеса	26,26	26,27	26,58	26,73	27,02	27,10	27,32	27,59
Київ	26,20	26,35	26,62	26,80	27,15	27,40	27,68	27,66

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Ще одна причина низької народжуваності полягає у суперечності між значним розширенням матеріальних і духовних потреб та відносно обмеженими економічними можливостями для їх задоволення. До того ж в умовах великого міста, а надто столиці, населення має досить високий рівень вимог до одягу, харчування, відпочинку, якості виховання і утримання дітей. Безмірно зростає цінність освіти дітей. Батьки намагаються дати дітям освіту у всякому разі не гіршу, ніж вони мали самі. “З підвищенням тривалості навчання і його рівня фактично зростають витрати на утримання дітей” [11, с. 18].

Крім позитивних (високий виробничий потенціал, можливість здобути освіту, отримати медичні, культурні, комунальні послуги тощо), великі міста мають і негативні характеристики: гострі транспортні, житлові проблеми, підвищений рівень забруднення навколишнього середовища, злочинність тощо. Забруднення навколишнього середовища негативно впливає на здоров'я людей, що, в свою чергу, призводить до зростання кількості різних патологій, які можуть стати причиною безпліддя, мертвонароджень тощо.

Смертність немовлят є своєрідним індикатором здоров'я населення. Її коливання серед населення великих міст доволі значні. Так, за приблизно однакового рівня народжуваності у Донецьку та Харкові, рівень смертності немовлят істотно відрізняється (табл. 5). Крім забезпеченості населення медичною допомогою, відмінності також визначаються загальною та санітарною культурою населення, традиціями, звичаями, психологічними чинниками, що пов'язані зі ставленням населення до питань здоров'я.

Таблиця 5

**Смертність дітей до одного року в найбільших містах України у 2001–2008 рр.
(на 10000 народжених)**

	Дніпропетровськ	Донецьк	Харків	Одеса	Київ
2001	105,42	234,17	90,44	126,73	82,15
2002	87,07	193,33	69,68	91,42	93,96
2003	86,33	173,69	84,42	105,11	90,44
2004	101,43	160,42	86,95	89,48	65,99
2005	72,31	144,27	91,66	90,18	75,19
2006	88,68	98,51	69,61	95,07	81,27
2007	92,52	142,51	83,85	127,59	96,81
2008	85,69	101,51	80,57	85,98	88,91

Джерело: дані Держкомстату України

Нормою репродуктивної поведінки сімей у містах стало обмеження народження дітей. Під впливом умов життя сформувалися певні уявлення про кількість дітей у сім'ї, певний демографічний ідеал сім'ї. За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, які проводить Держкомстат України, у 2009 р. у великих містах середній розмір домогосподарства мав значення 2,53 дитини (у малих – 2,54, по Україні в цілому – 2,6). У містах 78,5% індивідуальних домогосподарств з дітьми віком до 18 років були однодітними, 19,4% – дводітними, лише у 2,1% цих домогосподарств проживало троє і більше дітей (у селах – відповідно 58,5%, 34,6%, 6,9%). Тобто у містах однодітність набула масового поширення, що підтверджує вплив міського середовища на демографічні установки.

За даними опитування, яке проводили Дніпропетровський обласний центр соціологічних досліджень і Центр політичних досліджень серед жителів м. Дніпропетровська у липні 2005 р., 63,8% респондентів вважали, що сучасна міська сім'я повинна мати двох дітей, 16,3% – що такий сім'ї достатньо однієї, а 13,3% – три дитини. Кожен другий з опитаних вважав, що сьогодні необхідно вживати спеціальних заходів щодо стимулювання народжуваності в місті. Найчастіше називали заходи, що сприяли б покращанню матеріального становища молодих сімей, їх соціального забезпечення, медичного обслуговування, вирішенню житлового питання [12].

На рівень народжуваності значною мірою впливає шлюбна поведінка населення. У досліджуваних великих містах високі показники шлюбності населення (що певною мірою пов'язано з його віковим складом) поєднуються з дуже низьким рівнем народжуваності. Так, у 2009 р. на 1000 населення було укладено шлюбів: у Дніпропетровську, Одесі, Харкові – 7,4, Донецьку – 7,1, Києві – 8,2 при загальноукраїнському рівні 6,9. На початку ХХІ ст. рівень шлюбності у великих містах зростає, причому найінтенсивніше у Дніпропетровську, Києві та Одесі. Однак тут і найвищі показники розлучень, зокрема, у Донецьку, Дніпропетровську та Харкові (табл. 6). Умови життя в цих містах, безумовно, позначаються на інтенсивності розлучень. Відповідно у великих містах – вища частка повторних шлюбів і менша середня тривалість шлюбу. Високий рівень розлучень можна пов'язати насамперед з труднощами поєднання професійної діяльності жінки та її традиційними домашніми обов'язками, а також психологічними особливостями відносин між подружжям. Нестабільність шлюбів у великих містах призводить до додаткового обмеження народжуваності та навіть до бездітності.

Таблиця 6

Загальний коефіцієнт шлюбності і коефіцієнт несталості шлюбів (кількість розлучень / кількість шлюбів) у найбільших містах України у 2001–2009 рр.

Рік	Дніпропетровськ		Донецьк		Харків		Одеса		Київ	
	загальний коефіцієнт шлюбності, ‰	кількість розлучень на 100 шлюбів	загальний коефіцієнт шлюбності, ‰	кількість розлучень на 100 шлюбів	загальний коефіцієнт шлюбності, ‰	кількість розлучень на 100 шлюбів	загальний коефіцієнт шлюбності, ‰	кількість розлучень на 100 шлюбів	загальний коефіцієнт шлюбності, ‰	кількість розлучень на 100 шлюбів
2001	6,6	64,4	5,9	65,8	7,1	62,9	6,7	63,0	7,0	59,2
2002	6,9	60,2	6,4	61,1	7,4	58,4	7,0	57,4	7,3	56,7
2003	8,5	46,6	7,4	48,9	8,5	48,7	8,0	48,8	8,8	45,5
2004	6,3	63,0	5,9	62,4	6,4	63,4	6,7	59,4	7,1	54,5
2005	7,9	55,1	7,3	54,9	7,5	56,1	7,8	53,5	8,3	46,9
2006	8,3	50,0	7,5	55,3	8,1	51,9	8,6	48,8	8,6	45,5
2007	9,9	44,1	9,2	45,0	9,6	43,7	10,0	41,1	10,0	38,7
2008	7,4	54,4	7,1	52,8	7,7	51,0	7,5	52,1	7,9	46,5
2009	7,4	48,9	7,1	46,0	7,4	44,3	7,4	45,7	8,2	40,8

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Разом з тим однією з суттєвих соціально-демографічних ознак сучасної моделі народжуваності в Україні є послаблення традиційного зв'язку шлюбності та народжуваності, найяскравішим проявом чого є поширення позашлюбної народжуваності, при цьому саме у великих містах вона досягає досить високих значень. Найнижча частка позашлюбних народжень у жінок 20–29 років, а з подальшим підвищенням віку матері питома вага позашлюбних народжень збільшується. Однак найвищою вона є у наймолодших жінок віком до 20 років, зокрема, у містах: Донецьк, Дніпропетровськ та Одеса. Крім того, значна частка позашлюбних народжень спостерігається у жінок старше 35 років. В Одесі та

Харкові у жінок старше 45 років понад половину усіх народжень відбувається поза межами офіційного шлюбу. А в цілому найвищим рівень позашлюбних народжень є у Харкові, Дніпропетровську та Одесі (табл. 7). Більшість жінок молодше 20 років вказують на вимушений характер пологів при небажанні мати дитину, а більшість тих, хто старший 30 років — на бажання народити дитину за неможливості вийти заміж [13, с. 166–171].

Таблиця 7

Питома вага дітей, народжених поза шлюбом, серед новонароджених у матерів різного віку у найбільших містах України у 2008 р., %

	Вік матері, років							В цілому
	до 20	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	
Дніпропетровськ	39,3	19,4	19,0	21,1	27,0	27,7	14,3	22,1
Донецьк	46,4	19,1	16,9	21,0	24,8	25,0	16,7	21,0
Харків	38,1	20,8	19,1	23,8	28,9	33,3	57,1	22,7
Одеса	39,0	19,9	16,9	22,1	26,8	25,7	50,0	21,7
Київ	33,7	14,9	13,5	17,0	23,1	29,4	16,1	16,5

Джерело: розрахунки за даними Держкомстату України

Чинники позашлюбної народжуваності різнопланові та неоднозначні, вона є одним із проявів кардинальних змін у шлюбній і сексуальній поведінці населення, що відбуваються у наш час. Є кілька основних чинників, які призводять до народження дитини поза шлюбом: юридично не оформлений шлюб, що з якоїсь причини не реєструється; незареєстрований шлюб, який розпався до народження дитини; народження жінкою “дитини для себе”; розлучення або овдовіння жінки, яка очікує дитину; небажана вагітність, що не була перервана з певної причини, тощо [14, с. 127]. Проте, незважаючи на глибинні зміни у сфері шлюбно-сімейних відносин, що пов’язані з труднощами соціально-економічної та постіндустріальної трансформації суспільства, традиції сімейного способу життя ще зберігаються.

Висновки. Дітородна активність населення є важливою складовою відтворення населення, необхідною для заміщення поколінь, забезпечення чисельного оновлення й досягнення, таким чином, стабільності існування відповідної спільноти, народу, нації.

Демографічний розвиток великого міста обумовлений сукупністю економічних, соціальних, екологічних, психологічних факторів. Специфіка народжуваності у містах-мільйонерах відображає основні риси перебігу процесу народжуваності по країні в цілому: низький рівень народжуваності, що зумовлює від’ємний природний приріст населення; депопуляція; висока смертність немовлят; поширення позашлюбних народжень; орієнтація на одно- та дводітну сім’ю; високий рівень розлучуваності, що свідчить про нестабільність шлюбів і, звичайно, не сприяє збільшенню кількості багатодітних сімей тощо. Тож можна припустити, що спосіб життя, дітородні установки та репродуктивна поведінка жителів великих міст передусім формує стандарт демографічної поведінки, що поширюється на інші типи поселень. Разом з тим, починаючи з 2002 р. спостерігається поступове підвищення народжуваності, що зумовлено, в тому числі, введенням з 1 квітня 2005 р. вагової допомоги при народженні дитини та вступом у дітородний вік численних контингентів народжених на початку — в середині 80-х років минулого століття.

Дітородна активність населення значною мірою обумовлена причинами соціально-психологічного характеру. Так, на рівень народжуваності впливає ряд чинників, пов’яза-

них з формуванням у міських жінок певних життєвих настанов і ціннісних орієнтацій. Радикальна зміна структури потреб, трансформація системи соціальних цінностей, зокрема, цінностей сім'ї торкнулися перш за все ставлення до народження та виховання дітей. Рівень народжуваності у великих містах є відображенням соціальної адаптації молоді та подружніх пар, які мають високий рівень освіти і досить високий рівень потреб, до умов своєї життєдіяльності. Соціальна адаптація подружніх пар спрямована на максимально можливе в умовах великого міста задоволення матеріальних і духовних потреб, прагнення скоротити розрив між потребами і можливостями їх задоволення за певних умов відновлення психофізичних сил. Вирішення подібних завдань кожною окремою сім'єю стає можливим завдяки внутрішньосімейному регулюванню народжуваності.

Перебігу процесу народжуваності у великих містах притаманна певна парадоксальність. З огляду на те, що основний вигравш від економічного зростання (яке відбувалося протягом 2001–2007 рр.) отримують переважно жителі великих міст, це мало б сприяти досить значному підвищенню дітородної активності населення через покращення матеріального становища сімей і досягнення рівня народжуваності, необхідного для хоча б простого відтворення населення (сумарний коефіцієнт народжуваності на рівні 2,1–2,2). Проте цього не спостерігається.

У зв'язку з цим питання про проведення активної демографічної політики є дуже актуальним. Потрібні певні заходи, спрямовані на підвищення народжуваності. Водночас питання про заходи демографічної політики досить складне і потребує глибокої розробки та науково обгрунтованої аргументації. Тож результати дослідження можуть бути використані для наукового обгрунтування демографічної політики, підвищення її ефективності.

Результати ряду обстежень як в Україні, так і за кордоном свідчать про те, що соціальна настанова на малодітну сім'ю призводить до того, що навіть у тих випадках, коли умови життя об'єктивно цілком задовільні, подружжя часто відмовляється від народження другої і третьої дитини. Тому поширена думка про те, що грошові виплати малодітним сім'ям призведуть до підвищення в них народжуваності, є досить спірною.

А загалом, з огляду на роль соціально-психологічних детермінант народжуваності у сучасному світі, слід наголосити на необхідності формування у населення таких дітородних орієнтацій, які б найоптимальніше відповідали інтересам і сім'ї та суспільства в цілому, а також моделі усвідомленого й відповідального батьківства та материнства, утвердження високого соціального статусу сім'ї, переосмислення місця батьківства у системі життєвих цінностей, особливо у мешканців найбільших міст нашої країни.

Джерела

1. *Стешенко В.С.* Деякі демографічні наслідки соціально-економічної кризи в Україні // Демоекономічні дослідження: Зб. наук. пр. — К.: Ін-т економіки НАН України, 1995. — С. 4–18.
2. *Стешенко В.С.* Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. — К.: Ін-т економіки НАН України, 2001.
3. *Захаров С.* Растет ли российская рождаемость? // Население и общество. — 2002. — № 68.
4. *Вишневский А.* Особенности российской рождаемости // Население и общество. — 2006. — № 100.
5. *Белова В.А.* Число детей в семье. — М.: Статистика, 1975. — 175 с.
6. *Курило І.О.* Про чинники сучасного зниження народжуваності в Україні // Демографічні дослідження: Зб. наук. пр. — К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. — Вип. 23. — С. 7–21.
7. *Шевчук П.* Україна: мультирегіональна модель народжуваності // Регіональна економіка. — 2000. — № 2. — С. 128–133.

8. Макарова О.В. Тенденції народжуваності та нові підходи до демографічної політики // Вісник Прикарпатського ун-ту. Серія: Економіка. — Івано-Франківськ, 2007. — Вип. 4. — С. 149–153.
9. Пальян З.О. Статистичний аналіз чинників та передумов народжуваності в Україні // Статистика України. — 2009. — № 2. — С. 48–54.
10. Киселева Г. Факторы рождаемости в крупных городах // Рост городов и система расселения. Сб. статей. — М.: Статистика. 1975.
11. Андорка Р., Мильтеньи К. Экономические причины и последствия низкой рождаемости. — Сб. “Рождаемость и ее факторы”. — М., Статистика, 1968.
12. Колесник Л. Демографический кризис в Украине как посттравматический синдром. — [http://dialogs.org.ua / project_ua_full.php](http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php)
13. Архангельский В.Н. Факторы рождаемости. — М.: ТЕИС, 2006.
14. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. — К.: АДЕФ-Україна, 2008.

Анотація. В статті досліджується специфіка народжуваності в найбільших містах України, а також вплив деяких факторів на динаміку даного демографічного процесу. Крім того, розглянуто дітородні орієнтації жителів великих міст. На основі результатів дослідження запропоновано деякі заходи демографічної політики щодо поліпшення умов дітородної діяльності населення.

Аннотация. В статье исследуется специфика рождаемости в самых крупных городах Украины, а также влияние некоторых факторов на динамику данного демографического процесса. Кроме того, рассматриваются детородные ориентации жителей крупных городов. На основе результатов исследования предлагаются некоторые меры демографической политики по улучшению условий детородной деятельности населения.

Summary. Cities, as centers of economic, political, scientific and cultural life of society, play a crucial part in protecting the development of the country as a whole, including demographic. Special attention to demographic processes in the largest cities, in particular fertility, connected with a significant proportion of their population in the total population of our country, so they primarily demonstrated the changes of socio-economic life of society, reflected in the demographic processes. Thus, cities play a leading role in the emergence of new trends in demographic development. Peculiarities of fertility in the largest cities of Ukraine are analyzed in the paper. The influence of some factors on the dynamics of fertility is examined. Also, fertility targeting of residents of the largest cities are considered. Specific of fertility in the largest cities reflects the main features in the course of fertility in the country in general: decreasing birth rates below the level of simple reproduction of the population, a large proportion of out-of-marriage births, the orientation of one and two children, high average age of mothers, high infant mortality, high rates of divorces, depopulation. One of the main causes of low fertility is the contradiction between the significant expansion of the material and spiritual needs and relatively limited economic opportunities to meet these needs. Lifestyle, fertility attitudes and reproductive behavior of the urban population is a universal standard of behavior, the future for other types of settlements. Some demographic policy measures of improvement terms of reproductive activity are proposed on the basis of findings of research.

Ключові слова: великі міста, народжуваність, репродуктивна поведінка, позашлюбна народжуваність, середній вік матері, рівень шлюбності.

Ключевые слова: крупные города, рождаемость, репродуктивное поведение, внебрачная рождаемость, средний возраст матери, уровень брачности.

Key words: the largest cities, fertility, reproductive activity, out-of-marriage birth rate, average age of mother, crude marriage rate.

Стаття надійшла до редакції журналу 25.11.2009 р.

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ОХРИМЕНКО О.О. ТУРИСТИЧНИЙ СЕГМЕНТ СТРАХОВОГО РИНКУ УКРАЇНИ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ТЕХНОЛОГІЇ РОЗВИТКУ*

Попри явне зростання масштабів міжнародного туризму, напевне, ніде інде як у країнах СНД не налічувалось стільки розчарованих і ошуканих турфірмами-скороспілками громадян. Довірившись нічим не підкріпленим обіцянкам, люди нерідко не тільки не отримували належного об'єму послуг, а й часом опинялись у ситуаціях, що прямо загрожували їхньому здоров'ю і навіть самому життю. Водночас спроби добитися відшкодування втрат і компенсації моральної шкоди наштовхувались на недосконалість відповідного законодавства, відсутність чітких стандартів діяльності даної галузі.

Як свідчить світовий досвід, наведення належного порядку в цьому сегменті бізнесу неможливе без грамотної організації страхування. Це на напівсвідомому рівні розуміють люди, про що свідчить, наприклад, те, що страхування медичних витрат та від нещасних випадків від'їжджаючих за кордон має один із найвищих рейтингів серед страхових продуктів в Україні. Проте кардинальне поліпшення нормативно-правового забезпечення цієї сфери діяльності неможливе без глибокого вивчення широкого спектра ризиків, пов'язаних з тим, що споживачі послуг перебувають у різних куточках світу, з міжнародним характером фінансових потоків, різноманітністю відповідних регіонів і країн, специфічними особливостями їх законодавства тощо. Саме цьому, а також дослідженню теоретичних та методологічних аспектів страхового захисту сфери туризму присвячена монографія О.О. Охріменко "Туристичний сегмент страхового ринку України: сучасні тенденції та технології розвитку".

Автор показує, що рівень розвитку страхового ринку в Україні не дає змогу повною мірою враховувати потреби потенційних страхувальників у захисті. Відсутні єдині стандарти щодо страхування подорожуючих. Не врегульовані питання надання сервісних послуг. В той же час виникнення нестандартних ситуацій у найбільших туристичних центрах та місцях масового відпочинку виступає спонукальним мотивом до мобілізації фінансових ресурсів страховими фондами. При цьому важлива роль відводиться забезпеченню економічної стабільності та безпеки як суб'єктів туристичної діяльності, так і туристів.

* Охріменко О.О. Туристичний сегмент страхового ринку України: сучасні тенденції та технології розвитку. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. — 502 с.

Позитивне враження справляє реалізований у монографії комплексний підхід до вирішення проблемних питань: від місця та ролі страхування у сфері туризму до конкретних пропозицій щодо удосконалення механізму страхового забезпечення. В монографії обґрунтовано конкурентні переваги туристичних послуг, які мають страховий супровід. Наведено огляд міжнародних правових актів, що регламентують питання страхового захисту у сфері туризму.

Значну увагу приділено аналізу страхових програм, які пропонують вітчизняні страхові компанії для туристів та турфірм. Виявлено вплив ризикових аспектів та вимог законодавства на кількісний та якісний склад страхових продуктів, представлених у даному сегменті.

Проведено значну роботу щодо вивчення досвіду страхування у туристичному сегменті провідними страховиками світу. Виявлено особливості у класифікаційних підходах щодо страхування ризиків туристів в Україні та за кордоном. Здійснено ідентифікацію значного спектра наявних у туризмі ризиків, та запропоновано механізми щодо управління ними, в тому числі на основі страхування.

Чільне місце у монографії займають питання, присвячені фінансовим взаємовідносинам між страховими компаніями та суб'єктами туристичної діяльності. Зокрема, розглянуто інвестиційні можливості страхових компаній та механізми залучення інвестицій у сферу туризму.

Опрацьовано підходи щодо застосування взаємного страхування у сфері туризму, яке дає можливість розширити спектр страхових послуг, мінімізувати їх вартість, а також ефективно інвестувати кошти страхових резервів у об'єкти туристичної інфраструктури.

У роботі досліджено особливості розвитку страхової культури у сфері туризму через реалізацію принципів комплексності обслуговування, інноваційного підходу до формування пакета страхових послуг, інформаційної взаємодії учасників страхових угод тощо. Значну цінність має те, що автор виявила низку проблем розвитку туристичного сегмента страхового ринку України, які потребують свого вирішення, а також розробила конструктивні пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правового забезпечення, підвищення рівня страхової культури.

Викладені в монографії О.О. Охріменко результати можуть стати ґрунтовною базою для розвитку туристичного сегмента страхового ринку України, вони сприятимуть активізації зусиль державних органів влади, професійних організацій, страховиків та суб'єктів туристичної діяльності, спрямованих на подолання протиріч у практичних та законодавчих аспектах.

Книга може бути корисною для фахівців сфери туризму та страхування, науковців, а також у навчальному процесі.

О.С. ПОПОВИЧ,
*доктор економічних наук,
зав. лабораторією ЦДПІН
ім. Г.М. Доброва НАН України,
Заслужений діяч науки і техніки України*

МОНОГРАФІЇ

Демографія. Лібанова Е.М., Курило І.О., Аксьонова С. Ю., Слюсар Л.І. та ін. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку —/Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Український центр соціальних реформ, Фонд народонаселення ООН/— К.: ТОВ “Основа-Принт”, 2009. — 248 с. (14,9). — 300 прим.

Монографія присвячена актуальним питанням розвитку сім'ї та сімейних відносин в Україні. Видання є результатом дослідницької роботи авторського колективу під керівництвом академіка НАН України Е.М. Лібанової.

У роботі проаналізовано основні функції сучасної сім'ї та процес їх трансформації у новітній демографічній історії, розглянуто структуру і типи сімейних об'єднань в Україні, процеси формування сімейного складу населення, питання взаємодії сім'ї з іншими соціальними інститутами, вплив соціально-економічних явищ та процесів на життєдіяльність сімей. У роботі викладено результати досліджень матеріального становища та умов проживання різних категорій сімей.

На матеріалах соціально-демографічного обстеження досліджено роль і місце сімейних цінностей у системі ціннісних орієнтацій населення, становлення нових форм шлюбно-сімейних стосунків в Україні. Значну увагу приділено питанням формування взаємовідносин та розподілу обов'язків у сучасній сім'ї. Аналізуються дітородні орієнтації населення та проблеми утримання і виховання дітей в українських сім'ях. Розглянуто сучасні форми сімейних зв'язків батьківського і прабатьківського поколінь.

Видання містить результати узагальнення зарубіжного та вітчизняного досвіду сімейної політики, а також оцінки населенням заходів сімейної й пронаталістської політики в Україні. У ньому викладено деякі рекомендації щодо вдосконалення сімейної політики у нашій країні.

Лібанова Е.М., Башкіров С.В., Крикун О.І., Полякова С.В. та ін. Демографічні чинники бідності. —/Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Державний комітет статистики України, Український центр соціальних реформ, Фонд народонаселення ООН/— К.: ТОВ “Основа-Принт”, — 2009. — 184 с. (7,44). — 300 прим.

Монографія підготовлена співробітниками відділу досліджень рівня життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України спільно з фахівцями Державного комітету статистики України.

У роботі розглянуто проблеми дослідження бідності в Україні з урахуванням специфіки розвитку соціально-економічних процесів на сучасному етапі. Узагальнено досвід дослідження бідності в країнах Східної Європи та Центральної Азії. Виявлено нові аспекти української бідності, досліджено ризики бідності в домогосподарствах України залежно від їх структури. Виділено групи домогосподарств з найвищими ризиками бідності. Досліджено та змодельовано вплив різних соціально-економічних чинників на ризики та регіональні рівні бідності. Побудовано карти бідності у розрізі адміністративних районів України.

Лібанова Е.М., Черенько Л.М., Полякова С.В., Реут А.Г. та ін. Бідність та нерівні можливості дітей в Україні — /Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Український центр соціальних реформ/— К.: ТОВ «Перфект-Стайл», 2009. — 288 с. (42,2). — 1500 прим.

Монографія присвячена актуальним питанням бідності та нерівних можливостей дітей в Україні. Видання є результатом кропіткої дослідницької роботи авторського колективу під керівництвом академіка НАН України Е.М. Лібанової.

У роботі запропоновано адаптовану до українських умов концепцію дослідження бідності та нерівних можливостей дітей. У рамках цієї концепції досліджено вплив соціально-економічного розвитку країни на становище дітей. Проаналізовано монетарну й немонетарну бідність сімей з дітьми та оцінено взаємозв'язок між ними. Дано характеристику доступності для дітей послуг охорони здоров'я та освіти, оцінено охоплення сімей з дітьми системою соціального захисту. На основі узагальнення даних низки вибіркового обстежень досліджено становище вразливих категорій дітей.

Монографія містить оцінку стану надання та фінансування державних соціальних допомог, житлових субсидій, соціальних пільг та податкових знижок для домогосподарств з дітьми. Проаналізовано вплив системи соціальної допомоги на бідність та нерівні можливості серед дітей. На основі цього аналізу змодельовано кілька варіантів вдосконалення державних програм соціальної підтримки домогосподарств з дітьми.

У виданні розроблено пропозиції щодо вдосконалення механізмів соціального захисту та підвищення ефективності соціальної підтримки дітей. Викладено рекомендації щодо підвищення дієвості системи державної соціальної допомоги для вирішення проблем бідності та нерівності серед дітей.

Суспільні науки. Економічні науки. Кіндзерський Ю.В., Лісогор Л.С., Новак І.М., Ткаченко Л.Г. та ін. Потенціал національної промисловості: цілі та механізми ефективного розвитку —/ІДСД НАН України, ДУ „Ін-т економіки та прогнозування” НАН України/. — К.: 2009. — 928 с. (58,0), — 300 прим.

Висвітлено нові уявлення про категорію ”промисловий потенціал” з урахуванням цільової спрямованості його формування та використання. Показано основні суперечності й обґрунтовано цілі та механізми ефективного розвитку галузі у площині світових тенденцій, якості вітчизняної промислової політики, фінансово-інвестиційних, інноваційно-технологічних, організаційно-виробничих, кадрових та екологічних проблем промислового виробництва.

Для працівників органів державного управління, науковців, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів економічного профілю.

Звонар В.П. Міжсекторне партнерство як механізм реалізації регіональної соціальної політики: концепція для України. Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки.— Луцьк: 2009. — 292 с. (16,97)— 300 прим.

У монографії розглянуто теоретичні і методичні засади використання в соціальній політиці регіонів України механізму міжсекторного партнерства як системної взаємодії суспільних секторів — державного, громадського й приватно-бізнесового. Досліджено економічну сутність, причини появи, внутрішню структуру та напрями використання цього механізму в здійсненні соціальної політики. Розглянуто його інституціональні й організаційні принципи. На матеріалах одного із соціально проблемних регіонів України доведено необхідність і проаналізовано передумови інтеграції міжсекторного партнерства в систему соціальної політики держави. Досліджено особливості діяльності суб'єктів соціальної політики цього регіону. З'ясовано ступінь практичності й соціальне значення вже наявних у ньому форм міжсекторного партнерства. Розроблено організаційно-економічну модель упровадження та використання міжсекторного партнерства в процесі вдосконалення соціальної сфери регіонів України. Для забезпечення функціональності цієї моделі визначено пріоритетні заходи економіко-правового регулювання міжсекторного партнерства.

Для науковців, фахівців державних і регіональних органів управління соціальною сферою, підприємців, активістів громадського руху, аспірантів, студентів.

Державне управління. Рингач Н. О. Громадське здоров'я в Україні як чинник національної безпеки. / Національна академія державного управління при Президентіві України / – К.: Вид-во НАДУ, 2009. – 296 с. (16,65). – 300 прим.

У монографії аналізується громадське здоров'я як чинник національної безпеки України, обґрунтовано і розроблено теоретико-методологічні засади удосконалення державного управління у сфері охорони громадського здоров'я.

За результатами дослідження отримано сукупність наукових та практичних результатів, спрямованих на вдосконалення механізмів управління охороною громадського здоров'я, що мають на меті збереження людського капіталу шляхом мінімізації ризиків для національної безпеки, пов'язаних зі здоров'ям населення.

Адресована науковцям, викладачам, державним службовцям, аналітикам, слухачам і студентам, а також усім, хто професійно цікавиться даною проблематикою.

Економічна статистика і математичне моделювання. Семенов В.В., Витвицька О.Д., Кулаєць М.М., Скрипниченко В.А. Інноваційно-інвестиційні процеси в аграрному секторі: нормативний аналіз та економетричні методи дослідження впливу на суспільний добробут / Національний Науковий Центр "Інститут аграрної економіки" / – К.: НАУ, 2009. – 253 с (25). – 450 прим.

У монографії розглянуто методи нормативного аналізу інституційних механізмів управління аграрним сектором та їх вплив на рівень суспільного добробуту. Проаналізовано економетричні методи дослідження поширення інноваційно-інвестиційних процесів у просторі та часі. Досліджено методи оцінювання впливу інноваційно-інвестиційних процесів на нерівність, бідність та суспільну (міжгрупову) поляризацію. Викладено підходи до оцінювання впливу державних інтервенцій на аграрні ринки. На основі використання вектора Шеплі розроблено метод оцінювання внеску інвестиційно-інноваційних проєктів у зростання суспільного добробуту. Побудовано модель для оцінки внеску інфраструктурних інвестицій у зростання технічної ефективності виробництва. Побудовані індекси міжрегіональної диспропорційності, галузевої концентрації, регіональної спеціалізації та просторової поляризації. Розглянуто способи використання кривої Лоренса як інструменту економічного аналізу. Досліджено вплив економічного зростання та податкової політики на добробут різних соціально-економічних груп населення.

Для фахівців з прикладної економіки а також науковців, аспірантів та студентів, які цікавляться проблемами моделювання соціально-економічних процесів.

Навчальні посібники та підручники

1. Методика формування вибірових сукупностей для проведення у 2009–2013 роках вибірових обстежень населення (домогосподарств): умов життя домогосподарств, економічної активності населення та сільськогосподарської діяльності населення у сільській місцевості– К.: ДКСУ, 2008. – 102с.

2. Скуратівський В.А., Трощинський В.П., Лібанова Е.М. та ін. Управління соціальним і гуманітарним розвитком: Навч. пос. – К.: НАДУ, 2009. – Ч. 1. – 456 с.

В.А. ЧЕРНІЧЕНКО,
кандидат економічних наук

М. В. ПТУХА — ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ВЧЕНИЙ—ДЕМОГРАФ

У листопаді 2009 р. Інституту демографії та соціальних досліджень Постановою Президії НАН України присвоєно ім'я академіка Михайла Васильовича Птухи (1884–1961) — видатного демографа, статистика та історика демографічної думки, беззмінного директора Демографічного інституту Всеукраїнської академії наук (1919–1938 рр.), який був першою у світі науковою установою з демографічною спеціалізацією. Цією постановою було вшановано не лише пам'ять про М. В. Птуху, а й засвідчено прагнення сучасних науковців продовжувати тримати й надалі той високий стандарт фундаментальної академічної демографічної науки, для встановлення якого він так багато зробив і як вчений, і як організатор та керівник фундаментальних демографічних досліджень в Україні.

М. В. Птуха народився 7 листопада 1884 р. у місті Острі Чернігівської області в родині діловода повітового земського управління. Він — друга дитина в сім'ї, в якій було 8 дітей. Закінчив Остерське двокласне міське училище у 1898 р. Працював статистиком—реєстратором статистичного відділу Чернігівського губернського земства, де вперше набув навичок статистичної роботи. У 1904 р. він екстерном склав іспит на атестат зрілості при Новоросійській гімназії, а в 1906 р. вступив на юридичний факультет Петербурзького університету. Після закінчення університету в 1910 р. з дипломом першого ступеня він був залишений при кафедрі політичної економії і статистики для підготовки до професорського звання.

Хоча М. В. Птуха здобув блискучу юридичну освіту, його основні інтереси були зосереджені на статистиці, в основному демографічній. При цьому він систематично вивчав іноземні мови, і в результаті більшою або меншою мірою володів 12 мовами. Підготовку до іспитів на звання магістра він проходив у Берліні під керівництвом знаного професора Берлінського університету В. І. Борткевича (1910–1912); магістерську дисертацію «Нариси з теорії статистики населення і моральної», яку захистив у 1917 р. у Московському університеті, писав у Лондоні (1914–1915), де працював у бібліотеках Британського музею, Королівського статистичного товариства, Інституту актуаріїв.

Свою трудову діяльність розпочав з педагогічної роботи в Петербурзькому університеті (1913), потім став професором і деканом юридичного факультету Пермського відділення Петербурзького університету (1916–1918). У 1918 р. М. В. Птуху було запрошено як професора до Київського державного українського університету, але працював він там недовго. Видатний український економіст і соціолог М. І. Туган-Барановський, якому належить ініціатива організації Демографічного інституту у складі новоствореної Всеукраїнської академії наук, запросив М. В. Птуху балотуватися на заміщення посади його директора. У січні 1919 р. Михайла Васильовича обрано директором цього інституту.

Це був час, коли «українська демографічна статистика майже не мала минулого» (Современная демографическая статистика Украины // Государственная статистика УССР (Ее достижения и перспективы) 1921–1925 г.г. — Х.: Изд. ЦСУ УССР., 1925. — С. 118). Значення створення у той період Демографічного інституту для розвитку науки в Україні можна осягнути, якщо взяти до уваги, що українська демографія стала більш «повною» та «самодостатньою», оскільки фахові демографи почали розробляти теми й проблеми в щільній науковій кооперації, яку тоді можна було організувати та посилювати саме в стінах спеціалізованого науково-дослідного центру. Організація такого центру в системі Всеукраїнської академії наук засвідчила сподівання науковців на можливість подальшого розвитку відносно автономної та гармонійно-комплексної структури науки, в якій мала обов'язково бути демографічна складова як найстаріша емпірично-фундаментальна галузь всього суспільствознавства.

Налагодження ефективної роботи інституту стало основною метою М. В. Птухи. «Створення Демографічного інституту, — писав він — відкрило новий етап у моїй науковій діяльності. Більше 19 років робота в ньому була головною справою мого життя. Організація систематичного вивчення населення України і всього СРСР у минулому і сьогодні, створення кадрів демографів, допомога державним установам і т. ін. були предметом моїх постійних турбот. Загалом, численні роботи співробітників Інституту, разом з моїми працями з теоретичної і прикладної демографії, склали новий етап у справі детального, поглибленого вивчення населення України» (Очерки по статистике населения. — М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. — С. 5). Результатом роботи Інституту були 14 томів «Праць Демографічного інституту», численні публікації монографічного характеру, статті в інших виданнях. Публікації Інституту з теоретичної та прикладної демографії, серед яких чільну роль відігравали праці М. В. Птухи, створили підґрунтя для подальшого розвитку демографічних досліджень в Україні.

У списку наукових праць М. В. Птухи 11 фундаментальних монографічних наукових праць (не тільки за їх внеском у розвиток науки, а й за обсягом: лише дві книги нарисів зі статистики населення і три книги нарисів з історії статистики налічують близько 1800 друкованих аркушів). Серед них на особливу увагу заслуговує книга «Очерки по статистике населения» (1960). У 1971 р. у серії «Видатні вчені УРСР» вийшли у світ його «Вибрані праці», підготовлені до видання у відділі демографії і відтворення трудових ресурсів Інституту економіки АН України. Він опублікував більше 70 статей, доповідей, звітів, понад 40 з яких присвячені демографічній проблематиці. Наукова спадщина М. В. Птухи — сполучна ланка між дореволюційною і радянською демографією і статистикою.

М. В. Птуха глибоко і плідно працював над найважливішими проблемами теоретичної демографії. Особливу цінність становлять його дослідження предмета і методу демографії (демографічної статистики), побудова загальної схеми вивчення демографічних явищ і процесів — проблем, які й сьогодні — на вістрі демографічного мислення, оскільки

їх дослідження визначає концептуальний підхід до наукового трактування статистично зафіксованих фактів, подій і явищ відтворення населення.

Особливе місце у наукових інтересах М. В. Птухи посідали дослідження проблем перепису населення як найбільшої і надзвичайно важливої для країни статистичної операції. Цей інтерес мав не лише науковий, а й прикладний характер. Зокрема, він був науковим консультантом Центрального статистичного управління СРСР з питань підготовки і проведення Всесоюзного перепису населення 1959 р., брав активну участь у Всесоюзній нараді з питань проекту перепису населення (1957 р.), виступив там з доповіддю. Результати його методичних наукових праць щодо перепису населення (опубліковані у згаданих вище «Вибраних працях») виявились особливо актуальними у зв'язку з підготовкою і проведенням Першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Вони використані при складанні й обґрунтуванні програми цього перепису та програми розробки його результатів.

Важливим напрямом наукової роботи М. В. Птухи було дослідження демографічних процесів, зокрема, вивчення особливостей смертності населення в Європейській Росії та в Україні, смертності 11 народностей Європейської Росії наприкінці XIX століття, еволюції смертності в Україні до початку першої п'ятирічки, здійснення перспективних розрахунків населення України до 1960 р.

Невід'ємною складовою наукової праці М. В. Птухи протягом всього його наукового життя було удосконалення методики демографічного аналізу (індекси шлюбності, методика побудови коротких таблиць смертності та показників смертності для немовлят за місяцями року, методичні питання перспективних розрахунків населення та ін.). Йому належить розробка єдиної «кінцевої схеми вивчення конкретних масових явищ соціального життя людини» (Очерки по статистике населения. — М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960, — С. 75), схеми їх загального уявлення і представлення як спеціальної демостатистичної методології.

Запропоновані М. В. Птухою рішення досліджуваних проблем увійшли до арсеналу методів сучасної демографії, становлять її невід'ємну частину. Конструктивна цінність деяких його ідей була осмислена лише в процесі подальшого розвитку демографії. Тому його праці й сьогодні мають велике теоретичне і практичне значення, вони є тим підґрунтям, на якому розвивається сучасна демографічна наука.

У 1938 р. у зв'язку з остаточним засекреченням даних демографічної статистики і репресіями, від яких постраждали тією чи іншою мірою практично усі відомі демографи, Демографічний інститут (з 1934 р. Інститут демографії і санітарної статистики) було закрито. Хвиля репресій не проминула і Михайла Васильовича. Його було заарештовано 21 лютого 1938 р., судив Військовий трибунал Київського окремого військового округу і звільнено у зв'язку з безпідставністю обвинувачень 19 січня 1940 р., тобто він пробув в ув'язненні 23 місяці. Функції Інституту демографії і санітарної статистики були передані Інституту економіки АН УРСР. У 1940—1950 рр. М. В. Птуха завідував відділом статистики цього інституту. У 1944—1950 рр. він керував Відділенням суспільних наук АН УРСР, був членом Президії АН УРСР, у 1944 р. йому було присвоєно звання Заслуженого діяча науки УРСР. У другій половині 30-х і в 40—50-і роки він займався в основному питаннями історії статистики і демографії (як «більш безпечними»), а також теоретичними проблемами статистики населення. У 1958—1959 рр. у центрі його уваги були дослідження проблем перепису населення.

Праці М. В. Птухи, в яких аналізуються конкретні явища і процеси, цінні не лише тим, що вони є сторінкою історії розвитку демографії, а й тим, що служать зразком глибокого і цілеспрямованого аналізу, який підіймається до рівня теоретичних узагальнень. Його підхід до вирішення дискусійних питань теорії і практики завжди відзначався все-

бічністю і конкретністю. З великою увагою він ставився до демографічних розробок, що проводились як дослідниками, так і органами державної статистики.

Окремого розгляду заслуговують особливості наукового стилю М. В. Птухи. Усі його дослідження відрізняються раціональністю, строгою логічною побудовою, лаконізмом викладу. Текст його праць дуже ощадливий і насичений ідеями. Найхарактерніша особливість його дослідницького почерку — історизм у підході до вивчення демографічних явищ і концепцій, підвищена увага до історії розвитку світової демографічної думки. У його теоретичних роботах узагальнено і розвинуто не лише вітчизняний досвід, а й накопичений в інших країнах. Знання кількох іноземних мов, тривала робота в найбагатших книгосховищах Європи, постійні контакти з видатними демографами світу, особливо під час сесій Міжнародного статистичного інституту, дійсним членом якого він був з 1929 р., та конференцій Американської статистичної асоціації (член з 1959 р.), дали змогу йому в багатьох працях підбити своєрідний підсумок розробленості досліджуваних проблем, запропонувати свої оригінальні методи дослідження.

З його праць можна судити про стан світової демографічної науки того часу. У них завжди фіксувалася межа між відомим і невідомим з метою вести наукові пошуки на теренах невідомого. Теоретичні розробки ґрунтувалися не тільки на ретельному вивченні досвіду попередників, на детальному аналізі всіх доступних йому джерел з досліджуваної проблеми, а й на вивченні величезного конкретного статистичного матеріалу. Він мав прекрасну спеціалізовану бібліотеку, що регулярно поповнювалась завдяки його численним міжнародним науковим зв'язкам (після смерті Михайла Васильовича бібліотека була передана його вдовою Катериною Костянтинівною Відділу демографії і відтворення трудових ресурсів Інституту економіки АН України, а нині зберігається в Інституті демографії та соціальних досліджень НАН України).

Михайло Васильович був глибоко принциповим і дуже вимогливим до себе та інших учених, але основна його риса — цілеспрямованість¹. М. В. Птуха вплинув на розвиток демографії як глибокий дослідник низки найважливіших демографічних проблем і як дуже активний і перспективно мислячий організатор науки. Він належав до когорти таких корифеїв української науки, як Володимир Вернадський, Агатангел Кримський, Орест Левицький, Михайло Туган—Барановський, які блискуче знали не тільки свою спеціальність, а й «округу», були людьми найвищої наукової культури. Це було те навколишнє наукове середовище, яке визначило загальнонауковий рівень розробок Михайла Васильовича і його особливу психологічну налаштованість, підтримувану радістю від спілкування з цими вченими. З відходом цієї когорти закінчилася ціла епоха розвитку науки, спадщина якої і сьогодні є об'єктом плідного вивчення, оскільки характеризується великим творчим потенціалом.

3 жовтня 1961 р. після тривалої та тяжкої хвороби Михайла Васильовича не стало. Похований він у м. Києві на Байковому кладовищі. 15 вересня 2001 р. на будинку, де тривалий час жив Михайло Васильович і його сім'я, встановлено меморіальну дошку.

¹ М. В. Птуха вважав, що основна умова успішної наукової роботи в науці — «не розкидатися», тобто дотримуватися «теорії скрипки», якої він додержувався усе своє життя. Щоб стати гарним скрипалем, говорив він, треба грати на скрипці, не цікавлячись технологією її виготовлення, вивченням виробництва її складових і т. ін. Успішний вчений не може бути ні запеклим театралом, ні обтяженим великою сім'єю, ні завзятим дачником, тобто він повинен пожертвувати всіма іншими інтересами заради наукових. Тому звичайно у справжнього вченого життя не буває багатим на зовнішні події.

Праці М. В. Птухи мають велике теоретичне й практичне значення для розвитку демографічних досліджень не тільки його часу, а й сьогодення. Українська демографія втратила свого патріарха і натхненника. Але залишилися його праці. Вивчення наукової спадщини М. В. Птухи демографами України сприяє подальшому розвитку демографічної теорії і методики, а також вирішенню тих проблем відтворення населення, які ставляться в наші дні необхідністю вдосконалення національної демографічної політики. Плідний розвиток ідей М. В. Птухи та збереження традицій керованого ним інституту — важливі завдання наукового колективу Інституту демографії та соціальних досліджень його імені.

Список окремих видань праць М. В. Птухи з демографії, демографічної статистики та історії статистичної думки

1. Очерки по статистике населения и моральной (диссертация на соискание степени магистра политической экономии и статистики) // Записки Юридического факультета императорского Петроградского университета. — Пгт., 1916. — X., 381 с.
2. Индексы брачности. Этюд по теории статистики населения (работа опубликована в «Бюллетене Киевского облстатбюро № 2 за 1922 г. и отдельно). — К., 1922. — 44 с.
3. Население Киевской губернии (работа опубликована в «Бюллетене Киевского облстатбюро» № 4—5 за 1925 г. и отдельно). — К., 1925. — 144 с.
4. Статистическая наука на Западе. Библиографические заметки о книгах по статистике, вышедших за границей за десятилетие 1914—1923 гг. — X.: Центральное статистическое управление Украины, 1925. — VIII, 209 с.
5. Смертность 11 народностей Европейской России в конце XIX века. — Центральное статистическое управление Украины, 1927. — 57 с.
6. Смертность в России и на Украине. — К.: Центральное статистическое управление Украины, 1928. — 195 с. (на укр. яз.).
7. Очерки по истории статистики XVII—XVIII веков. — М., 1945. — 352 с.
8. Дмитрий Петрович Журавский. Жизнь. Труды. Статистическая деятельность. — М., 1951. — 123 с.
9. Очерки по истории статистики в СССР. Т. I. Статистическая мысль в России (до конца XVIII в.). — М.: АН СССР, 1955. — 471 с.
10. Очерки по истории статистики в СССР. Т. II. Статистика в Академии наук, ученых обществах и учебных заведениях в 1801—1863 гг. Университетская статистика (государствоведение) в России в 1801—1845 гг. — М.: АН СССР, 1959. — 476 с.
11. Очерки по статистике населения. — М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. — 460 с.
12. Вибрані праці. К.: «Наукова думка», 1971. — 412 с.

Повну бібліографію праць М. В. Птухи див.: Михаил Васильевич Птуха. 1884—1961. Библиографический указатель. — К.: Изд. АН УССР, 1963. — С. 27—38. Бібліографію праць, що стосуються демографії, див. у книгах: Очерки по статистике населения. — М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. — Приложение II; Вибрані праці. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 407—410.

Література про М. В. Птуху

1. Михаил Васильевич Птуха (1884—1961). Библиографический указатель. — К.: Изд. Академии наук Украинской ССР, 1963. — 43 с.
2. Птуха Михайло.: [Біогр. довідка] // УРЕ. — К.: Укр. Рад. Енциклопедія, 1983. —Т. 9. — С. 188.

3. Погляди академіка АН УРСР М. В. Птухи на предмет і метод демографії (до 100-річчя від дня народження) // Піскунов В. П., Стешенко В. С. Стаття в зб.: Демографічні дослідження. Вип. 8. — К.: Ін-т економіки НАН України, 1984 — С. 3—14.
4. Ветеран українського краєзнавства (М. В. Птуха) // Складенко Е. М. Стаття в зб.: Репресоване краєзнавство. — К.: «Рідний край». Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. — С. 113—116.
5. Михайло Васильович Птуха як демограф // Стешенко В. С. Стаття в зб.: Демографічні дослідження. Вип. 24. — К.: Ін-т економіки НАН України, 2002. — С. 324—332.
6. Птуха Михайло: [біогр. довідка] // Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах та іменах. — Львів, 2004. — С. 255.
7. Птуха Михайло Васильович (1884—1861) // Відомі постаті в медичній та демографічній статистиці України. — К., 2005. — С. 201—209.
8. Демограф і статистик, історик демографічної та статистичної думки, науковець, педагог // Славні імена української медичної книги: медичні бібліотеки України в особах, документах, бібліографії. — К.: Національна медична бібліотека України, Київський міський науковий інформаційно-аналітичний центр медичної статистики, 2009. — С. 35—47.

В. С. СТЕШЕНКО,
доктор економічних наук, професор,
Інститут демографії та соціальних
досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

ОГЛЯД ЗАСІДАНЬ КРУГЛИХ СТОЛІВ В ІНСТИТУТІ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. М.В. ПТУХИ НАН УКРАЇНИ 2009–2010 рр.

(ПРОДОВЖЕННЯ)

19. Сучасні проблеми соціального захисту та соціальної інтеграції в Україні (15.05.2009)

Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, ГО „Український центр соціальних реформ” презентували дослідження „Сучасні проблеми соціального захисту та соціальної інтеграції в Україні”, яке виконали фахівці ІДСД НАН України у рамках проекту Європейської комісії „Підтримка досліджень у сфері соціального захисту та соціального включення у Білорусі, Молдові та Україні”.

До обговорення пропонувалися такі питання:

- макроекономічні та демографічні аспекти соціальної політики;
- соціальний захист населення України;
- бідність та соціальне виключення;
- проблеми пенсійного забезпечення;
- актуальні питання функціонування системи охорони здоров’я.

У засіданні Круглого столу взяли участь: директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, академік НАН України Е.М. Лібанова, заступник Міністра праці та соціальної політики України О.В. Гаряча, директор пенсійного департаменту Міністерства праці та соціальної політики України М.І. Шамбір, начальник відділу високоспеціалізованої допомоги Департаменту розвитку медичної допомоги Міністерства охорони здоров’я України С.І. Лупей-Ткач, заступник голови Головного управління охорони здоров’я та медичного забезпечення КМДА з лікувальної роботи В.В. Загородній, провідний спеціаліст департаменту обстеження домогосподарств Державного комітету статистики України О.М. Лизогуб, головний спеціаліст департаменту сімейної та гендерної політики Міністерства України у справах сім’ї, молоді та спорту О.Г. Буркаль, а також фахівці законодавчої та виконавчої гілок влади, представники міжнародних організацій, провідні науковці.

З доповіддю “Соціальний захист в Україні: становлення, розвиток, сучасні проблеми”, що супроводжувалась детальною презентацією, виступила заступник директора з наукової роботи ІДСД НАН України, доктор економічних наук Олена Макарова. У доповіді йшлося про етапи формування та становлення нинішньої системи соціального захисту в Україні, проаналізовано її структуру, оцінено ефективність стосовно різних категорій отримувачів допомог і зроблено висновки, що діюча нині система соціального захисту характеризується такими проблемами та протиріччями, зокрема:

- відсутність збалансованості між економічним зростанням та соціальними видатками;
- високий рівень демографічного старіння;
- непослідовність політики;
- низький рівень оплати праці;
- більшість допомог надаються за принципами та підходами, характерними для системи соціального забезпечення, категорійно (безадресно), без урахування добробуту, часто — за політичними мотивами;
- протиріччя між вимогами ринкової системи господарювання та життєвими настановами великої частини населення.

Із наступною доповіддю виступила старший науковий співробітник відділу проблем якості демографічних процесів ІДСД НАН України, к.е.н. Світлана Аксьонова. У доповіді-виступі Аксьонової С.Ю. було розглянуто оцінку населенням певних заходів пронаталістської політики, зокрема запровадження вагової одноразової допомоги при народженні дитини. Згідно з результатами соціально-демографічного обстеження “Сім’я і діти”, проведеного у квітні 2008 р., більшість респондентів вважають, що держава повинна займати активну позицію у регулюванні і стимулюванні дітородної активності населення. Однак за оцінкою респондентами факторів змін в умовах життя або у демографічній політиці, що здатні найбільшою мірою сприяти підвищенню народжуваності в країні, такий фактор, як “збільшення одноразової допомоги при народженні дитини” істотно поступався “підвищенню рівня оплати праці”, “поліпшенню житлових умов населення” та “створенню сприятливих умов для поєднання професійної зайнятості з материнством”. Близько 5% респондентів відкрито зізнались, що на рішення народити ще одну дитину вплинуло запровадження вагової допомоги при народженні дитини.

Заключним виступом на Круглому столі стала презентація провідного наукового співробітника ІДСД НАН України, к.е.н. Лідії Ткаченко — “Проблеми пенсійного забезпечення в Україні”, присвячена аналізу результатів пенсійної реформи з позицій адекватності пенсій та стабільності пенсійної системи. Важливим досягненням слід вважати забезпечення мінімальних стандартів життя для всіх пенсіонерів шляхом запровадження мінімальної пенсійної виплати на рівні, не нижчому від прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. Водночас спостерігається тенденція до зростання рівня бідності людей похилого віку стосовно стандартів життя населення працездатного віку. Оскільки переважна більшість сучасних пенсіонерів працювали за радянських часів, коли для працездатних осіб зайнятість була обов’язковою, а розміри зарплат відрізнялися неістотно, диференціація в розмірах пенсій невелика. Найбільш дискусійні питання пенсійної реформи:

- підвищення пенсійного віку та тривалості необхідного стажу (особливо для жінок);
- запровадження другого рівня, зокрема стартові параметри, напрями інвестування та участь недержавних пенсійних фондів;
- розвиток третього рівня, в тому числі професійних пенсійних фондів для працівників, зайнятих у шкідливих умовах.

Після обговорення було опрацьовано відповідні пропозиції.

20. Реформування системи пенсійного забезпечення в Україні в умовах фінансово-економічної кризи(12.06.09)

Проводив Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України спільно з Міністерством праці та соціальної політики України і Науково-дослідним інститутом фінансового права за сприяння Проекту розвитку ринків капіталу.

Участь у засіданні взяли члени Комітету Верховної Ради України з питань фінансів і банківської діяльності, Комітету Верховної Ради України з питань пенсіонерів, ветеранів та інвалідів, представники Управління стратегії реформування соціальних відносин Секретаріату Кабінету Міністрів України, Міністерства праці та соціальної політики, Міністерства економіки України, Міністерства фінансів України, Пенсійного фонду України, Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України, Національного банку України, представники роботодавців та профспілок, Національної асоціації НПФ України та Адміністраторів НПФ, Української асоціації адміністраторів пенсійних фондів, Української асоціації інвестиційного бізнесу, представники страхових компаній, міжнародні експерти, преса.

Директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, академік НАН України Е.М. Лібанова відкрила засідання Круглого столу і виступила з доповіддю "Про об'єктивні причини (демографічні, економічні, соціальні) необхідності запровадження обов'язкового накопичувального пенсійного страхування".

Заступник Міністра праці та соціальної політики О.В. Гаряча виступила з доповіддю "Про поточний стан справ у пенсійній системі України та шляхи її вдосконалення". Вона наголосила, що реформування пенсійної системи неможливе без реформування усього соціального сектору, без реформування економіки. Саме економіка є стимулом до інвестицій, збільшення не лише пенсійних, а й будь-яких соціальних виплат. Гостро ставилось і питання пенсійного віку чоловіків та жінок, що залишається для України надзвичайно актуальним.

З доповіддю "Про поточний стан справ на третьому рівні пенсійної системи України та необхідні заходи щодо її вдосконалення до запровадження II рівня пенсійної системи" виступив заступник голови Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України Є.М. Григоренко. Він наголосив, що ринок недержавних пенсійних послуг є складовою фінансового ринку і нині перебуває у складному становищі. Але пенсійні фонди фактично зберегли свої активи, хоча вони й істотно зменшилися. Для вирішення проблем, що виникли, було запропоновано такі заходи:

- як найшвидше закінчити роботу щодо внесення змін до Закону про недержавне пенсійне забезпечення;
- переглянути систему рейтингування для страхового і пенсійного ринків;
- необхідно передати недержавне пенсійне забезпечення одному виконавцю;
- необхідно розробити законодавчу базу переходу до II рівня пенсійної системи.

Представник Світового банку Катерина Петрина виступила з доповіддю "Міжнародний досвід реформування пенсійних систем в умовах світової фінансово-економічної кризи".

Голова Спостережної ради групи компаній недержавного пенсійного забезпечення "ВСІ", професор МНТУ, завідувач кафедру ЮНЕСКО В.А. Ульянов виступив з доповіддю "Практичний досвід роботи НПФ третього рівня та шляхи її вдосконалення (адміністратори та КУА)".

Із доповіддю "Управління активами: питання, що потребують вирішення до запровадження II рівня пенсійної системи" виступив віце-президент компанії з управління активами ВАТ "КІНТО", к.е.н., член авторського колективу з розробки законів "Про недержавне пенсійне забезпечення" А.В. Федоренко.

Заступник директора Науково-дослідного Інституту фінансового права, д.ю.н., член авторського колективу із розробки законів "Про недержавне пенсійне забезпечення" та "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" А.А.Нечай виголосила доповідь "Необхідні заходи по підготовці суб'єктів системи недержавного пенсійного забезпечення для їх участі у II рівні пенсійної системи".

У обговоренні доповідей взяли участь генеральний директор Української асоціації інвестиційного бізнесу А.А. Рибальченко, президент профспілки працівників спільних підприємств А.Г. Михайленко, заступник Міністра фінансів України В.Б. Альошин, директор Аналітично-дорадчого центру Блакитної стрічки Марчин Свенціцькі, Голова національної профспілки арбітражних керуючих України А.М. В'язовченко, член Ради Української асоціації інвестиційного бізнесу Т.І. Захараш, представник Української асоціації адміністраторів пенсійних фондів Ю.Ю. Бурков, старший юрист з пенсійних питань Проекту розвитку ринків капіталу Н.В. Горюк та інші.

Учасники Круглого столу обговорили об'єктивні причини (демографічні, економічні, соціальні) необхідності та можливі шляхи вдосконалення пенсійної системи України у специфічних умовах фінансово-економічної кризи з урахуванням накопиченого міжнародного досвіду; поточний стан справ на III рівні пенсійної системи України та необхідні заходи щодо запровадження II рівня пенсійної системи; необхідні заходи з підготовки суб'єктів системи недержавного пенсійного забезпечення для їх участі у II рівні пенсійної системи; перспективи розвитку фондового ринку України тощо.

21. Засідання у рамках постійно діючого Круглого столу, присвячене Дню народонаселення (10.07.2009)

Проводив Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України спільно з Міністерством праці та соціальної політики України.

До обговорення було запропоновано такі питання:

- стан реалізації Україною Програми дій Міжнародної конференції з проблем народонаселення і розвитку за період 1994–2008 рр.;
- сім'я та сімейні відносини в Україні (підсумки соціально-демографічного обстеження);
- демографічні чинники бідності в Україні.

Засідання відкрила директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, академік НАН України Е.М. Лібанова. Вона повідомила, що на засіданні презентуються результати дослідження демографічних аспектів бідності, що дало можливість побудувати „карту бідності” України за даними Всеукраїнського перепису населення на основі визначення найвпливовіших чинників української бідності.

Завідувач відділу досліджень рівня життя населення, к.е.н. Л.М. Черенько презентувала книгу "Демографічні чинники бідності" і довела, що демографічні чинники є визначальними при формуванні сучасної української бідності.

Методику побудови карти бідності представив молодший науковий співробітник відділу досліджень рівня життя населення О.А. Васильєв.

Запропонована методика протягнення даних перепису населення на міжпереписний період дає змогу визначити зони поширення бідності в будь-якому часовому інтервалі. Проте надійність отриманих даних є нижчою, і їх можна використовувати з певними обмеженнями.

Побудована таким чином „карта бідності” дає унікальну можливість, принаймні раз на десять років, визначити зони бідності не тільки на карті України в обласному розрізі, а й в середині кожного регіону країни.

Методику протягнення даних перепису населення на міжпереписний період представив старший науковий співробітник відділу досліджень рівня населення, к.е.н. Шишкін В.С.

Завідувач відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАН України, д.е.н. Саєнко Ю. І. висловив зауваження та пропозицію щодо доцільності співпраці. Він зазначив, що до кінця 2009 р. очікується збільшення рівня бідності на 8–15%. Також турбує депопуляція, бідність населення. За оцінками Інституту соціології, здоров’я нації погіршилося в 2 рази з 2002 р. по 2008 р.

Латік В. В., директор Департаменту Міністерства праці та соціальної політики України, зауважила, що монографія ”Демографічні чинники бідності” містить ґрунтовні дослідження. Проблема бідності була і залишається актуальною для нашої країни, бо третина населення України перебуває у стані бідності. Ми маємо розробити пропозиції для нашого Уряду щодо подолання бідності.

Радник Фонду народонаселення Вороненко Олег відзначив унікальність роботи, заявив, що результати дослідження дуже важливі для Фонду народонаселення й інших міжнародних організацій, та висловив побажання про подальше співробітництво з Інститутом у галузі демографічних досліджень.

На завершення Черенько Л.М. наголосила на необхідності розробки нової програми подолання бідності, в якій буде використано дані напрацювання.

22. Засідання у рамках постійно діючого Круглого столу ”Криза на ринку праці: виклики та відповіді” (02.12.2009)

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України спільно з Українським центром соціальних реформ та Представництвом Світового банку в Україні провели Круглий стіл «Криза на ринку праці: виклики та відповіді».

До обговорення було запропоновано такі питання:

- вплив рецесії на зайнятість населення та заходи, що здійснюють країни Європи та Центральної Азії (ЄЦА) для її пом’якшення;
- дослідження впливу демографічних та соціально-економічних чинників на ситуацію з бідністю і зайнятістю в країні та регіонах;
- моніторинг впливу економічної кризи на різні аспекти людського розвитку в країнах ЄЦА.

Засідання відкрила директор Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, академік НАН України Лібанова Е. М.

Керівник сектору економіки людського розвитку регіону Європи та Центральної Азії (Світовий банк) п. Ёско Хентшель виступив з доповідями ”Економічні і соціальні впливи кризи у Східній Європі і Середній Азії” (презентація) і ”Тенденції та політика у сфері зайнятості в ЄСА” (презентація) за результатами моніторингу впливів кризи на територію наших регіонів.

Аналіз заходів активної політики зайнятості свідчить про зменшення кількості незайнятих, направлених для участі у громадських роботах, звужені можливості фінансування активних заходів протидії безробіттю. Кількість зареєстрованих безробітних, які закінчили професійне навчання безробітних, скоротилася майже у два рази (з 12,6 тис. осіб у серпні 2008 р. до 6,9 тис. осіб у серпні 2009 р.). Зростання чисельності безробітних, яким було призначено допомогу по безробіттю, призвело до істотного збільшення суми витрат Державного фонду сприяння зайнятості населення на виплату допомоги по безробіттю. Однак ці виплати були спрямовані, насамперед, на фінансування заходів пасивної політики зайнятості, тоді як активні заходи протидії стрімкому зростанню безробіття фінансовано меншою мірою.

У обговоренні доповіді взяли участь перший заступник директора Державного центру зайнятості України Н.І. Зінкевич, заступник голови Федерації профспілок України С.М. Кондрюк, заступник начальника департаменту розвитку соціальної та гуманітарної сфери Міністерства економіки України Н.М. Дмитренко, заступник завідувача відділу Ради по вивченню продуктивних сил України О.І. Цимбал та інші.

Було висловлено думку, що світовий досвід доводить існування тісного зв'язку між поглибленням кризових явищ в економіці та виникненням шоків, пов'язаних з функціонуванням виробничої, фінансово-кредитної та соціальної сфер.

Згідно з даними Міжнародної організації праці (МОП), досвід минулих фінансових криз показує, що відновлення на ринку праці відбувається, як правило, лише через чотири–п'ять років після відновлення економіки (яке неможливе до кінця 2009 року). Це відбувається через те, що дуже складно перебороти такі тенденції, як значне зростання довгострокового безробіття й посилення неофіційного сегмента на ринку праці, що збільшуються поверненням мігрантів і масштабною зворотною міграцією з міст у сільські райони.

23. Шлюб, сім'я та сімейна політика в Україні на початку XXI сторіччя (10.12.2009)

Засідання Круглого столу організував Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України спільно із Українським центром соціальних реформ та Фондом народонаселення ООН.

До обговорення було запропоновано питання:

- шлюб в Україні: збережені традиції та нові тенденції;
- демографічний портрет сучасної української сім'ї;
- сімейна політика: досвід країн Європи та специфіка України.

Засідання відкрила завідувач відділу проблем якості демографічних процесів Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, д.е.н. Курило І. О. Її доповідь – "Демографічний портрет сучасної української сім'ї".

З доповіддю "Шлюб в Україні: збережені традиції та нові тенденції" виступила старший науковий співробітник відділу проблем якості демографічних процесів Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України Л.І. Слюсар.

З доповіддю "Сімейна політика: досвід країн Європи та специфіка України" виступив молодший науковий співробітник відділу проблем якості демографічних процесів Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України Б.О. Крімер.

В обговоренні доповідей виступили радник з програмних питань Фонду народонаселення ООН О.Ю. Вороненко, представник Міністерства охорони здоров'я України І.С. Вітенко, керівник центру гендерної рівності, проблем сім'ї та демографічного розвитку

Державного Інституту розвитку сім'ї та молоді А.Ю. Барановська, завідувач лабораторією ДУ "Інститут гігієни та медичної екології" О.І. Тимченко, головний науковий співробітник Інституту проблем національної безпеки РНБО України О.Г. Рогожин, завідувач відділу епідеміологічних досліджень Інституту медицини праці А.В. Нагорна та інші.

24. Рівень життя пенсіонерів в Україні (14.12.2009)

Засідання Круглого столу проводилось у рамках громадського обговорення положень Концепції подальшого проведення пенсійної реформи в Україні.

У ньому взяли участь фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Міністерства праці та соціальної політики України, фахівці законодавчої та виконавчої гілок влади, провідні вітчизняні науковці.

До обговорення пропонувалися питання:

- динаміка і диференціація розмірів пенсійних виплат;
- шляхи удосконалення механізму індексації призначених пенсій;
- ризик бідності при виході на пенсію та у віці 75 років і старше;
- рівень життя пенсіонерів.

Засідання Круглого столу вступним словом відкрила директор Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, академік НАН України Е.М. Лібанова.

З доповіддю «Напрями забезпечення справедливої диференціації та дієвої індексації пенсій», що супроводжувалась презентацією, виступила кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник відділу досліджень людського розвитку Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України Л.Г. Ткаченко.

З доповіддю «Рівень життя пенсіонерів в Україні» виступила завідувач відділу досліджень рівня життя населення, кандидат економічних наук Людмила Черенько.

З обговоренням доповідей виступили заступник Міністра праці та соціальної політики України Олена Гаряча, директор департаменту пенсійного забезпечення Міністерства праці та соціальної політики України Микола Шамбір, інші учасники засідання.

За підсумками засідання учасники Круглого столу відзначили актуальність порушених проблем та необхідність прогресу у їх вирішенні.

25. Пенсійна реформа в Україні: що заважає? (23.03.2010).

Засідання Круглого столу проводилось за ініціати́ви Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України та Редакції тижневика «Дзеркало тижня».

До участі в дискусії було запрошено представників Кабінету Міністрів України, державних та неурядових організацій, науковців, керівників провідних комерційних банків та журналістів.

Для обговорення було запропоновано такі питання:

1. Першочергові заходи по збалансуванню Пенсійного фонду (ПФ) (параметричні реформи: скорочення можливостей набуття дострокового права на отримання пенсії, індексація пенсій, пенсійний вік, адміністрування зборів до ПФ, можливості державного бюджету щодо дотування ПФ тощо).

2. Довгостроковий фінансовий ресурс та перспективи запровадження другого рівня пенсійної системи (передумови та ризики, можливі строки, необхідний нормативно-правовий супровід).

3. Підбиття підсумків обговорення. Зміни-2010 до Концепції подальшого проведення пенсійної реформи.

Засідання вступним словом відкрила директор Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, академік НАН України Елла Лібанова. У своїй доповіді-презентації «Балансування бюджету Пенсійного фонду України: оцінка наявних пропозицій» вона окреслила наступні проблеми:

- загальний стан системи пенсійного забезпечення;
- спроби балансування бюджету і ризики, які пов'язані із ними;
- виклики фінансовій спроможності пенсійної системи, спричинені прийняттям у жовтні 2009 р. Закону України “Про встановлення прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати”;
- пропозиції щодо пом'якшення наслідків, основними з яких є: доплати, пов'язані з підвищенням прожиткового мінімуму, зокрема з підвищенням пенсій, здійснювати поетапно, переважно у другій половині року; з метою збереження диференціації між трудовими й соціальними пенсіями залишити у поточному році існуючий розмір мінімальної гарантованої виплати (601,40 грн.), а відповідно до нових розмірів прожиткового мінімуму підвищити тільки мінімальну пенсію за віком; оцінка можливостей обмеження пенсій; головні інструменти підвищення пенсій.

На завершення презентації Елла Лібанова представила такі висновки:

- поглиблення пенсійної реформи далеко виходить за межі балансування бюджету ПФУ, і жодний із розглянутих варіантів обмеження неконтрольованого зростання видатків ПФУ не є елементом реформування;
- балансування бюджету ПФУ — необхідна умова подальшого проведення реформи, зокрема запровадження II рівня;
- основні реформування мають стосуватися сучасних поколінь працюючого населення і здійснюватися комплексно, з метою запобігання звуженню пенсійних прав та/або компенсування звуження одних прав розширенням інших;
- підвищення пенсійного віку компенсується розширенням можливостей зайнятості та підвищенням матеріального добробуту, збільшення тривалості необхідного стажу для одержання пенсії в повному розмірі — можливістю участі в накопичувальному пенсійному страхуванні, скорочення дострокових пенсій — покращенням умов праці та якості робочих місць, оподаткування пенсій — переходом від оподаткування індивідуальних доходів до доходів домогосподарств та наданням істотних податкових кредитів тощо;
- для збалансування пенсійної системи та забезпечення поточних виплат надзвичайно важливе значення має динаміка заробітної плати;
- необхідно відмовитися від політики “замороження” розміру посадового окладу працівника першого тарифного розряду та забезпечити підвищення заробітної плати у бюджетному секторі, що є необхідною передумовою для стимулювання динамічного зростання заробітної плати у приватному секторі та в цілому по економіці.

У обговоренні доповіді взяли участь: Ірина Акімова, Перший заступник Голови адміністрації Президента; Андрій Бахмач, голова ради УА АПФ; Сергій Бірюк, член Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку; Юрій Блашук, голова наглядової ради «Платинум Банку»; Тетяна Єфименко, заступник Міністра фінансів України; Дмитро Леонов, Голова ради УАІБ; Елла Лібанова, академік НАН України, Директор Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України; Василь Надрага, Міністр праці та соціальної політики України; Анна Нечай, заступник директора Науково-дослідного інституту фінансового права; Василь Кравчук, Перший заступник Голови Пенсійного фонду України; Віктор Суслов, Голова Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України; Ігор Юшко, Голова правління «Дочірнього банку Сбербанку Росії».

Учасники Круглого столу обговорили об'єктивні причини гальмування пенсійної реформи в Україні, висловили своє бачення причин і наслідків існуючої ситуації та можливі шляхи вдосконалення пенсійної системи України у специфічних умовах фінансово-економічної кризи з урахуванням накопиченого міжнародного досвіду.

За результатами засідання, його учасники схвалили направити відкритий лист на ім'я Президента, Прем'єр-міністра і Голови Верховної Ради України з повним переліком пропозицій, які прозвучали та висловили сподівання, що напрацьовані рекомендації стануть предметом розгляду в рамках роботи Комітету з економічних реформ при Президенті України.

*Огляд підготував
кандидат економічних наук,
В.В. ЧЕРНІЧЕНКО*

НАШ УКЛІН ЮВІЛЯРЦІ

*Редакція журналу
«Демографія та соціальна економіка»*

*щиро вітає Еллу Марленівну Лібанову
з днем народження!*

Про цю жінку написано десятки статей у різноманітних енциклопедіях та TOP-100, хоча годилося б писати й вірші та складати легенди. Бо «наша Елла» — особистість в українській науці унікальна. Коли вона висловлює свою думку — сміливо, з глибоким розумінням справи і своїм, «фірмовим» гумором — замовкають найзатятіші скептики. Коли береться до справи — тій, зазвичай, просто судилося бути успішною. І про що б не йшлося: про нову монографію чи публічний виступ, розробку концепції пенсійної реформи або комплексної оцінки бідності в країні, роботу з молодими вченими, лекції перед студентами, принцип незмінний — нічого не робити впівсили і не лишати розпочате на півдорозі.

Успішно торує свій нелегкий шлях в Україні демографічна наука, якій ювілярка присвятила понад три десятиліття свого життя. З кожним роком зміцнює свій авторитет на міжнародній науковій арені Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, яким Елла Лібанова керує з 2007 року.

Напевно, потрібні неабиякі природне обдарування, мужність і безмежна відданість науці, аби з молодшого наукового співробітника вирости до академіка в країні, яка не потерпає від гендерної рівності. 2008 року Е. Лібанову таки приймають до «елітного клубу» української науки. Нині, крім інституту, вона очолює цілий науковий комплекс — Відділення економіки НАН України.

Автор понад 200 праць, у тому числі 35-и монографій, Е. Лібанова є видатним науковим авторитетом не тільки всередині країни. Вона — учасник ряду міжнародних семінарів та конференцій, 1997 року очолювала офіційну делегацію України на 35-й сесії Комісії ООН по соціальному розвитку у Нью-Йорку, була радником делегації України на Європейському форумі з проблем становища жінки (Відень, 1994) та Всесвітньому форумі з соціальних проблем «Женева-2000». Експерт ООН з проблем людського розвитку, соціального захисту та соціального включення, з проблем старіння населення, бідності, гнучкості та захищеності ринку праці — от тільки незначна частина її «титулів» на міжнародних наукових зустрічах різного рівня за останні півтора десятиліття.

Навколо цієї непересічної жінки-вченого та організатора науки завжди вирує життя, дедалі зростає коло її друзів, шанувальників та учнів. Лібанова-академік з її баченням життя, неформальним інтересом до людей і суспільних проблем — чудовий приклад для наслідування молодими вченими. І ми раді, що до двох докторів наук та 16 кандидатів, котрі здобули свій ступінь за наукової підтримки й допомоги Елли Марленівни, приєднався ще один — цього разу щойно захистив кандидатську дисертацію 27-річний її син, Максим.

Багато сил і енергії Вам, вельмишановна Елло Марленівно на довгі роки!

Творчої наснаги і нових здобутків!

ЗМІСТ

Народжуваність в Україні на початку XXI сторіччя: структурні особливості, перспективи, нові соціальні виклики

СТЕШЕНКО В.С. Дослідження народжуваності й плідності у реальних поколінь жінок України: висновки для сьогодення	3
РАКОВ А.А. Об изучении современной и будущей рождаемости	15
ШЕВЧУК П.Є. Структура народжуваності в Україні на початку XXI століття	20
ШАХОТЬКО Л.П. Современные тенденции и особенности рождаемости в Беларуси	28
ГАГАУЗ О.Е. Рождаемость в Молдове: современное состояние и перспективы	36
ЗЛОТНИКОВ А.Г. Современные репродуктивные установки и их реализация	45
ГЕРАСИМЕНКО Г.В. Оцінка впливу соціальних програм на динаміку народжуваності в Україні	55
ТКАЧЕНКО Л.Г. Розвиток системи соціального страхування у контексті сучасних тенденцій народжуваності	63
ГРІШНОВА О.А., ДУМАНСЬКА В.П. Трансформація репродуктивної поведінки під впливом освітніх чинників	72
СЛЮСАР Л.І. Плюралізація форм шлюбу та її вплив на дітородні орієнтації	81
МЕЛЬНИЧУК Д.П. Народжуваність в Україні: вплив сучасних тенденцій на перспективи формування та майбутні характеристики людського капіталу	90
КЛОЧАН І.А. Регіональні аспекти народжуваності в Україні.....	98
ДУБОВА Н.Ф., ГУНЬКО Н.В. Сучасні тенденції народжуваності на радіоактивно забруднених територіях України	105
РОГОЖИН О.Г. Прогнозування народжуваності сільського населення на основі імітаційної моделі	113
БУЧУЧАНУ-ВРАБИЕ М. Детерминанти низкої рождаемости в столичном городе (на примере г. Кишинева)	124

Дослідження молодих науковців

ТЕРЕЦЬ В.М. Роль народжуваності у відтворенні населення України	131
КОЛОМІЄЦЬ О.О. Політика сприяння поєднанню зайнятості і батьківства в Україні (з урахуванням досвіду країн Західної Європи)	139
КРИМЕР Б.О. До питання про чинники генеративної активності населення	149
БЯЛКОВСЬКА В.Г. Шлюбні та дітородні орієнтації студентів вищих навчальних закладів м. Києва	158
НАКАЛЮЖНА І.В. Народжуваність у великих містах України на початку XXI століття	167

Книжковий огляд

Рецензія на монографію Охріменко О.О. Туристичний сегмент страхового ринку України: сучасні тенденції та технології розвитку	177
Монографії	179

Наукове життя

М.В. Птуха – видатний український вчений—демограф	182
Огляд засідань Круглих столів в ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України 2009–2010 рр. (продовження)	188
Вітання Лібановій Е.М.	197

Зміст	199
-------------	-----

Contetts	201
----------------	-----

Вимоги до оформлення матеріалів, що подаються для публікації в журналі “Демографія та соціальна економіка”	203
--	-----

CONTENTS

Fertility in Ukraine in Breaking the XXI Century: Structural Features, Perspectives, New Social Challenges

STESHENKO V.S. Exploring Birth Rate and Total Fertility Rate in the Female Cohorts in Ukraine: Conclusions for the Present Time	3
RAKOV A.A. Dealing with the Present and Future Fertility.....	15
SHEVTCHUK P.E. Fertility Structure in Ukraine in Breaking the XXI Century	20
SHAKHOT'KO L.P. The Tendencies and Features of Fertility in Belarus	28
GAGAUZ O.E. Fertility in Moldova: Present Time and Future	36
ZLOTNIKOV A.G. Human Reproductive Intentions and Their Realization	45
GERASIMENKO G.V. The Evaluation of the Social Programs Influence upon Birth Rate Dynamics in Ukraine.....	55
TKATHCENKO L.G. Development of the system of Social Insurance in the Context of Fertility Trends	63
GRISHNOVA O.A., DUMANSKA V.P. Transformation of the Human Reproductive Behavior under the Influence of the Educational Factors	72
SLUSAR L.I. The Pluralism of the Marital Relationships and Its Influence upon the Childbearing Orientations	81
MELNITCHUK D.P. Fertility in Ukraine: the Influence of the Present Tendencies upon the Prospective of Forming and the Future Characteristics of the Human Capital.....	90
KLOTCHAN I.A. The Regional Aspects of Fertility in Ukraine	98
DUBOVA N.F., GUNKO N.V. The Tendencies of Fertility on the Radiation Polluted Territories of Ukraine	105
ROGOZIN O.G. The Rural Fertility Projection on the Base of a Simulation Model	113
BUTCHUTCHANU-VRABIE M. The Determinants of the Low Fertility in a Capital City (Chişinău)	124

Researches of junior scholars

TEREC V.M. The Role of Fertility in Human Reproduction in Ukraine.....	131
KOLOMIEC O.O. The Policy of Promoting the Combination of Employment and Parenthood in Ukraine (Considering an Experience of the West European Countries).....	139
KRIMER B.O. The Point to Discuss the Factors of the Human Generative Activity	149
BIALKOV'S'KA V.G. The Marital and Childbearing Orientation of the Students of the High Schools in Kyiv.....	158
NAKALUZNA I.V. Fertility in the Big Cities in Ukraine in Breaking the XXI century	167

Book Review

Okhrimenko O.O. A Touristic Segment of the Insurance Market of Ukraine: Modern Tendencies and Technologies of Development	177
Monographies	179

Scientific Life

M. V. Ptoukha – outstanding Ukrainian Demographer	182
Review of the Round Tables in the M. V. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine	188
Congratulations for Ella Libanova.....	197
Contents	201
Standards of Typography of Submitted Papers	203

**ВИМОГИ
ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ,
ЩО ПОДАЮТЬСЯ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ
«ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»**

Рукописи приймаються обсягом 10–15 сторінок формату А–4, через 1,5 інтервали. Поля: всі – по 2 см., абзац – відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп’ютері у редакторі Word for Windows 95 або 98. Для набору формул, графіків і таблиць використовуються спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Статті подаються у двох примірниках у друкованому вигляді та в електронному варіанті на дискеті “3,5” або надсилаються електронною поштою.

Справа – ініціали, прізвище, науковий ступінь та звання автора, а також посада та установа, де працює автор (все виділяється напівжирним курсивом).

Далі – назва статті пишеться великими літерами (шрифт: Times New Roman, розмір – 14), виділяється напівжирним та розміщується в центрі.

Назва рисунку розміщується після самого рисунку, під ним (у центрі). Слово “рис. №_” виділяється світлим курсивом, а сама назва рисунку – напівжирним стандартним (прямим).

При використанні таблиць саме слово “таблиця” розміщується справа і виділяється напівжирним курсивом. Нижче – назва таблиці, виділена (прямим) напівжирним і розміщена в центрі («шапка» табл. – напівжирним).

При написанні статті обов’язковим є посилання на авторів і джерела використаних або цифрових матеріалів. Замість слова «Література» вживаємо назву «Джерела» (виділяємо напівжирним). Прізвища авторів (всі) у джерелах виділяються світлим курсивом.

Анотації (2–3 речення, 1 абзац із стислим викладом змісту матеріалу) українською, російською мовами; англійською (summary) – писати на дві третини аркуша А4 (20 рядків). Анотації розміщуються у кінці статті.

Ключові слова українською, російською, англійською мовами розміщуються після анотацій.

Статті, опубліковані в журналі, можуть бути зараховані спеціалізованими вченими радами за місцем захисту кандидатських або докторських дисертацій як фахові лише у разі їх відповідності вимогам згідно з постановою ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1 “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України”. Відповідальність за дотримання встановлених вимог лежить на авторах статей.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право повертати матеріали авторам для виправлення виявлених помилок і доопрацювання; рецензувати, редагувати, скорочувати та проводити відбір статей. Відхилені рукописи авторам не повертаються.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена несуть автори публікацій.

Запропоновані редакцією матеріали друкуються мовою оригіналу (українська, російська).

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

До тесту **обов’язково** додаються:

- назва статті (окрім мови, якою пишеться стаття) подається англійською мовою;
- авторська довідка (ПІБ повністю, відомості про місце роботи, посаду, науковий ступінь, поштову та електронну адреси, а також номери телефонів автора).

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА
НАУКОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1 (13) / 2010

Видавець та засновник:
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи
Національної академії наук України

Затверджено до друку Вченою радою ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
26.03. 2010 р.

Свідоцтво про реєстрацію КВ №8304 видане
Державним комітетом телебачення і радіомовлення України 12.01.2004 р.

Усі права застережені.
При використанні матеріалів видання посилання на журнал обов'язкове

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки
Тілікіної Н. В.

Підписано до друку 20 квітня 2010 р. Формат 70х100/16.
Папір офс. Гарнітура NewtonC.
Умов. друк. арк. 16,5 Обл. друк. арк. 16,9.
Тираж 300 пр. Зам. № 1782

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

Україна, 01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26
Тел.: (044) 280-8210, 280-8444, 486-0569, 254-3501
E-mail: j_dse@ukr.net, <http://www.idss.org.ua>

ВІДДРУКОВАНО:
ТОВ "КОНУС-Ю"
Україна, 01011, м. Київ,
вул. Панаса Мирного, 26, оф. 210
Свідоцтво суб'єкта видавничої діяльності
ДК №33 ВІД 16.07.2002 Р.